

Nationaal Kiezersonderzoek 2006-2012

Centraal Bureau
voor de Statistiek

INGANG STEMLOKAAL

**Nationaal
Kiezersonderzoek
2006-2012**

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
-	Nihil
-	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2014-2015	2014 tot en met 2015
2014/2015	Het gemiddelde over de jaren 2014 tot en met 2015
2014/'15	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2014 en eindigend in 2015
2012/'13-2014/'15	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2012/'13 tot en met 2014/'15
	In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress: Textcetera, Den Haag en Studio BCO, Den Haag
Ontwerp: Edenspiekermann

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

verkoop@cbs.nl
Fax 045 570 62 68
ISBN 978-90-357-1680-3

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2015.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.

Voorwoord

Het *Nationaal Kiezersonderzoek 2006–2012* presenteert kwantitatieve informatie over de achtergronden van het stemgedrag van het electoraat. Beschreven worden de opvattingen van de stemgerechtigden over een groot aantal politieke kwesties die richtinggevend zijn voor zowel de opkomst als de partijkeuze bij Tweede Kamerverkiezingen in 2006, 2010 en 2012. Daarbij is gekeken naar de verschillende groepen binnen het electoraat, zoals mannen en vrouwen, laag-opgeleiden en hoogopgeleiden, jongeren en ouderen en de achterbannen van de diverse partijen. Speciale aandacht is er voor de niet-stemmers. De resultaten zijn vooral afkomstig van de drie Nationaal Kiezersonderzoeken die het CBS samen met de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) rond de Tweede Kamerverkiezingen in 2006–2012 heeft uitgevoerd. In dit boek wordt tevens uitvoerig ingegaan op de opzet en kwaliteit van deze kiezersonderzoeken.

De periode waarvan verslag wordt gedaan, bestrijkt de tijd van vlak voor het begin van de kredietcrisis tot zo'n zes jaar daarna. Eén duidelijke verschuiving van de opvattingen van het electoraat in deze jaren zien we bij wat de kiezers als het meest urgente nationale probleem ervaren. In 2006 werd de problematiek rond de integratie van minderheden nog het vaakst genoemd, in 2010 kreeg bij de meeste kiezers 'economie en financiën' topprioriteit. In 2012 werd dit nog eens versterkt. Ook nam in dezelfde periode het aandeel kiezers dat economische dreiging ervaart toe. Deze toename deed zich voor in alle geledingen van de samenleving.

Een andere verandering in deze periode betreft de houding van de kiezers ten opzichte van de Europese integratie. Vanaf 2002 groeide het aantal eurosceptici. In 2006 was zelfs meer dan de helft van het electoraat tegen verdere Europese integratie. Deze ontwikkeling stopte in 2010: de eurosceptische meerderheid verdween en het percentage kiezers met een positieve houding ten opzichte van Europese integratie wist weer te groeien. Het Nationaal Kiezersonderzoek 2012 laat zien dat de opstelling van het electoraat grotendeels hetzelfde is gebleven: de groep voorstanders stijgt licht en de groep tegenstanders daalt iets. Tussen de achterbannen van de politieke partijen zijn de meningen over de Europese eenwording sterk verdeeld.

Tevens is het vertrouwen in de politiek en de opkomst in Europees perspectief geplaatst. Nederland loopt – samen met Scandinavische landen – in Europa voorop in het vertrouwen in politici, in politieke partijen en het nationaal parlement. Ons land scoort internationaal daarnaast hoog op andere indicatoren van vertrouwen, zoals het vertrouwen in de medemens, de rechtstaat en de politie. Ook is de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen – 75 procent in 2012 – relatief hoog en bovendien sinds 1990 vrij stabiel.

Directeur-Generaal
Dr. T.B.P.M. Tjin-A-Tsoi

Den Haag/Heerlen, maart 2015

Inhoud

Voorwoord **3**

1. Over het belang van het Nationaal Kiezersonderzoek 8

- 1.1 NKO 2006–2012: voor en tijdens de financiële crisis **9**
- 1.2 Een vertrouwenscrisis? **10**
- 1.3 Implicaties van aanpassingen in het ontwerp van het NKO **12**

2. Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek 14

- 2.1 Inleiding **15**
- 2.2 Onderzoekopzet van het NKO 2012 **16**
- 2.3 Randvoorwaarden en maatregelen om de respons te verhogen **18**
- 2.4 De respons van het NKO 1971–2012 **21**
- 2.5 Respons en non-respons van het NKO 2006, 2010 en 2012 **23**
- 2.6 Conclusie en discussie **26**

3. Steekproefontwerp van het Nationaal Kiezersonderzoek 2006-2012 28

- 3.1 Inleiding **29**
- 3.2 Waarneemstrategie en steekproeven van het NKO in 2006, 2010 en 2012 **30**
- 3.3 Implicaties van onderzoekopzet voor de steekproef **34**
- 3.4 Conclusie en discussie **37**

4. Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek 2006-2012 40

- 4.1 Inleiding **41**
- 4.2 Selectiviteit van de respons **42**
- 4.3 Vertekening van doelkenmerken **46**
- 4.4 Conclusie en discussie **49**

5. Respons nader bekeken: de gevolgen van de herweging 51

- 5.1 Inleiding **52**
- 5.2 Motivering weegmodel **52**
- 5.3 Het effect van de herweging **56**
- 5.4 Conclusie en discussie **60**

6. Economische en culturele dreiging in Nederland 62

- 6.1 Inleiding **63**
- 6.2 Ervaren economische en culturele dreiging **64**
- 6.3 Cijfers in perspectief **67**
- 6.4 Economisch beleid in Nederland **68**
- 6.5 Nationale problemen naar partijkeuze en demografische verschillen **70**
- 6.6 Conclusie en discussie **75**

7. Opvattingen over dubbele nationaliteit 77

- 7.1 Inleiding **78**
- 7.2 Meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit **79**
- 7.3 Tegenstanders van dubbele nationaliteit: een profiel **83**
- 7.4 Dubbele nationaliteit: samenhang met andere kenmerken **89**
- 7.5 Conclusie en discussie **92**

8. De mening van het electoraat over Europese integratie 94

- 8.1 Inleiding **95**
- 8.2 Beoordeling van het lidmaatschap van de Europese Unie **96**
- 8.3 Conclusie en discussie **100**

9. Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief 102

- 9.1 Inleiding **103**
- 9.2 Typering van welvaartsstaten **103**
- 9.3 Politieke participatie **105**
- 9.4 Vertrouwen in medemens, politiek en politici **109**
- 9.5 Conclusie en discussie **113**

10. Verkiezingen: opkomst en oordeel 114

- 10.1 Inleiding **115**
- 10.2 Deelname aan de verkiezingen: trends 1970-2014 **115**
- 10.3 Profiel van de niet-stemmer **118**
- 10.4 Vertrouwen in verkiezingen en het stemmen per volmacht **120**
- 10.5 De invloed van peilingen op de verkiezingsopkomst **121**
- 10.6 Samen in het stemhokje **122**
- 10.7 Conclusie en discussie **123**

11. De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen 124

- 11.1 Inleiding **125**
- 11.2 Politieke betrokkenheid, en tevredenheid democratie **126**
- 11.3 Vertrouwen in de politiek **128**
- 11.4 Politieke participatie **129**
- 11.5 Meninge n over politieke kwesties **131**
- 11.6 Positie op de links-rechts schaal **137**
- 11.7 Conclusie en discussie **138**

12. Religieuze scheidslijnen in Nederland 140

- 12.1 Inleiding **141**
- 12.2 Stemgedrag **142**
- 12.3 Politieke betrokkenheid en participatie **143**
- 12.4 Vertrouwen in de politiek **145**
- 12.5 Meninge n over politieke kwesties **147**
- 12.6 Conclusie en discussie **151**

Bijlagen 154

Literatuur **180**

Medewerkers **188**

1.

Over het belang

van het

Nationaal

Kiezersonderzoek

Auteur

Hans Schmeets

In 2012 heeft het CBS samen met de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) uitgevoerd. Eerder gebeurde dat in 1989, 1994, 2006 en 2010. Net als in die eerdere jaren is het NKO mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK), de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en het Sociaal- en Cultureel Planbureau (SCP). In dit boek wordt vooral ingegaan op het NKO 2012, dat in het perspectief wordt geplaatst van het NKO 2006 en het NKO 2010. Wat is er veranderd in de opzet en uitvoering van het NKO? Welke opvattingen heeft het electoraat over politieke kwesties? En hoe is het gesteld met de politieke participatie en het politieke vertrouwen?

1.1 NKO 2006-2012: voor en tijdens de financiële crisis

Van het electoraat heeft driekwart tamelijk tot veel vertrouwen in het democratisch gehalte van de verkiezingen. Ook geven bijna vier van de vijf van de stemgerechtigden aan dat ze tevreden te zijn met het functioneren van de democratie in Nederland. Dat zijn twee bevindingen uit het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) dat in 2012 vlak na de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september door het CBS in samenwerking met Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) gehouden is. Voor dit NKO 2012 is een gesprek met 1677 stemgerechtigden gevoerd over hun stemgedrag, belangstelling voor de politiek, meningen over politieke partijen en politici, en politieke kwesties.

Dit boek bouwt voort op de eerder verschenen publicaties waarin het NKO centraal stond. In de in 2011 verschenen publicatie *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie* zijn de cijfers vooral in het perspectief gezet van sociale cohesie. Dit is gedaan vanuit een raamwerk door de cijfers over participatie en vertrouwen uit te splitsen naar bevolkingsgroepen. De gedachte daarbij is dat kleinere verschillen tussen deze groepen – zoals tussen jongeren en ouderen, lager en hoger opgeleiden, stemmers en niet-stemmers, en de achterbannen van politieke partijen – duiden op meer eensgezindheid en integratie, en daarmee ook op meer sociale samenhang. Immers, sociale samenhang wordt niet alleen bepaald op basis van het meedoen met en het vertrouwen in de samenleving, maar ook op basis van de afstanden tussen bevolkingsgroepen. In hoeverre is het electoraat verdeeld in hun meningen over politieke kwesties, in hun politieke participatie en in het (politieke) vertrouwen? De bevindingen van het NKO 2012 worden vergeleken

met die van het NKO 2006 (Schmeets en Van der Bie, 2008) en het NKO 2010 (Schmeets, 2011). Dit betreft de periode van vlak voor de start van de economische crisis tot zo'n 6 jaar daarna.

De kredietcrisis en de nasleep daarvan komt in hoofdstuk 6 aan de orde. Wat blijkt is dat de economische en financiële situatie in Nederland door het electoraat als het meest prangende probleem wordt ervaren. Dat was al zo in 2010 en dat wordt in 2012 versterkt. Een duidelijke meerderheid verwacht tevens dat de economische en financiële vooruitzichten zullen verslechteren.

Daarna wordt in hoofdstuk 7 ingegaan op de kwestie van de dubbele nationaliteiten: moeten immigranten en emigranten hun paspoort van het herkomstland bij naturalisatie inleveren? De achterbannen van de politieke partijen denken daar verschillend over. Dit hoofdstuk beschrijft ook de oorzaken van deze opvattingen, waaronder de mate waarin de kiezer hecht aan het behoud van de Nederlandse identiteit.

Europa en de verdergaande Europese eenwording worden steeds belangrijker als thema in het politieke debat. Het electoraat is verdeeld over Europa, waarbij de stemmers op de politieke partijen zich sterk onderscheiden, zo blijkt uit hoofdstuk 8.

1.2 Een vertrouwenscrisis?

In hoofdstuk 9 wordt met gegevens uit het 'European Social Survey' (ESS, 2012), dat in 28 landen in 2012 is uitgevoerd, Nederland in Europees perspectief geplaatst. Nederland, zo blijkt in hoofdstuk 9, scoort hoog in het onderlinge vertrouwen, en het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties. Vanuit dat gezichtspunt lijkt er weinig aan de hand, en is er geen indicatie van een vertrouwenscrisis in Nederland. Sterker nog: de trend is vooral dat het vertrouwen in de medemens en in gezaghebbende instituties zoals het leger, politie en rechtssysteem sinds 2002 is toegenomen (Arends en Schmeets, 2015; Schmeets, 2013).

In hoofdstuk 10 wordt ingegaan op het vertrouwen van het electoraat. Hoewel nog steeds een meerderheid van de Nederlandse bevolking vertrouwen heeft in de Tweede Kamer en in de regering, is dit vertrouwen wel met 7 procentpunten gedaald. Vlak na de verkiezingen in 2012 heeft nog maar 37 procent vertrouwen in politieke partijen: een afname met 12 procentpunten ten opzichte van 2010. Dit kan een momentopname zijn en mede een gevolg van de politieke

verhoudingen met een smalle basis voor de VVD-PvdA coalitie. Het vertrouwen in de Europese Unie is echter niet gedaald.

Vertrouwen is een cruciale en centrale factor bij verkiezingen. De kiezer moet er op kunnen rekenen dat zijn of haar stem even zwaar meetelt bij het bepalen van de stembusuitslag en dat de privacy gewaarborgd is bij het uitbrengen van de stem. Bovendien zal de kiezer vertrouwen moeten hebben in de transparantie van het verkiezingsproces, zodat de uitgebrachte stemmen en het tellen van de stemmen valt te controleren. Ook zal het stemmen op een vrije manier moeten plaatsvinden, zonder intimidatie en dwang. Sinds 2010 is het lastiger om te stemmen met een volmacht stem, en wellicht is daardoor het percentage volmacht stemmen gereduceerd: van 12 naar 8 procent in 2010, en naar 7 procent in 2012. Ook kan dit een verklaring bieden voor de opkomst die ten opzichte van 2006 met zo'n 5 procentpunten is gedaald in 2010 en 2012. Met het uitbrengen van de stem doet de kiezer dus mee aan de politiek – de politieke participatie. Dat gaat gepaard met het vertrouwen dat deze stem ook daadwerkelijk op een eerlijke manier verdisconteerd wordt in de stembusuitslag. Met de keuze in het stemhokje beïnvloedt de kiezer de verdeling over de politieke partijen en kandidaten. Hoofdstuk 10 geeft ook een profiel van de stemmer. Vooral hoger opgeleiden en ouderen gaan naar de stembus.

Naast het stemmen zijn er meer manieren om te proberen om de politiek te beïnvloeden. Dat kan bijvoorbeeld via het meedoen aan een demonstratie, een handtekeningenactie, contact leggen met politici en politieke partijen, en via het internet. Aan dergelijke politieke acties hebben, in een periode van vijf jaar, bijna vier op de tien stemgerechtigden meegedaan. Zowel de deelname aan verkiezingen als aan politieke acties is sinds het 2006 vrijwel stabiel. Dit betekent dat er geen empirisch bewijs is voor een tanende politieke participatie.

Er zijn meer indicatoren opgenomen in het NKO waarmee de mogelijke onvrede, en afstand tussen de burger en politiek, van het electoraat in beeld kan worden gebracht. Een daarvan is het cynisme over de politiek. Een meerderheid van het electoraat vindt dat kamerleden vooral denken aan hun eigen belang. Er zijn geen aanwijzingen dat dit cynisme sinds 2006 is toegenomen. Dit staat in hoofdstuk 11 waarin de trends van een groot aantal politieke opvattingen in de periode 2006–2012 worden geschetst. Tevens zijn hierin de scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen in beeld gebracht. Zijn deze verschillen, gelet op de verschuivingen in de politieke verhoudingen op basis van de stembusuitslag, gewijzigd? In bijlage 1 staat een overzicht van de opvattingen van de stemmers op de politieke partijen, aangevuld met die van de niet-stemmers. Niet alleen de politieke scheidslijnen zijn relevant, het electoraat is ook af te

bakenen langs sociaaldemografische en sociaaleconomische lijnen. Bijlage 2 geeft een overzicht van de politieke opvattingen van mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, en lager en hoger opgeleiden. In het slothoofdstuk 12 staat religie centraal en worden de verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen, en tussen godsdienstige groeperingen beschreven.

1.3 Implicaties van aanpassingen in het ontwerp van het NKO

Voor het Nationaal Kiezersonderzoek 2012 van het CBS en de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON) is na verkiezingen van 12 september 2012 een aselechte steekproef van 2 750 stemgerechtigden benaderd voor een 'face-to-face' gesprek. Deelnemers zijn bevraagd over stemgedrag, belangstelling voor de politiek, meningen over politieke partijen en politici, en politieke kwesties. Van deze steekproef legde 62 procent een volledig interview af. Na het gesprek is een schriftelijke vragenlijst achtergelaten bij de respondenten, met aanvullende vragen. In totaal heeft 55 procent van de oorspronkelijke steekproef de vragenlijst ingevuld en teruggestuurd. Het ontwerp is in 2012 fors aangepast. De volgende drie punten zijn hierbij relevant.

Een traditioneel NKO kent een panelontwerp waarbij zowel voor- als na de verkiezingen met dezelfde personen een vraaggesprek wordt gehouden. In 2012 is er echter alleen een gesprek na de verkiezingen gevoerd, en bovendien met minder respondenten op basis van een flink uitgedunde steekproef. Dat is een nadeel aangezien uitsplitsingen naar bevolkingsgroepen minder gedetailleerd zijn dan op basis van het NKO 2006 en het NKO 2010. Voor de stemmers op de politieke partijen houdt dit bijvoorbeeld in dat geen informatie over de opvattingen van de stemmers op GroenLinks en de Christen Unie kan worden vermeld. Voor het kenmerk partijkeuze zijn alleen partijen met minstens 10 zetels apart in de tabellen opgenomen. De andere partijen zijn bij elkaar gevoegd in de categorie 'overig'. Dit is een gemis, met name omdat de achterban van deze twee partijen veelal uiterste posities innemen over politieke kwesties. In hoofdstuk 11 zijn de opvattingen van de achterbannen van de 'grotere' politieke partijen naast elkaar gezet. Een verdere implicatie van de aanpassing is dat aan het NKO 2012 meer niet-stemmers hebben meegedaan dan in het NKO 2006 en het NKO 2010. Dat is een voordeel omdat niet-stemmers doorgaans ondervertegenwoordigd zijn in

steekproefonderzoek. Waarom dat zo is, en de gevolgen daarvan wordt in hoofdstuk 5 beschreven.

Het tweede punt betreft de adering in de inhoudelijke informatie die het NKO genereert. Het verlies van de informatie uit het vraaggesprek voorafgaand aan de verkiezingen betekent dat er minder bekend is over de achtergronden van de kiezer, maar ook over mogelijke effecten van campagne-activiteiten op het politieke gedrag. Het informatieverlies is deels gecompenseerd door de uitbreiding van de schriftelijke vragenlijst die aan het einde van het gesprek aan de respondenten is overhandigd.

Ten derde is de benaderingsstrategie gewijzigd: de vragenlijst is door de interviewers opgehaald en dat heeft bijzonder goed gewerkt voor de respons.

De overeenkomsten en verschillen tussen de drie kiezersonderzoeken, en de gevolgen daarvan, komen in de hoofdstukken 2 tot en met 5 aan de orde. Hoofdstuk 2 beschrijft enkele achtergronden in de vorm van een summier historisch overzicht van het NKO. Daarna komt de het steekproefontwerp aan bod. De vertekening in de steekproef, onder meer als gevolg van selectieve respons, is tegengegaan door de gegevens te herwegen naar relevante achtergrondkenmerken (hoofdstuk 4). En in hoofdstuk 5 worden enkele gevolgen van deze herweging beschreven voor de interpretatie van de bevindingen.

Meer informatie over het NKO is, naast Statline (www.cbs.nl) te vinden op de website van de SKON (www.dpes.nl) en in de diverse publicaties, waaronder over het NKO 2006 in *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* en het NKO 2010 in *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*.

2.

Achtergronden van het

Nationaal

Kiezersonderzoek

Auteur

Hans Schmeets

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) wordt vanaf 1971 rond de Tweede Kamerverkiezingen uitgevoerd. Ook in 2012 heeft het NKO plaatsgevonden. Het ontwerp van het NKO is in 2012 echter sterk veranderd. In de meeste NKO's wordt een vraaggesprek zowel voor de verkiezingen als vlak daarna met dezelfde personen gevoerd. In 2012 is daar, mede vanwege kostenreductie, van afgeweken en is alleen een interview na de verkiezingen gehouden. Hoe ziet het ontwerp van het NKO 2012 eruit? Welke maatregelen zijn er getroffen om de respons te optimaliseren? En waarom heeft een deel van de stemgerechtigden niet meegedaan met het onderzoek?

2.1 Inleiding

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) is een omvangrijk enquêteonderzoek onder de Nederlandse kiesgerechtigden waarmee de achtergronden van het stemgedrag in beeld worden gebracht. Het NKO wordt sinds 1971 bij elke Tweede Kamerverkiezing georganiseerd door een samenwerkingsverband van politicologen van verschillende Nederlandse universiteiten verenigd in de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). Na de vervroegde verkiezingen van 12 september 2012 is het NKO voor de veertiende keer gehouden. Diverse keren is het CBS nauw betrokken geweest bij de uitvoering van het NKO, mede door zorg te dragen voor de dataverzameling. Voor de eerste keer gebeurde dit in 1989, gevolgd door het NKO dat in 1994 plaatsvond, en – vier jaar later – door een herbenadering van de personen die in 1994 aan het onderzoek hadden meegedaan: het NKO 1994–1998. Ook in 2006 en 2010, rondom de vervroegde verkiezingen van 22 november en 9 juni, is het NKO in de vorm van een samenwerking tussen het CBS en de SKON uitgevoerd.

Het ontwerp van het NKO kent een lange traditie en ook een traditioneel design. Zo wordt voorafgaande aan de verkiezingen via een bezoek bij een geselecteerde groep stemgerechtigden thuis informatie verzameld over het voorgenomen stemgedrag en dat bij eerdere verkiezingen. Tevens worden de belangstelling voor politieke onderwerpen, de urgente nationale problemen, de tevredenheid met het regeringsbeleid, en meningen over politieke strijdpunten, politieke partijen en politici bepaald. Vlak na de verkiezingen worden dezelfde personen wederom thuis benaderd voor een vervolgesprek. Dan komt aan de orde welke campagneactiviteiten de kiezer heeft gevolgd, de coalitievoorkeur, de deelname aan politieke activiteiten en het stemgedrag. Met deze en andere informatie worden de achtergronden van het stemgedrag in kaart gebracht.

In 2012 is het ontwerp van het NKO aangepast. De belangrijkste verandering was dat er geen informatie is verzameld voorafgaande aan de verkiezingen. Er is slechts één gesprek van ongeveer 40 minuten met de respondenten gevoerd, vlak na de verkiezingen van 12 september 2012. Dit betekent dat de informatie ook beperkter is. Immers, eerst werd ook nog een gesprek van zo'n 40 minuten vóór de verkiezingen gevoerd. Dat impliceert dat het aantal vragen is ingeperkt. Om toch zoveel mogelijk informatie over de achtergronden van het stemgedrag te verzamelen, is de schriftelijke drop-off vragenlijst sterk uitgebreid.

Over het NKO 2012 is reeds eerder gerapporteerd in de vorm van een persbericht (CBS, 2013). Ook verschenen er webartikelen over meningen betreffende de inkomensverdeling (Van den Brakel en Linssen, 2013) en de verschillen in opvattingen tussen mannen en vrouwen (Van den Brakel, 2014). Ook buiten het CBS wordt het NKO veelvuldig als bron gebruikt (zie o.a. Thomassen, Van Ham en Andeweg, 2014; DPES).

In dit hoofdstuk worden de achtergronden van het NKO geschetst. Er wordt – evenals in de publicatie over het NKO 2006 en 2010 – ingegaan op het ontwerp en de uitvoering van dit onderzoek. Hoe ziet het ontwerp er uit, wat is er veranderd ten opzichte van 2006 en 2010, en wat zijn de bevindingen qua respons en de selectiviteit van de respons? Is er in dit opzicht een verbetering te melden? Ook is er aandacht voor de maatregelen die in 2012 zijn genomen om de respons te verhogen en voor de verdeling van de non-respons.

2.2 Onderzoekopzet van het NKO 2012

Een traditioneel NKO vindt vlak voor en vlak na de verkiezingen bij dezelfde personen plaats. Het onderzoek vóór de verkiezingen wordt de eerste golf, het onderzoek na de verkiezingen de tweede golf genoemd. Daarnaast wordt een korte schriftelijke vragenlijst bij de deelnemers aan het onderzoek achtergelaten. Het onderzoek in de eerste golf vindt dan plaats in zes weken vóór de verkiezingen, en het tweede-golfonderzoek direct na de verkiezingen, waarbij wel de mogelijkheid wordt geboden om ook nog tot zo'n twee maanden na de verkiezingen het vraaggesprek te voeren. Dit wordt gedaan om de respons te optimaliseren. Dat is mede nodig aangezien de respons twee keer onder druk komt te staan: bij het eerste gesprek, en vervolgens bij het tweede. De groep die uiteindelijk meedoet is selectief. Vooral de stemmers en politiek geïnteresseerden zijn oververtegenwoordigd, ten koste van de niet-stemmers en de mensen zonder

politieke interesse. Dit kan worden verklaard doordat zo'n twee maanden voor de verkiezingen de stemgerechtigden zijn benaderd om aan het onderzoek mee te doen. Hiervan gaat, gelet op de opkomst in 2006 van 80,4 en 75,4 procent in 2010, potentieel één op de vijf in 2006 en één op de vier in 2010 niet stemmen. Van deze groep potentiële niet-stemmers doet een gedeelte mee aan het onderzoek. We hebben sterke aanwijzingen dat een deel van deze respondenten toch is gaan stemmen. Dit is dan het resultaat van de deelname aan het onderzoek of van de uitnodiging in de aanschrijfbrief. Dit heet het stimuluseffect. Daarnaast spelen nog andere effecten een rol, zoals het niet willen toegeven dat men niet heeft gestemd – de zogenoemde sociale wenselijkheid – en het gegeven dat niet-stemmers minder vaak willen meedoen aan een onderzoek over politieke onderwerpen. In 2006 is nader onderzoek gedaan naar de omvang van deze effecten – mede door de cijfers te vergelijken met de bevindingen naar opkomst uit andere CBS-onderzoeken: het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS) en de Enquête Beroepsbevolking (EBB). Op basis daarvan is geconcludeerd dat het verschil tussen de gerapporteerde opkomst in het NKO en het officiële opkomstcijfer 13 procentpunten bedraagt. Hiervan is 5 procent toe te schrijven aan het stimuluseffect, 2 procent aan sociale wenselijkheid en 6 procent aan de selectiviteit in de steekproef (Schmeets, 2009; 2010).

De sterke selectiviteit is dus inherent aan het panelontwerp waarbij de respondenten twee keer meedoen. Dit ontwerp is echter in 2012 niet voortgezet. Vooral vanwege kostenreductie en de lastige zomermaanden om het veldwerk uit te voeren, is gekozen voor een ontwerp zonder eerste golf voorafgaande aan de verkiezingen. Daarmee is het panelontwerp losgelaten en is het NKO in feite veranderd in een onderzoek dat bestaat uit slechts een vraaggesprek bij de respondenten thuis. Daar is tevens een uitgebreide schriftelijke vragenlijst overhandigd die in overleg met de respondent op een later moment is opgehaald.

Aan deze veranderingen kleven zowel voor- als nadelen. Stimulus-effecten zijn er niet meer. Dat houdt ook in dat meer niet-stemmers hebben meegedaan in het NKO 2012 dan in 2006 en 2012. Dit is gunstig, want daarmee is de vertekening als gevolg van het ontwerp aanzienlijk gereduceerd. Een overduidelijk nadeel is echter dat veel minder vragen gesteld kunnen worden dan in eerdere NKO's. De gemiddelde vragenlijstduur bedraagt 45 minuten, en derhalve is door het ontbreken van de eerste golf 45 minuten niet gebruikt. Voor een deel is dit gecompenseerd door vragen te verplaatsen naar het schriftelijke deel en deze schriftelijke vragenlijst fors uit te breiden. Bovendien leverde het ophalen van deze vragenlijsten een aanzienlijke winst op ten opzichte van de procedure waarbij de respondent zelf de vragenlijst diende terug te sturen.

2.3 Randvoorwaarden en maatregelen om de respons te verhogen

De doelstelling voor zowel het NKO 2006 als 2010 was een respons van minstens 55 procent bij het eerste gesprek. De twee gesprekken zouden met minstens 1 800 (in 2006) en 1 900 (in 2010) personen gevoerd moeten worden. Dit was geen eenvoudige opgave. Het NKO staat namelijk bekend als een lastig onderzoek en de respons is doorgaans aanmerkelijk lager dan in ander enquêteonderzoek. Dit komt vooral doordat een deel van de benaderde personen weinig binding heeft met de politiek. Zo is het aantal niet-stemmers steevast ondervertegenwoordigd in het NKO. Dit geldt ook voor de stemgerechtigden die weinig kennis over de politiek hebben en/of niet geïnteresseerd zijn.

De doelstelling van minstens 55 procent respons in 2006 was vooral gebaseerd op de gerealiseerde responspercentages bij een aantal andere belangrijke CBS-onderzoeken. Deze percentages lagen destijds boven de 65 procent, maar zijn in de afgelopen jaren met enkele procentpunten verminderd. Toch is de respons nog steeds betrekkelijk hoog. De hoge respons in enquêtes zoals de Enquête Beroepsbevolking en het Permanent Onderzoek Leefsituatie is waarschijnlijk te danken aan een efficiëntere organisatie van het veldwerkapparaat in 2002, waarna de respons steeg. Daarnaast is een aantal concrete maatregelen genomen om de respons te verhogen, zoals een meer toegesneden benaderingsstrategie en het intensiever trainen van de interviewers (De Bie en Luiten, 2005; Luiten, 2006). Ook heeft het verhogen van het aantal contactpogingen van drie naar zes de respons, vooral onder allochtonen, verbeterd (Schmeets, 2005). De goede responsresultaten van het NKO in 2006 en 2010 hebben geresulteerd in het opvoeren van de doelstellingen. Voor het NKO 2012 is gestreefd naar een respons van 62 procent op de aan-huis interviews en 77 procent op de drop-off vragenlijst. Uitgaande van een steekproefomvang van 2 750 resulteert dit in 1 705 uitgereikte drop-off vragenlijsten en 1 310 ingevulde drop-off vragenlijsten.

In 2006 en 2010 zijn voor het NKO vier extra maatregelen getroffen om de respons te verhogen:

1. Specifieke inhoud van de aanschrijfbrief.
2. Een attentie ter waarde van 4 tot 5 euro bij de aanschrijfbrief.
3. Herbenadering met een verkorte vragenlijst van de weigeraars en niet-contacten per telefoon of met een schriftelijke vragenlijst.
4. Gerichte training van de interviewers.

In 2006 is de aanschrijfbrief aangepakt. Een aanschrijfbrief waarin de nadruk teveel ligt op het politiek-inhoudelijke deel van het onderzoek is af te raden (Schmeets en Janssen, 2002). Dit schrikt personen met geringe belangstelling voor de politiek en/of met weinig politieke kennis af. Een meer 'neutrale' aanschrijfbrief geniet de voorkeur. Vandaar dat in 2006 de volgende passage in de aanschrijfbrief is opgenomen:

'Welke problemen zou de overheid volgens u met voorrang aan moeten pakken? Vindt u dat belastingen omlaag moeten of juist omhoog? Vindt u dat de werkweek langer moet worden of juist korter? Hoe denkt u over de aftrek van hypotheekrente? Om te weten te komen hoe de inwoners van Nederland over dit soort belangrijke zaken denken, voert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het Nationaal Kiezersonderzoek uit. In dit onderzoek kunt u een krachtig signaal afgeven.'

In 2010 is deze passage licht gewijzigd als gevolg van andere thema's die in de politiek speelden:

'Welke problemen zou de overheid volgens u met voorrang aan moeten pakken? Vindt u dat de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar kan? Hoe denkt u over de aftrek van hypotheekrente? En hoe zou er bezuinigd moeten worden de komend jaren? Om te weten te komen wat de inwoners van Nederland van dergelijke belangrijke zaken vinden, voert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het Nationaal Kiezersonderzoek uit. In dit onderzoek kunt u een krachtig signaal afgeven.'

In 2012 is gekozen voor de volgende formulering:

'Welke problemen zou de overheid volgens u met voorrang moeten aanpakken? Zou er volgens u bezuinigd moeten worden op de gezondheidszorg? Wat vindt u van het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie? Hoe denkt u over de aftrek van hypotheekrente? Om te weten wat de inwoners van Nederland van dergelijke belangrijke zaken vinden, voert het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een onderzoek uit. In dit onderzoek kunt u een krachtig signaal afgeven.'

In het NKO zijn attenties bij de aanschrijfbrief gevoegd. Dit was gebaseerd op een experiment dat binnen de Enquête Beroepsbevolking was uitgevoerd met postzegelboekjes ter waarde van zo'n 4 euro en resulteerde in een responswinst van zo'n 8 procentpunten (Wetzels, Schmeets, Van den Brakel en Feskens, 2008). Deze boekjes hebben waarschijnlijk ook bijgedragen aan het goede responsresultaat van het NKO 2006. Toch waren er twijfels over de inzet van deze attentie in het NKO 2010. Postzegels worden steeds minder gebruikt. Bovendien was

in 2006 het NKO eind november gehouden, dus vlak voor de vlak voor Kerst en Nieuwjaar. Dat was in 2010 niet het geval. Besloten is om na te gaan of een cadeaubon ter waarde van 5 euro een beter resultaat zou opleveren dan een postzegelboekje van 4,40 euro. De beide attenties werden verdeeld over de geselecteerde personen in de steekproef. De respons van de 'postzegel'-groep was 62,4 procent, en van 'cadeaubon'-groep 64,1 procent. Dit verschil is echter niet statistisch significant ($\Phi = 0,02$; $p > 0,10$). Wel lijkt de cadeaubon meer geschikt voor vrouwen dan een postzegelboekje, gelet op de respons van 63,2 versus 59,1 procent. Ook werkt de cadeaubon met 67,2 versus 63,9 procent iets beter onder de 35- tot 65-jarigen. Voor 2012 is gekozen om een cadeaubon ter waarde van 5 euro toe te voegen.

Naast de specifieke aanschrijfbrieven – zowel qua inhoud als het bijvoegen van een attentie – is in 2006 en 2010 een aanvullende maatregel getroffen om de respons te verhogen. Zowel de non-contacts als de weigeraars zijn herbenaderd met een ingekorte vragenlijst. Bij personen van wie een telefoonnummer bekend was, is dit gedaan met een telefonisch interview, de anderen kregen een papieren vragenlijst toegestuurd. Dit is echter in 2012 niet toegepast. Een afweging was de hoge kosten ten opzichte van de respons. Maar ook was te verwachten dat de selectiviteit door de aanpassingen van het design minder groot zou zijn, vooral door het ontbreken van de stimulus-effecten, en er beduidend meer niet-stemmers zouden meedoen.

Verder zijn voor het NKO specifieke interviewerinstructies ontwikkeld. De interviewers hebben geleerd om aanvankelijke weigeraars toch over te halen om mee te doen met het onderzoek (Akkermans, Brouwers en Burgers, 2008). Ten slotte is de vragenlijst nagekeken op respondent- en interviewervriendelijkheid (Vosmer en Engelen, 2008). Daarmee werd beoogd de interviewervariantie zo klein mogelijk te maken en de validiteit van de antwoorden te verhogen. Dit kan ook een positief effect op de respons hebben. In 2006 en 2010 werden interviewerinstructies in het land op verschillende locaties georganiseerd. In 2012 is dit, wederom vanwege reducering van de kosten, niet gebeurd, maar gebruik gemaakt van het zogenoemde e-learning systeem waarbij de instructies via een film over het NKO 'op afstand' werden gegeven.

2.4 De respons van het NKO 1971-2012

Veel enquêteonderzoek waarover in kranten wordt gepubliceerd, is tegenwoordig gebaseerd op zogenoemde *accesspanels*. Respondenten melden zich aan om (soms tegen betaling) regelmatig enkele vragen te beantwoorden. Voor wetenschappelijk onderzoek zijn dergelijke *accesspanels* minder geschikt, omdat veel groepen, bijvoorbeeld mensen zonder computeraansluiting, niet meedoen (Bethlehem, 2006). Het belangrijkste probleem met dergelijke onderzoeken is echter dat ze niet gebaseerd zijn op een steekproef waarbij de geselecteerde personen met een bepaalde kans getrokken worden.

In kiezersonderzoeken wordt daarom al sinds jaar en dag gebruik gemaakt van andere onderzoeksontwerpen, zoals een adressensteekproef, waarbij per adres (huishouden) een persoon geselecteerd wordt. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is als het huishouden kleiner is, is het beter om personen te trekken uit een steekproef van personen. Dit is zowel in 2006 als in 2010 gebeurd.

Uit tabel 2.4.1 blijkt dat de respons sinds 1971 is gedaald tot 33 procent (eerste golf) en 27 procent (tweede golf) in 2002. In het NKO 2006 is de respons sterk toegenomen tot 72 procent (eerste golf) en 64 procent (tweede golf). Echter deze hoge deelname is niet gecontinueerd in 2010: in de eerste golf is de respons met 5 procentpunten gedaald tot 67 procent en in de tweede golf met 7 procentpunten tot 57 procent. In 2012 is een steekproef van 2 710 personen uitgezet. Dat leverde een respons op van 62 procent (CAPI) en 55 procent (drop-off vragenlijst). Dat betekent dat de respons ten opzichte van eerdere jaren wederom is gedaald, en wel met 5 procentpunten, indien we de respons vergelijken op basis van de eerste golf. Nemen we de tweede golf als maatstaf dan is de respons met 5 procentpunten gestegen, maar die vergelijking gaat mank aangezien in 2012 er geen paneluitval was door het gekozen design.

2.4.1 Steekproeven en respons in het NKO

Steekproefkader	Netto steekproef					
	Bruto Steekproef		eerste golf		tweede golf	
	abs.		%	abs.	%	
1971 Kiesregisters	3330	2495	75	1980	59	
1972 Register huishoudens	2237	1526	68	1036	46	
1977 Mini census	2742	1856	62	1434	48	
1981 Adressenbestand	3326	2305	69	1620	49	
1982 Adressenbestand	2472	1541	62	-	-	
1986 Adressenbestand	2772	1630	59	1356	49	
1989 Adressenbestand	3808	1754	46	1506	40	
1994 Adressenbestand	3816	1812	47	1527	40	
1998 Kiesregisters	4207	2101	50	1816	43	
2002 Telefoonbestand ¹⁾	5791	1907	33	1574	27	
2003 Telefoonbestand ²⁾	5791	1271	22	-	-	
2006 Gemeentelijke Basisadministratie	3920	2806	72	2521	64	
2010 Gemeentelijke Basisadministratie	3943	2621	67	2247	57	
2012 Gemeentelijke Basisadministratie	2710	1677	62			

¹⁾ Binnen 90 geselecteerde gemeenten is een steekproef van 8893 telefoonnummers getrokken, waarvan er 5791 telefonisch bereikt konden worden.

²⁾ 2003 is geen nieuwe steekproef samengesteld, maar zijn de personen die in 2002 hebben meegedaan voor een derde keer benaderd.

Dataverzameling in het NKO 2006, 2010 en 2012

- Voor het NKO 2006 en 2010 is gebruik gemaakt van verschillende manieren van dataverzameling (mixed mode):
- CAPI (Computer Assisted Personal Interview): een interview door een interviewer bij de respondent thuis met behulp van een laptop waar de vragenlijst is in geprogrammeerd.
- CATI (Computer Assisted Telephone Interview): een telefonisch interview door een interviewer met behulp van een laptop waar de vragenlijst is in geprogrammeerd.
- PAPI (Paper and Pencil Interview): een schriftelijke vragenlijst die opgestuurd wordt naar de respondent.
- Drop-off: een schriftelijke vragenlijst die aan het einde van het tweede CAPI-gesprek bij de respondent thuis wordt achtergelaten, om later in te vullen en te retourneren (PAPI).

Voor het NKO 2012 is uitsluitend gebruik gemaakt van CAPI en Drop-off.

2.5 Respons en non-respons van het NKO 2006, 2010 en 2012

Voor enquêtes onder personen en huishoudens maakt het CBS gebruik van een tweetrapssteekproef. In de eerste trap worden de primaire eenheden (gemeenten) geselecteerd en wordt het aantal te selecteren secundaire eenheden (personen) vastgesteld. De grootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. De secundaire eenheden worden in de tweede trap getrokken (Van Berkel, 2008; zie ook hoofdstuk 3).

De oorspronkelijke steekproef van 4 000 personen bevat een aantal zogeheten kaderfouten. Dit zijn personen zonder bestaand adres, personen die inmiddels zijn overleden of verhuisd zijn naar het buitenland of een verzorgings- of verpleeghuis. In 2006 behoorden 80 van de 4 000 geselecteerde personen tot deze kaderfouten. De netto steekproef was dus 3 920 (tabel 2.5.1). In 2010 bleven deze kaderfouten beperkt tot 57 en behoorde 3 943 personen tot de netto steekproef. In 2012 is een kleinere steekproef van 2 750 personen uitgezet. Door het aantal kaderfouten van 40 werd de netto steekproef 2 710.

Naast de kaderfouten is een administratieve non-respons aanwezig als gevolg van taalbarrière, verhuizingen binnen Nederland en onbewerkte of onvolledig bewerkte adressen. In totaal zijn 125 personen (3,1 procent) als administratieve non-respons in 2006 afgeboekt. In 2010 waren dat al meer personen: 190 (4,8 procent). In 2012 was deze non-respons, mede door de kleinere steekproef, lager: 136 geselecteerde personen deden niet mee als gevolg van 'retour gezonden adressen' (33), 'verhuizingen binnen Nederland' (71), of 'problemen met de Nederlandse taal' (32). In totaal dus 5,0 procent, wat vergelijkbaar is met 2010. Daarmee is het responsverschil tussen de drie onderzoeken echter niet helemaal verklaard. Vooral de non-contacts zijn toegenomen: van 2,8 procent in 2006 naar 4,2 procent in 2010 en 4,4 procent in 2012.

De bulk van de non-respons bestaat uit weigeringen: 20,6 procent in 2006, 20,4 procent in 2010, en 22,3 procent in 2012. Voorts zaten er ook personen in de steekproef die niet in de gelegenheid waren om aan het onderzoek mee te doen in de periode dat het veldwerk werd uitgevoerd: in 2006 betrof dit 6,1 procent, in 2010 6,4 en in 2012 5,9 procent. Bij circa 0,5 procent van de netto steekproef in alle drie de onderzoeken was er sprake van voortijdig afgebroken interviews.

2.5.1 Respons en non-respons, eerste golf van de aan-huis-gesprekken (CAPI)

	NKO 2006		NKO 2010		NKO 2012	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Bruto steekproef	4 000	100	4 000	100	2 750	100
Onderzoekspersoon overleden	7	0,1	6	0,2	2	0,1
Onderzoekspersoon verhuisd naar buitenland	21	0,5	8	0,2	6	0,2
Onderzoekspersoon naar instelling of tehuis	18	0,5	27	0,7	7	0,3
Onderzoekspersoon onbekend/anders	34	0,8	16	0,4	25	0,9
Netto steekproef	3 920	100	3 943	100	2 710	100
Retour verzonden adressen	6	0,2	30	0,8	33	1,2
Onderzoekspersoon verhuisd binnen Nederland	78	2,0	95	2,4	71	2,6
Weigering	807	20,6	804	20,4	604	22,3
Non-contact	111	2,8	180	4,6	118	4,4
Geen gelegenheid tijdens veldwerkperiode	241	6,1	254	6,4	159	5,9
Taalbarriere	41	1,0	65	1,6	32	1,2
Afgebroken interviews	19	0,5	22	0,5	16	0,6
Respons CAPI eerste golf	2 623	66,9	2 493	63,3	1 677	61,9

De weigeraars en non-contacts van de eerste golf zijn met een verkorte vragenlijst telefonisch (CATI) of met een schriftelijke vragenlijst (PAPI) herbenaderd. Dit leverde een aanvullende respons van 3,3 procent (CATI) en 1,4 procent (PAPI) in 2006 op (tabel 2.5.2). Daarmee komt de totale respons van het eerste gesprek op 71,6 procent. In 2010 was de herbenadering met 2,1 en 1,2 procent extra respons beduidend minder succesvol. Vooral de telefonische werving leverde minder responswinst op. De totale respons van het NKO 2010 kwam daarmee in het eerste gesprek uit op 66,5 procent. Dat betekent dus dat de respons van het eerste gesprek met 5 procentpunten is afgenomen. Mede gelet op de geringe responswinst van de herbenadering heeft in 2012 geen herbenadering plaatsgevonden. Een responsvergelijking met eerdere jaren dient dus gebaseerd te zijn op de respons zonder herbenadering: en dat is dus 66,9 (2006), 63,2 (2010) en 61,9 procent in 2012.

Hoe ontwikkelt de respons zich in het vervolgtraject – bij het tweede gesprek en het invullen en terugsturen van de schriftelijke vragenlijst? In 2006 viel 6,7 procent af bij het tweede gesprek na de verkiezingen. Daarmee zakte de CAPI-respons van 66,9 naar 60,2 procent. Ook de personen die de vragen van de verkorte vragenlijst telefonisch of op papier hebben beantwoord, werden na de verkiezingen op dezelfde manier benaderd. Dit leverde een respons op van 3,2 procent telefonisch en 1,0 procent met een schriftelijke vragenlijst. De totale respons op basis van twee gevoerde gesprekken is dus 64,4 procent. Bij de 2 359 personen met wie een CAPI-interview is gehouden, is na de verkiezingen een schriftelijke vragenlijst

achtergelaten. Van hen hebben 1 895 deze vragenlijst ingevuld en teruggestuurd; dit is 48,3 procent van de oorspronkelijke steekproef (3 920 personen). Zij hebben in 2006 dus meegedaan aan twee aan-huis-gesprekken en tevens de schriftelijke vragenlijst geretourneerd.

In 2010 zien we het volgende beeld. De CAPI-respons zakt in met 8,6 procentpunten tot 54,6 procent. Vervolgens komt daar nog 1,8 en 0,6 procent bij op basis van de telefonische en schriftelijke herbenadering. Dit resulteert in een totale respons van 57,0 procent op basis van de groep die aan twee gesprekken – zowel voor als na de verkiezingen – hebben meegedaan. Kijken we naar het responsverschil tussen beide jaren, dan is dit met 7,4 procent het groter geworden dan de 5,1 procent bij het eerste gesprek. Dit komt doordat de uitval tussen het eerste en tweede gesprek is toegenomen van 7,2 tot 9,5 procentpunten. Het NKO 2012 kent geen paneluitval, omdat slechts één gesprek (na de verkiezingen) heeft plaatsgevonden.

De laatste stap is de respons op de schriftelijke vragenlijst – die na het beëindigen van het tweede huis-aan-huis-gesprek bij de respondenten is achtergelaten. Gebaseerd op de oorspronkelijke netto steekproef is de respons 41,4 procent. Deze is daarmee 6,9 procent lager dan in 2006. Een vergelijking gebaseerd op de benaderde personen, dus de groep die een dergelijke schriftelijke vragenlijst hebben ontvangen, leert dat 80,3 procent (1 895/2 359) deze vragenlijst in 2006 heeft ingevuld en teruggestuurd. In 2010 is dit met 75,8 procent (1 633/2 153) een aanmerkelijk kleiner deel. Dit komt ook tot uitdrukking in de uitval tussen het CAPI-deel van de tweede golf en de respons op de schriftelijke vragenlijst. In 2006 was dit 11,9 procentpunten, in 2010 is dit opgelopen tot 15,7 procentpunten. In 2012 is de benaderingsstrategie aangepast: de interviewers maakten een afspraak met de respondent om de schriftelijke vragenlijst te komen ophalen. Dat heeft bijzonder goed gewerkt. Van de 1 677 personen vulden 1 490 de vragenlijst in. Daarmee kwam de uiteindelijke respons met 55 procent fors boven die van 2006 en 2010. In de hoofdstukken 4 en 5 wordt uitgebreid ingegaan op de respons, de selectiviteit daarvan en de vertekening van de resultaten.

2.5.2 Respons NKO

	NKO 2006		NKO 2010		NKO 2012	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Netto steekproef	3920	100	3943	100	2710	100
<i>Eerste golf</i>						
respons CAPI	2623	66,9	2494	63,2	1677	61,9
respons CATI	128	3,3	83	2,1		
respons PAPI	55	1,4	44	1,2		
totaal respons eerste golf	2806	71,6	2621	66,5	1677	61,9
<i>Tweede golf</i>						
respons CAPI	2359	60,2	2153	54,6		
respons CATI	124	3,2	71	1,8		
respons PAPI	38	1,0	23	0,6		
totaal respons tweede golf	2806	64,4	2247	57,0		
Respons drop-off vragenlijst	1895	48,3	1633	41,4	1490	55

2.6 Conclusie en discussie

Bij de gekozen benaderingsstrategie is in 2006 het doel gesteld om minstens 55 procent respons te realiseren na één gesprek en met zo'n 45 procent (minstens 1 800 personen) beide gesprekken te voeren. Dit is ruimschoots gerealiseerd. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst was de respons 66,9 procent (eerste gesprek) en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procentpunten hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek). Dit schepte verwachtingen voor het NKO 2010. De periode waarin het onderzoek werd uitgevoerd, was dat jaar echter minder gunstig. In mei zijn immers traditioneel veel mensen met vakantie. Dit heeft waarschijnlijk een negatief effect gehad op de respons. De redenen van de non-respons wijzen op drie zaken. Ten eerste is het lastiger geweest om in die periode contact te krijgen met de geselecteerde personen van de steekproef. Dit is te zien bij de grotere portie aan non-contacts en eveneens in een toename bij 'geen gelegenheid' om binnen de gestelde termijnen het vraaggesprek te voeren. Ten tweede is de herbenadering minder succesvol geweest. Ten derde is er in 2010 tussen de eerste en tweede golf meer uitval geweest en hebben na het tweede gesprek minder mensen de schriftelijke vragenlijst ingevuld en teruggestuurd.

Deze bevindingen hebben geleid tot een aanpassing van de benaderingsstrategie voor het NKO 2012. De sterke uitval tussen de eerste en tweede golf in 2010 was een reden om voor het NKO 2012 te kiezen voor slechts één gesprek dat na de verkiezingen zou plaatsvinden. Ook het reduceren van de kosten speelde hierbij een rol.

Een deel van de vragen die eerst face-to-face aan de orde kwamen, werden in 2012 overgeheveld naar de schriftelijke vragenlijst. Om een hoge respons van dit onderdeel te realiseren, werden de vragenlijsten bij de respondenten thuis opgehaald. Slechts een geringe extra uitval was het gevolg, waardoor de uiteindelijke respons op basis van het schriftelijke deel met 55 procent fors hoger uitkwam dan in 2006 (48 procent) en 2010 (41 procent). De respons van het hoofdonderzoek was echter 1,4 procentpunt lager dan in 2010. Dit kwam vooral door de groei van het aantal weigeraars (+2 procentpunten).

In het volgende hoofdstuk komen het ontwerp en de steekproef meer uitgebreid aan de orde. Vervolgens bespreken we in hoofdstuk 5 de gevolgen voor de aanpassingen in het ontwerp in 2012 voor de selectiviteit. Is de lagere respons vooral toe te schrijven aan groepen die traditioneel minder vaak meedoen met enquêtes, zoals de stedelingen, alleenstaanden en niet-westerse allochtonen? En wat betekent dit voor de afspiegeling van het electoraat? Zijn de achterbannen van de politieke partijen goed vertegenwoordigd of niet, en hoeveel niet-stemmers hebben aan dit onderzoek over politieke kwesties meegedaan?

3.

Steekproefontwerp

van het

Nationaal

Kiezersonderzoek

2006-2012

Auteurs

Kees van Berkel

Hans Schmeets

Voor enquêteonderzoek is een steekproefontwerp nodig en een steekproef die volgens dat ontwerp is getrokken. De steekproef dient gebaseerd te zijn op een selectie van de elementen in een vastomlijnde populatie. Voor het NKO is het electoraat de populatie, waaruit volgens een kansmechanisme personen worden geselecteerd voor deelname aan het onderzoek. Bij het trekken van de steekproef moeten alle stemgerechtigden een bekende en positieve trekkingskans hebben. Alleen dan kunnen niet-vertekende uitspraken over het electoraat worden gedaan en kan worden gekwantificeerd hoe precies deze uitspraken zijn. Hoe ziet het steekproefontwerp voor het NKO eruit en wat is veranderd in de periode 2006–2012?

3.1 Inleiding

Het NKO kent een zeer lange traditie. In 1971 is het NKO gestart als een gemeenschappelijk project van de Nederlandse hoogleraren in de politicologie (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007, p. 28). Sindsdien is het NKO rond iedere Tweede Kamerverkiezing uitgevoerd. Dat is dus meer dan 40 jaar onderzoek naar de achtergronden van het stemgedrag. In de meeste gevallen zijn er twee vraaggesprekken bij dezelfde personen aan-huis gehouden. Soms is daarvan afgeweken. Zo is bijvoorbeeld in 1982 en in 2003 alleen een vraaggesprek na de verkiezingen gehouden, waarbij de respondenten die respectievelijk in 1981 en in 2002 aan het NKO hadden meegedaan, voor een derde keer zijn benaderd. In 2006 is voor het eerst een zogenoemd mixed-mode onderzoek uitgevoerd: naast een gesprek bij de personen thuis, is er ook gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een telefonisch gesprek af te nemen, dan wel een schriftelijke vragenlijst in te vullen (zie ook Van Berkel en Vosmer, 2008). Die strategie is ook voor het NKO 2010 toegepast (Van Berkel, Vosmer en Schmeets, 2011). In 2012 is hiervan afgeweken. Vooral vanwege de noodzaak om de kosten te drukken is besloten om alleen een vraaggesprek na de verkiezingen te houden, geen herbenadering uit te voeren, en de steekproefomvang fors te reduceren. Hoewel dit een overduidelijke aderlating is, hebben deze aanpassingen ook voordelen (zie hoofdstuk 5).

In dit hoofdstuk bespreken we het steekproefontwerp van het NKO 2012 en vergelijken dat met de steekproefontwerpen van 2006 en 2010. Welke veranderingen zijn doorgevoerd in 2012 ten opzichte van 2006 en 2010, en wat betekent dit voor de uitvoering van het onderzoek? Hoe is de steekproef getrokken en waarom is dat op deze manier gebeurd? Hoe zien de verdelingen van de steekproef naar kenmerken zoals leeftijd, burgerlijke staat en geslacht eruit ten opzichte van de populatie?

3.2 Waarneemstrategie en steekproeven van het NKO in 2006, 2010 en 2012

Waarneemstrategie

Voor zowel het NKO 2006 als het NKO 2010 is een personensteekproef benaderd van 4 000 personen. Deze personen zijn in de eerste golf aan-huis benaderd. Vanwege logistieke redenen is de steekproef in 2006 gesplitst in twee deelsteekproeven van elk tweeduizend personen. In 2010 is dit met een portie gedaan waardoor de waarneemperiode werd verlengd met het oog om de respons te optimaliseren, mede vanwege de meivakantie en een aantal feestdagen in de aanloop naar de verkiezingen van 9 juni. In beide onderzoeken zijn de respondenten kort na de verkiezingen voor een tweede gesprek benaderd.

Om het aantal gerealiseerde vraaggesprekken op de kernvragen te verhogen en de nauwkeurigheid van de uitkomsten te vergroten, zijn de non-respondenten uit de aan-huis benadering die in aanmerking kwamen voor herbenadering in beide golven herbenaderd met een verkorte telefonische of schriftelijke vragenlijst. De verkorte vragenlijst bevatte een aantal kernvragen uit de CAPI-vragenlijst van de desbetreffende golf. De respondenten uit de eerste golf werden in de tweede golf met dezelfde mode benaderd. Dit betekent dat de tweede golf werd gestart met drie porties: een aan-huis portie, een telefonische portie en een schriftelijke portie. In 2012 is, mede vanwege het complexe logistieke proces, geen herbenadering doorgevoerd. Evenmin zijn de geselecteerde personen voor de verkiezingen benaderd voor een vraaggesprek aan-huis. Dat betekent dat alle geselecteerde personen na de verkiezingen aan-huis zijn benaderd, en er dus maar een golf was. In de drie onderzoeken werd aan het einde van het vraaggesprek een papieren vragenlijst overhandigd. In 2006 en 2010 werden de respondenten verzocht om deze vragenlijst in te vullen en te retourneren. In 2012 is de procedure aangepast: er werd een afspraak gemaakt om deze vragenlijst door de interviewer op te halen, waarmee de respons werd verhoogd.

Steekproeven en steekproefkaders

Bij het trekken van steekproeven uit de bevolking gebruikt het CBS steekproefkaders van personen en van adressen (zie ook Van Berkel, 2008; Van Berkel, Vosmer en Schmeets, 2011). Deze steekproefkaders worden opgebouwd op basis

van persoons- en adresgegevens afkomstig uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) waarin de gemeentelijke bevolkingsadministratie is opgenomen. Jaarlijks worden nieuwe steekproefkaders aangemaakt, die geen overlap hebben met de steekproefkaders uit voorafgaande jaren. De steekproefkaders worden voortdurend geactualiseerd op basis van geboorte-, verhuis- en overlijdensberichten van de GBA. Steekproeven waar de persoon de trekkingseenheid is, worden getrokken uit het steekproefkader van personen. Op basis van de persoonsgegevens kan de doelpopulatie worden onderscheiden.

Een alternatief voor het steekproefkader van personen is het adressensteekproefkader, dat gebruikt wordt voor steekproeven waar huishoudens worden waargenomen. Dit kader bevat ook gegevens omtrent het aantal postale afgiftepunten afkomstig uit het Geografisch Basisregister (GBR). Meerdere afgiftepunten op een adres kan duiden op meerdere huishoudens op een adres. Hiermee wordt rekening gehouden bij het trekken van steekproeven uit dit steekproefkader.

Of een steekproefonderzoek onder de bevolking wordt opgezet als een personensteekproef of een adressensteekproef hangt af van verschillende zaken. Belangrijke punten zijn de kosten, de nauwkeurigheid, de enquêtebelasting en wat de eenheid is waarover gerapporteerd gaat worden. Bij omvangrijke vragenlijsten die specifiek op de persoon gericht zijn, wordt doorgaans voor een personensteekproef gekozen. Bij onderzoek met kortere vragenlijsten is het vaak efficiënt van een adressensteekproef uit te gaan. Binnen een huishouden kunnen dan meerdere personen worden geënquêteerd. Een voorbeeld is de Enquête Beroepsbevolking (EBB), waar per huishouden met maximaal acht personen een gesprek wordt gevoerd. De interviewduur is ongeveer 12 minuten per persoon. Niet altijd zijn alle leden van het huishouden in de gelegenheid om aan de enquête deel te nemen. De vragen mogen dan worden voorgelegd aan een andere persoon uit het huishouden. Deze zogenoemde proxy interviews worden bij voorkeur afgenomen bij de partner, ouders of verzorgers.

In de kiezersonderzoeken die sinds 1971 zijn uitgevoerd, is gebruik gemaakt van diverse steekproefkaders (zie hoofdstuk 2, tabel 2.4.1): kiesregisters, registers van huishoudens, volkstellingen, telefoonbestanden, en adressenbestanden. In de periode 1981-1994 was dat een adressensteekproef, waarvan per huishouden een persoon geselecteerd werd. Omdat het electoraat uit personen bestaat en de kans dat een persoon geselecteerd wordt groter is indien het huishouden kleiner is, is het echter beter om personen te trekken uit een steekproefkader van personen. In 2006, 2010 en 2012 zijn personensteekproeven voor het NKO getrokken.

Steekproefontwerp

Bij het CBS is het gebruikelijke steekproefontwerp voor onderzoek onder de bevolking de tweetrapssteekproef. In de eerste trap wordt een steekproef van zogenoemde primaire eenheden getrokken. Bij het CBS is het meestal een steekproef van gemeenten, maar er kan ook worden uitgegaan van andere ruimtelijke eenheden zoals postcodegebieden. Binnen elke getrokken primaire eenheid wordt vervolgens een steekproef van adressen of personen, de secundaire eenheden, getrokken. Voor het NKO is de persoon de secundaire eenheid. Door uit te gaan van een tweetrapssteekproef, met bijvoorbeeld gemeenten als primaire eenheden, worden er minder reiskosten gemaakt. De interviewers kunnen dan immers vraaggesprekken in een beperkter aantal gemeenten houden. De primaire eenheden worden getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen en binnen elke primaire eenheid wordt een vooraf bepaald aantal personen getrokken. Dit aantal is gelijk voor alle getrokken gemeenten.

De insluitkans, dat is de kans dat een persoon getrokken wordt, is voor alle personen gelijk. Deze kans is immers gelijk aan de kans dat de primaire eenheid wordt getrokken maal de kans dat binnen de getrokken primaire eenheid de persoon wordt getrokken. De eerste kans is evenredig aan het aantal personen binnen de gemeente, terwijl de tweede kans omgekeerd evenredig is aan dat aantal personen. Het product van beide kansen is dus constant. Voor de allergrootste gemeenten, waaronder Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, zou de kans om in de eerste trap getrokken te worden groter dan een kunnen zijn. Deze gemeenten worden niet echt getrokken, maar worden automatisch aan de steekproef toegevoegd. Personen in deze gemeenten worden getrokken met een kans die gelijk is aan de insluitkans die voor de gehele steekproef geldt. Op deze manier ontstaat er een zelfwegende steekproef met een vooraf bepaalde steekproefomvang.

Het steekproefontwerp wordt verder bepaald door de totale steekproefomvang n en het aantal te trekken personen m per getrokken gemeente. Als m klein is, dan wordt het aantal te trekken gemeenten groot met als gevolg hogere reiskosten. Als m groot is dan kan er echter een clustereffect gaan optreden, waardoor de foutenmarges groter worden. Dit is vooral het geval als er een samenhang bestaat tussen de antwoordpatronen van de bewoners van eenzelfde gemeente. Het clustereffect hangt overigens ook af van de variabelen die gemeten worden en de reiskosten hangen af van de spreiding van het enquêtecors. Voor telefonische en schriftelijke enquêtes speelt het punt van de reiskosten niet en kan m op 1 worden gesteld waardoor het clustereffect verdwijnt.

Bij de Enquête Beroepsbevolking was m gelijk aan 12 tot de introductie van internetwaarneming bij veel CBS-onderzoeken in 2010. Er is aangetoond dat deze clusteromvang weinig invloed heeft op de variantie van de werkloosheidscijfers (De Ree, 1989). Ook voor de steekproef van het NKO 2006 is m gelijk aan 12 genomen, evenals bij andere CBS-onderzoeken waarbij aan-huis (CAPI) werd geënquêteerd. Dit is echter sinds 2010 veranderd, en dus ook voor het NKO 2010. De clusteromvang m werd op 1 gezet. Dit had een reden. De aanpassing van de clusteromvang is doorgevoerd vanwege het toenemende gebruik van zogenoemde mixed-mode waarnemstrategieën in CBS-onderzoeken. Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat eerst een telefonische benadering (CATI) plaatsvindt, en waar dat niet kan of niet resulteert in een contact, wordt geprobeerd om het gesprek bij de desbetreffende persoon thuis te voeren. Er zijn nog andere varianten denkbaar. Zo is in het Herontwerp Persoonsenquêtes (HPE) de strategie toegepast om eerst een brief naar de steekproefpersonen te sturen met het verzoek een vragenlijst via het internet in te vullen. Steekproefpersonen die na twee rappelbrieven geen vragenlijst hebben ingevuld, worden telefonisch benaderd voor het afnemen van een interview als bij het CBS een telefoonnummer bekend is, en anders wordt geprobeerd een interview aan-huis af te nemen. Deze aanpak is kostenbesparend. Dit heeft wel een logistiek nadeel. Het wordt zo erg lastig om op voorhand in te schatten hoeveel steekproefpersonen per gemeente via CAPI moeten worden benaderd. Daarbij speelt bijvoorbeeld dat er regionale verschillen zijn in het internetgebruik en telefoonbezit. Vandaar dat is besloten om de clusteromvang voor alle onderzoeken op '1 persoon' te zetten, zodat elke maand voldoende CAPI-steekproefpersonen per gemeente voorhanden zijn. Voor het NKO levert dit een bijkomend voordeel op: er kan via deze ontwerpaanpassing geen clustereffect optreden. Voor uitgebreide en algemene informatie over het samenstellen van steekproeven wordt verwezen naar Cochran (1977) en Särndal, Swensson en Wretman (1992) en Bethlehem (1992).

Een veel gebruikt concept voor het berekenen van de steekproefomvang is het betrouwbaarheidsinterval, ontwikkeld door de Poolse wiskundige Neyman (1943). Voor het schatten van populatiegemiddelden en populatietotalen zijn door Horvitz en Thompson (1952) zuivere schatters bedacht passend bij steekproefontwerpen waarbij elk element uit de populatie met bekende en positieve kans wordt geselecteerd. De nauwkeurigheid van deze schatters kan worden vergroot door gebruik te maken van hulpinformatie die bekend is voor de hele populatie. Dan ontstaat de zogenoemde gegeneraliseerde regressieschatter, zie Särndal, Swensson en Wretman (1992).

3.3 Implicaties van onderzoeksofzet voor de steekproef

Voor het NKO zijn de geselecteerde personen zowel voor als na de verkiezingen van 22 november 2006 en van 9 juni 2010 benaderd. Voor het NKO 2012 zijn de geselecteerde personen uitsluitend na de verkiezingen van 12 september 2012 benaderd. Het steekproefontwerp is een zelfwegende tweetrapssteekproef met gemeenten als primaire eenheden en personen als secundaire eenheden. Het steekproefontwerp in de eerste trap is van het gestratificeerde type, waarbij de gemeenten zijn ingedeeld naar de kenmerken COROP-gebied en interviewerregio. In ieder stratum is via een systematische steekproef een bepaald aantal gemeenten getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen. De belangrijkste kenmerken van het steekproefontwerp worden in tabel 3.3.1 weergegeven.

3.3.1 Kenmerken steekproefontwerp NKO 2006, NKO 2010 en NKO 2012

Type steekproef	Gestratificeerde tweetrapssteekproef
Frequentie NKO 2006	Twee perioden: periode 1: 10 oktober 2006 – 31 oktober 2006 periode 2: 1 november 2006 – 21 november 2006
Frequentie NKO 2010	Een periode: 28 april 2010 – 8 juni 2010
Frequentie NKO 2012	Een periode: 13 september 2012 – 21 oktober 2012
Kenmerken eerste trap stratumindeling	Interviewerregio × coropgebied
wijze van trekking	Systematische steekproef met ongelijke kansen
steekproefelementen eerste trap	Gemeenten
Kenmerken tweede trap	Enkelvoudig aselekt
wijze van trekking	Personen
steekproefelementen tweede trap	
Omvang steekproef NKO 2006 (per periode)	2 247 personen
Omvang steekproef NKO 2010 (per periode)	5 040 personen
Omvang steekproef NKO 2010 (per periode)	5 200 personen
Clusteromvang (m) NKO 2006	12 personen per gemeente
Clusteromvang (m) NKO 2010	1 persoon per gemeente
Clusteromvang (m) NKO 2012	1 persoon per gemeente

Uit ervaring is bekend dat meer steekproefpersonen getrokken moeten worden dan daadwerkelijk benaderd kunnen worden. Dit komt doordat tijdens het zogenoemde bewerkingsproces een deel van de getrokken steekproefpersonen uitvalt. Vandaar dat in 2006 in eerste instantie 4 494 personen zijn getrokken, en 5 040 in 2010. Daarvan waren er 1 040 niet beschikbaar waren voor uitzet, zie tabel 3.3.2. Net als in 2006 bleven er 4 000 te benaderen steekproefpersonen

over, waarvan 2 697 beschikten over een telefoonnummer en 1 303 niet. De steekproef voor het NKO 2012 is gereduceerd. Toch is er een vergelijkbare procedure gehanteerd, waarbij een grote portie als teveel getrokken is behandeld. In totaal werden 5 200 personen getrokken waarvan er 2 450 als 'niet beschikbaar voor uitzet' werden bestempeld en 2 750 overbleven voor uitzet. Aangezien geen herbenadering van de non-respons is toegepast, is de verdeling over wel/geen telefoonbezit niet relevant. Wel mag de interviewer na drie vergeefse aan-huis bezoeken het telefoonnummer gebruiken om een afspraak te maken met de steekproefpersoon voor het afnemen van een aan-huis-interview.

3.3.2 Steekproefverantwoording NKO 2006, NKO 2010 en NKO 2012

	2006 deel 1	2006 deel 2	Totaal 2006	2010	2012
Getrokken, totaal	2 247	2 247	4 494	5 040	5 200
niet beschikbaar voor uitzet	247	247	494	1 040	2 450
niet de Nederlandse nationaliteit	91	96	187	290	309
in eerdere CBS steekproef	26	40	66	114	330
IIT-bevolking	32	26	58	1	3
NAW-gegevens onvolledig of onbekend	18	34	52	69	85
gebied buiten waarneming	7	4	11	13	12
te veel getrokken adressen	73	47	120	553	1 711
beschikbaar voor uitzet	2 000	2 000	4 000	4 000	2 750
met telefoonnummer	1 501	1 541	3 042	2 697	1 675
mobiel	83	109	192	204	241
vast	1 418	1 432	2 850	2 493	1 434
zonder telefoonnummer	499	459	958	1 303	1 075

Het trekken van een steekproef betekent niet dat de verdelingen van de bevolkingsgroepen per definitie gelijk zijn zoals in de populatie. Maar meestal zijn die verschillen beperkt, zoals blijkt uit de vergelijking van de steekproeven van het NKO 2006 en het NKO 2010 met de populatie (Van Berkel, Vosmer en Schmeets, 2011, p. 44). Bovendien worden deze verschillen tussen steekproef en populatie door middel van de weging weer rechtgetrokken (zie hoofdstuk 5). Dat geldt ook voor verschillen in de verdelingen van andere achtergrondkenmerken – zoals naar herkomst en de mate van stedelijkheid – tussen de steekproef en de populatie. Gelijktijdig zorgt de weging ervoor dat verdere verschillen die ontstaan als gevolg van de selectiviteit in de respons naar die kenmerken worden aangepakt: de gewichten zorgen ervoor dat de verdeling van de gewogen respons van het NKO naar de kenmerken die in het weegmodel zijn opgenomen perfect overeenstemmen met de verdeling naar die kenmerken in de populatie.

De manier waarop de steekproef is getrokken in 2010 en 2012 verschilt met die in 2006. Voor NKO zijn in 2006, 2010 en 2012 tweetrapssteekproeven getrokken.

In de eerste trap zijn deelgemeenten geselecteerd, in de tweede trap personen. In stedelijke gebieden is een deelgemeente ongeveer gelijk aan een wijk, terwijl in landelijke gebieden een deelgemeente vaak overeenkomt met de gemeente zoals die bestond vóór de gemeentelijke fusies in 1998. De deelgemeenten zijn getrokken met kansen evenredig aan het aantal personen en binnen elke deelgemeente is aselekt een vooraf bepaald aantal personen getrokken. Dit aantal is gelijk voor alle getrokken deelgemeenten, en wordt de clusteromvang genoemd. In de zelfselecterende gemeenten zijn meer personen getrokken dan de clusteromvang. In 2006 was de clusteromvang 12, in 2010 en 2012 was deze 1. Dit betekent dat in 2006 ongeveer de helft van de gemeenten in de steekproef terecht kwamen, terwijl in 2010 en 2012 in vrijwel alle gemeenten voor het NKO werd geëquireerd.

Voor de uitkomsten van het NKO kan een clustereffect optreden als de clusteromvang groot is, waardoor de foutenmarges groter worden. Dit is vooral het geval als er een samenhang bestaat tussen de antwoordpatronen van de bewoners van eenzelfde deelgemeente. Zo is het designeffect op de variabele 'vertrouwen in de tweede kamer' bij clusteromvang 6 gelijk aan 1,07 (Van Berkel, e.a., 2010). Dit betekent dat deze variabele met dezelfde precisie kan worden geschat via een steekproefontwerp met clusteromvang 6 en r respondenten als via een steekproefontwerp met clusteromvang 1 en $r/1,07$ respondenten. Hierbij wordt $r/1,07$ de effectieve responsomvang genoemd. Als $r = 1\ 500$ bij clusteromvang 6, dan is de effectieve responsomvang $1\ 500/1,07 = 1\ 402$. Dit betekent dus dat er bijna 100 extra respondenten nodig zijn om dezelfde betrouwbaarheidsmarges bij een steekproefomvang van 1402 te realiseren. Bij clusteromvang 12 is het designeffect 1,4 en is de effectieve responsomvang bij 1 500 respondenten gelijk aan $1500/1,4 = 1\ 071$. In dit geval is het verlies zelfs meer dan 400 cases. Dit zou dus ook ruwweg gelden voor het NKO 2012: uiteindelijk hebben 1 677 respondenten meegedaan aan het interview aan-huis, waarvan er 1 490 ook een schriftelijke vragenlijst hebben ingevuld. Voor zowel het NKO 2010 als het NKO 2012 is echter de clusteromvang bepaald op 1, waarmee de betrouwbaarheidsmarges fors kleiner uitpakken dan wanneer de clusteromvang op 6 of 12 was gezet.

Een grotere clusteromvang heeft bepaalde voordelen. Hoe groter de clusteromvang is, hoe minder interviewers nodig zijn: de interviewers opereren immers in een bepaald gebied, en kunnen dan meer vraaggesprekken voeren. Minder interviewers inzetten heeft als voordelen dat interviewers beter bekend raken met de vragenlijst wat de kwaliteit van de data ten goede komt, en dat minder opleidingskosten gemaakt hoeven worden. Omdat voor NKO 2012 geen mondelinge instructie is gegeven (zoals wel het geval was voor het NKO 2006

en 2010), maar e-learning werd toegepast, is de besparing van opleidingskosten echter beperkt. Er kleven echter ook nadelen aan het inzetten van minder interviewers. Ten eerste nemen de reiskosten toe als minder interviewers worden ingezet, ook bij clustering van adressen in gemeenten waarbij de adressen in elke gemeente verspreid over de hele gemeente liggen. De reden hiervoor is dat interviewers bezoeken voor NKO-adressen combineren met bezoeken voor andere CBS-onderzoeken. Bij bijna alle CBS-onderzoeken wordt clusteromvang 1 toegepast waardoor de adressen verspreid over het hele land liggen. Reiskosten worden bepaald door de werkpakketten van interviewers waarin steekproefadressen van alle onderzoeken zitten. Door meer interviewers inzetbaar te maken voor NKO, kunnen werkpakketten met kleinere reisafstanden worden gemaakt. Een tweede nadeel van minder interviewers inzetten is dat het een moeilijk optimalisatieprobleem is om de juiste interviewers te selecteren opdat de reiskosten minimaal zijn, gegeven het aantal in te zetten interviewers, de NKO-steekproef en de steekproeven voor andere onderzoeken. Hierbij is een extra moeilijkheid dat op het moment dat dit optimalisatieprobleem opgelost moet worden, niet alle te benaderen steekproefadressen bekend zijn. Een derde nadeel van minder interviewers inzetten is dat extra reiskosten moeten worden gemaakt als bij ziekte van een interviewer steekproefpersonen door een andere voor NKO opgeleide interviewer overgenomen moeten worden.

3.4 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk is ingegaan op het ontwerp en de steekproeven die voor het NKO getrokken zijn in 2006, 2010 en 2012. Het ontwerp en de getrokken steekproeven verschillen op een aantal aspecten, en dat heeft gevolgen voor de interpretatie van de bevindingen. Het NKO 2006 kent een complex ontwerp. Dit is gedaan om de respons te optimaliseren. Dit ontwerp heeft een panelkarakter met twee golven en wordt gekenmerkt door een mixed-mode herbenadering: eerst een aan-huis bezoek en als dat geen respons opleverde is een herbenadering toegepast via een telefonisch gesprek of een schriftelijke vragenlijst. Voor het NKO 2006 is getracht om de aanloop naar de verkiezingen optimaal te monitoren, zoals het in beeld brengen van het effect van campagneactiviteiten op het stemgedrag van mensen. Vandaar dat een evenwichtige spreiding over de weken in de eerste golf van belang was, en dat de steekproefporties op specifieke dagen werden uitgezet. Tientallen datastromen werden gevolgd om, indien nodig, het ontwerp bij te kunnen stellen. Het resultaat van het ontwerp en de implementatie daarvan was een hoge respons, met een geringe selectiviteit en een goede spreiding in de tijd.

Het NKO 2010 werd uitgevoerd in een periode waar velen met vakantie waren. In het ontwerp is daar rekening mee gehouden door de gehele steekproef vanaf het begin van de waarneemperiode uit te zetten, waardoor er voldoende tijd resteerde om de nonrespons te herbenaderen. Een nadeel van dit ontwerp is dat er geen optimale spreiding van de respons over de zes weken voorafgaande aan de verkiezingen van 9 juni 2010 werd gerealiseerd. En dit biedt minder mogelijkheden om effecten van specifieke campagneactiviteiten met het NKO vast te stellen. Het NKO 2012 had te kampen met minder financiële middelen. Om de kosten drastisch te drukken, is slechts een gesprek na de verkiezingen gevoerd. Ook is de steekproef sterk gereduceerd: van 4 000 in 2006 en 2010 naar 2 750 in 2012. Daarnaast is ook de herbenadering van de non-respons geschrapt. In 2011 werd al geconstateerd (Van Berkel, Vosmer en Schmeets, 2011, p. 45): 'Het design van zowel het NKO 2006 als het NKO 2010 is erg arbeidsintensief. Vooral de herbenaderingen zijn lastig. Dit geldt niet alleen voor de dataverzameling, maar ook voor de opbouw van het bestand, met deels handmatige verwerking en complexe weegprocedures. De vraag is dan ook of de responswinst door de herbenaderingen van zo'n 5 procentpunten in 2006 en zo'n 3 procentpunten in 2010 opweegt tegen de vereiste inspanningen. In de drie onderzoeken is aan het einde van het vraaggesprek bij de respondenten thuis een schriftelijke, zogenoemde drop-off, vragenlijst overhandigd. Deze was in 2012 uitgebreider dan in beide voorgaande NKO's, vooral ter compensatie van het ontbreken van het gesprek voorafgaande aan de verkiezingen. Een belangrijke en achteraf succesvol gebleken aanpassing in het ontwerp was dat de vragenlijst door de interviewers werd opgehaald, en niet werd verzocht om deze terug te sturen. Daarmee nam de respons fors toe van de groep die ook het schriftelijk deel heeft ingevuld (zie hoofdstukken 4 en 5).

Een belangrijk onderdeel van de uitvoering van het ontwerp is het trekken van de steekproef. Dat gebeurt op basis van de populatie: het electoraat. Het CBS beschikt over steekproefkaders met informatie over de personen die staan ingeschreven bij de gemeenten, zoals leeftijd en nationaliteit. Met deze informatie kan de steekproef voor een NKO getrokken worden. Met deze informatie kan de respons met de non-respons worden vergeleken, en wordt de selectiviteit zichtbaar. Het trekken van de steekproef is in 2010 en 2012 iets anders gebeurd dan in 2006. In 2010 en 2012 is niet – zoals in 2006 – opgelegd dat minstens 12 personen binnen een gemeente getrokken moesten worden. De clusteromvang werd drastisch gereduceerd van 12 naar 1. Daarmee waren in beide jaren vrijwel alle gemeenten vertegenwoordigd, terwijl in 2006 maar 262 gemeenten in de steekproef zaten. Diverse voor- en nadelen van deze aanpassing zijn de revue gepasseerd, waaronder vooral dat de nauwkeurigheid van de uitkomsten groter wordt bij afname van de clusteromvang. Voor aan-huis waarneming heeft een dergelijke aanpassing ook grote gevolgen. Zoals ook eerder werd opgemerkt

(Van Berkel, Vosmer en Schmeets, 2011, p. 46) geldt nog steeds: 'Of deze aanpassing in het steekproefontwerp gevolgen heeft gehad voor de respons, is echter ongewis.'

4.

Selectiviteit van
de respons in het

Nationaal

Kiezersonderzoek

2006-2012

Auteurs

Hans Schmeets

Marion van den Brakel

In 2006 werd bij het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) een hoge respons gerealiseerd. Dat werd in 2010 niet gecontinueerd: de respons daalde. Hoe hoog is de respons in het NKO dat in 2012 is uitgevoerd? In welke mate vormt de steekproef van het NKO 2012 nog een goede afspiegeling van het electoraat? En hoe verhoudt de selectiviteit zich ten opzichte van het NKO 2006 en 2010?

4.1 Inleiding

In het tweede hoofdstuk is ingegaan op de respons van het NKO. Geconstateerd is dat in 2006 de hoogste respons in de geschiedenis van het NKO – sinds 1971 – is gerealiseerd. Dit kreeg in 2010 geen vervolg: de respons daalde met zo'n 5 tot 7 procentpunten. Maar ook met een respons van 67 (eerste gesprek) en 57 procent (tweede gesprek) is de respons van het NKO 2010 nog altijd aan de hoge kant ten opzichte van die van andere (politicologische) enquêteonderzoeken. In 2012 is een andere opzet gekozen, met uitsluitend een gesprek na de verkiezingen. Dat resulteerde in een respons van 62 procent. Aangezien er in 2012 geen herbenadering heeft plaatsgevonden, is deze respons vergeleken met die van 2010 zonder herbenadering: we constateren dan een lichte daling met 1 procentpunt in 2012. Ook dit percentage is nog steeds hoog.

Een hoge respons is echter nog geen garantie dat de personen die hebben meegedaan aan het onderzoek een goede afspiegeling vormen van het electoraat. Bepaalde groepen kunnen oververtegenwoordigd zijn, zoals personen met sterke politieke belangstelling, of personen die al weten dat ze gaan stemmen. Daarnaast zijn bepaalde bevolkingsgroepen vaker ondervertegenwoordigd dan andere. Zo doen jongeren, en mensen die in de grote steden wonen doorgaans minder vaak mee aan enquêteonderzoek en is de deelname van allochtonen geringer dan van autochtonen.

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de selectiviteit van de respons (zie ook: Linssen en Van den Brakel, 2014). Dit gebeurt voor de twee responsgroepen in het NO 2012 met elkaar te vergelijken: de groep die aan het hoofdonderzoek heeft meegedaan (n = 1 677) en de groep die daarnaast ook de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld (n= 1 490). We gaan na wat er met de respons, en vooral de selectiviteit daarvan, is gebeurd. Neemt de selectiviteit toe of af bij de tweede responsgroep? Met andere woorden, welke bevolkingsgroepen haken gedurende het onderzoek af? Deze resultaten worden vergeleken met de bevindingen van

het NKO dat in 2006 en 2010 is uitgevoerd. Daarbij staat de vraag centraal of het NKO 2012 qua selectiviteit beter of slechter is dan het NKO 2006 en het NKO 2010. Een belangrijke graadmeter is tevens het stemgedrag. In welke mate komen de NKO-cijfers overeen met de stembusuitslag?

4.2 Selectiviteit van de respons

Respons naar achtergrondkenmerken

Van de personen in de bruto-steekproef van het NKO 2012 heeft 61,9 procent in aan het gesprek meegedaan. Van hen heeft 89 procent ook de schriftelijke vragenlijst ingevuld en aan de interviewer overhandigd. Daarmee komt de respons op 55 procent. De enquêtedeelname verschilt per bevolkingsgroep. Tabel 4.2.1 toont de respons in de twee fasen van het onderzoek. Tevens zijn in deze tabel de bevindingen van het NKO 2010 opgenomen. De responscijfers zijn uitgesplitst naar geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst.

Het ontwerp van het NKO 2012 wijkt aanmerkelijk af van dat van het NKO 2010. Het NKO 2010 kent vijf fasen waarin enerzijds responswinst behaald wordt door de herbenadering van de non-respons, en anderzijds responsverlies door de uitval na de eerste golf (voor de verkiezingen). De meest voor de hand liggende vergelijking tussen beide onderzoeken is die van de eerste golf exclusief herbenadering. De patronen tussen beide onderzoeken komen goed overeen. In het NKO 2010 reageerden vooral de 75-plussers minder dan de andere leeftijdsgroepen bij het eerste gesprek (kolom 2). De 55- tot 65-jarigen reageren het meest. Mannen doen vaker mee dan vrouwen, en gehuwden meer dan vooral verweduwen. De respons in de zeer sterk verstedelijkte gebieden, waaronder de drie grootste steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, blijft iets achter bij de overige gebieden. Dat geldt ook voor het westen ten opzichte van vooral het oosten en het zuiden.

De grootste discrepanties in de respons zien we bij herkomst. Minder dan de helft van de niet-westerse allochtonen heeft aan het eerste gesprek meegedaan. De respons van autochtonen en westerse allochtonen komt vrijwel overeen. In het NKO 2012 zijn de responsverschillen tussen de leeftijdsgroepen in vergelijking met het NKO 2010 minder groot. Dat geldt vooral voor de 75-plussers die in gelijke mate participeren als de 25-44 jarigen. Verder valt op dat in 2012 de respons in het noorden van het land het grootst was, terwijl dat in 2010 in het oosten het geval was. Tevens is in 2012 het responsverschil tussen de herkomstgroepen meer uitgesproken dan in 2010.

4.2.1 Respons NKO naar achtergrondkenmerken

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off		
	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	CAPI	CAPI/CATI/PAPI	PAPI	CAPI	PAPI
NKO	2010	2010	2010	2010	2010	2012	2012
	abs.						
Bruto steekproef	3 943	3 943	3 943	3 943	3 943	2 710	2 710
Respons	2 493	2 621	2 153	2 247	1 633	1 677	1 490
Non-respons	1 450	1 322	1 790	1 696	2 310	1 033	1 220
	%						
Respons, totaal	63,2	66,5	54,6	57,0	41,4	61,9	55,0
<i>Leeftijd</i>							
18-24 jaar	60,5	63,9	52,5	55,2	31,0	63,6	56,5
25-34 jaar	62,4	64,2	52,5	54,2	37,6	58,8	51,1
35-44 jaar	63,2	67,0	55,9	58,4	37,6	59,6	53,1
45-54 jaar	65,8	68,3	57,1	59,4	44,9	65,3	58,2
55-64 jaar	68,2	72,1	58,6	61,4	49,8	65,8	60,0
65-74 jaar	64,9	68,4	55,6	58,2	48,5	62,0	56,1
75 jaar en ouder	50,9	54,6	43,1	45,1	35,4	59,3	49,0
<i>Geslacht</i>							
Man	65,5	68,3	57,9	60,1	43,1	64,3	56,3
Vrouw	61,1	64,8	51,5	54,1	39,9	60,6	54,5
<i>Burgerlijke staat</i>							
Ongehuwd	60,1	63,3	52,1	54,2	36,8	57,7	51,1
Gehuwd	67,1	70,3	58,0	60,7	45,6	67,5	60,7
Verweduwd	53,8	57,7	45,7	48,3	35,9	54,1	43,7
Gescheiden	56,5	59,9	48,4	50,0	36,3	53,3	47,2
<i>Stedelijkheid</i>							
Zeer sterk stedelijk	57,1	60,1	48,0	49,3	35,6	52,6	46,6
Sterk stedelijk	62,0	65,5	54,1	56,9	40,0	61,2	53,5
Matig stedelijk	64,7	67,3	54,1	56,2	42,5	65,0	58,0
Weinig stedelijk	66,6	69,5	59,2	61,5	44,7	67,3	60,2
Niet stedelijk	66,3	71,2	57,9	61,5	45,5	65,9	59,8
<i>Landsdeel</i>							
Noord-Nederland	63,7	66,3	55,3	57,9	40,9	69,1	64,6
Oost-Nederland	67,2	70,3	56,7	59,1	43,1	65,8	58,8
West-Nederland	59,5	62,6	51,2	53,4	38,7	57,8	51,1
Zuid-Nederland	66,8	70,8	59,3	61,8	45,8	65,0	56,4
<i>Herkomst</i>							
Autochtoon	64,8	68,2	57,0	59,5	44,2	64,9	57,7
Westers allochtoon	63,2	66,7	51,7	53,8	36,1	60,0	55,0
Niet-westers allochtoon	45,6	47,0	30,5	31,9	15,1	37,0	30,8

De volgende fasen in het NKO 2010 leveren een vergelijkbaar beeld op, met als uitzondering de forse uitval onder de, westerse en niet-westerse, allochtonen. De laatste stap in de dataverzameling is de schriftelijke vragenlijst die door de interviewers bij de respondenten aan de tweede golf aan het einde van het interview zijn overhandigd. In 2010 was de respons 41 procent. Vooral onder jongeren was de uitval aanmerkelijk: slechts 31 procent retourneerde de schriftelijke vragenlijst. Ook was de uitval groot onder de 25-44-jarigen, ongehuwden, mannen en allochtonen.

In 2012 blijft de uitval tussen het hoofdonderzoek en de schriftelijke vragenlijst beperkt tot 6,9 procentpunt. Voor de meeste bevolkingsgroepen daalt de respons met zo'n 5 tot 8 procentpunt. Een uitzondering vormen de 75-plussers en de verweduwden bij wie de respons met 10 procentpunten afneemt. Dit betekent dat naast de geringe uitval in 2012 bij de groep die aan beide fasen van het onderzoek deelneemt, ook de selectiviteit kleiner is dan in 2010.

Regressiemodellen

Diverse kenmerken hangen met elkaar samen: zo wonen bijvoorbeeld niet-westerse allochtonen vooral in de steden, in het westen, en zijn ze gemiddeld jonger dan autochtonen. Ook zijn leeftijd en burgerlijke staat aan elkaar gerelateerd: verweduwden zijn ouder, ongehuwden jonger. Met logistische regressieanalyse is onderzocht in welke mate elk kenmerk afzonderlijk bijdraagt aan de respons (wel/geen). Naarmate de bevolkingsgroepen sterker verschillen in de respons, neemt ook de bijdrage aan de verklaring van de respons – de verklaarde variantie (Nagelkerke R^2) – toe. Zijn de verschillen tussen de bevolkingsgroepen erg klein, dan zal de verklaring van de respons beperkt blijven.

In 2010 kon de respons van de groep die aan het eerste CAPI-gesprek had meegewerkt, voor 4,1 procent worden verklaard op basis van de zes kenmerken (tabel 4.2.2). Gelet op de relatief hoge Wald-waarden, was dit vooral toe te schrijven aan herkomst en leeftijd. De selectiviteit neemt toe naar 4,5 procent als gevolg van de herbenadering in de eerste golf. In de tweede golf worden de responsverschillen nog groter, gelet op de toename in verklaarde variantie met zo'n 1 procentpunt, naar 5,0 en 5,5 procent. Bij de vijfde stap – de schriftelijke vragenlijst – stijgt dit verder naar 6,3 procent.

Het NKO 2012 leert dat:

- Vooral bij herkomst zijn er duidelijke responsverschillen tussen de categorieën. Dit strookt ook met de cijfers in tabel 4.2.1: aan het gesprek deed 65, 60 en 37 procent mee van achtereenvolgens autochtonen, westerse allochtonen en niet-westerse allochtonen. Voor de schriftelijke vragenlijst is dit

respectievelijk 58, 55 en 31 procent. Daarmee neemt, gelet op de Wald-waarde, deze discrepanties niet verder toe.

- Daarnaast laat ook burgerlijke staat verschillen zien: de gehuwden doen vaker mee dan de ongehuwden, verweduwden en gescheiden personen. Dat verschil neemt nog iets toe bij de groep die de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld, dit gebeurt vooral bij de verweduwden in geringere mate.
- De verschillen in de participatie tussen de zeven onderscheiden leeftijds-groepen zijn minder groot dan in het NKO 2010; dat geldt met name voor de groep die de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld.
- Ook nemen de sekseverschillen af bij het schriftelijke onderdeel. Dat was eveneens het geval in 2010.
- De verschillen tussen de landsdelen zijn in 2012 groter dan in 2010.

Een samenvatting van de verschillen tussen de opgenomen bevolkingsgroepen, zoals leeftijdsgroepen, mannen en vrouwen, en herkomstgroepen, is af te lezen op basis van de verklaarde variantie. Nemen we deze maatstaf als richtsnoer dan is de selectiviteit van het hoofdonderzoek in 2010 minder dan in 2012. Maar bepalen we de selectiviteit op basis van de groep die aanvullend de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld en overhandigd aan de interviewer, dan is het resultaat in 2012 beter dan in 2010.

4.2.2 Logistische regressieanalyse van respons (ja/nee) NKO naar achtergrondkenmerken

	Eerste golf		Tweede golf		Drop-off		
	CAPI	CAPI/ CATI/PAPI	CAPI	CAPI/ CATI/PAPI	PAPI	CAPI	PAPI
NKO	2010	2010	2010	2010	2010	2012	2012
	Wald						
Kenmerken (vrijheidsgraden)							
Leeftijd (6)	24,7*	25,1*	21,9*	24,6*	37,5*	13,4*	12,2*
Geslacht (1)	6,4*	3,9*	14,3*	12,8*	1,8*	4,4*	0,8
Burgerlijke staat (3)	18*	16,9*	11,6*	14*	8,5*	31,6*	29*
Stedelijkheidsgraad (4)	1,3	2,2*	2,4	3,6	1,8	2,2	1,7
Landsdeel (3)	9,5*	11,8*	6,0	6,1	6,3	5,9	8,8*
Herkomst (2)	34,2*	42,7*	64,1*	68,4*	71,8*	46*	41,8*
	Nagelkerke Pseudo R² in procenten						
	4,1	4,5	5,0	5,5	6,3	6,2	5,9
	R-indicator						
	0,84	0,84	0,82	0,81	0,80	0,82	0,80

4.3 Vertekening van doelkenmerken

Geconstateerd is dat de gegevens van het NKO 2012 beter zijn dan die van het NKO 2010 als we de respons en de selectiviteit naar achtergrondkenmerken in ogenschouw nemen, uitgaande van de groep die zowel aan een gesprek heeft meegedaan als de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld. Daarnaast bleek ook dat de respons van het hoofdonderzoek in 2012 slechts marginaal (1,4 procent) lager is dan in 2010, maar dat de respons inclusief het schriftelijke deel in 2012 met 55 procent fors boven de 41 procent gerealiseerde respons van 2010 ligt. Hoewel non-respons en selectiviteit vaak samengaan, gaat dat niet altijd op: een lage respons kan toch een perfecte afspiegeling vormen van de onderscheiden bevolkingsgroepen, terwijl een hoge respons vergezeld kan gaan met een grote selectiviteit. Indien non-respons echter niet of nauwelijks voorkomt, dan zal er ook geen sprake zijn van selectiviteit en zal de verklaarde variantie (nagenoeg) nihil zijn. Echter, een zeer hoge respons in steekproefonderzoeken is zeldzaam, en zeker niet in een politieke enquête zoals het NKO (zie hoofdstuk 2, tabel 2.4.1).

Selectiviteit gaat vaak gepaard met vertekening van de doelvariabelen. Immers, als bijvoorbeeld mannen vaker meedoen dan vrouwen – en mannen meer interesse voor politiek hebben dan vrouwen – dan zal de politieke interesse overschat worden. Hier is echter wat tegen te doen: door de vrouwen iets meer mee te tellen, en de mannen iets minder. Door de gegevens op een dergelijke manier te herwegen, wordt de interesse als het ware weer iets naar beneden gedrukt (zie hoofdstuk 5). Op deze wijze, door de gegevens te herwegen naar relevante achtergrondkenmerken, kan de vertekening tegen worden gegaan. Voor het NKO 2006 is aangetoond dat een relatief hoge respons en een geringe selectiviteit van de respons ook betekende dat de zetelverdeling op basis van de het NKO bijna perfect overeenkwam met de verdeling volgens de stembusuitslag (Schmeets, 2008).

In 2010 was de vertekening van de stembusuitslag veel sterker dan in 2006. Vooral opvallend was de fikse ondervertegenwoordiging van de PVV-stemmers: 12 procent in het NKO, tegenover 16 procent in de uitslag. Dat is in zetels uitgedrukt een verschil van 6: volgens het NKO zou de PVV 18 zetels krijgen, terwijl dat er 24 hadden moeten zijn. Daarnaast zaten er iets te weinig CDA-stemmers in het NKO 2010, terwijl vooral D66, de SP, de VVD en GroenLinks enigszins waren oververtegenwoordigd.

Wat leren ons de bevindingen van het NKO 2012? Wederom is de PVV sterk ondervertegenwoordigd: 6,6 procent in het NKO, tegenover 10 procent in de uitslag.

Dat is in zetels uitgedrukt een verschil van 5: volgens het NKO zou de PVV 10 zetels krijgen, terwijl dat er bij de verkiezingen 15 waren. Ook is de ChristenUnie iets ondervertegenwoordigd in het NKO. Enkele andere partijen zijn juist oververtegenwoordigd in het NKO. Dat geldt voor vooral voor D66: 9,2 procent heeft meegedaan in het NKO, terwijl er 8,0 procent op gestemd heeft. Verder is er een lichte oververtegenwoordiging bij de 50-plussers en de Partij voor de Dieren. In zetels uitgedrukt is de afwijking met zo'n 10 zetels echter minder fors dan in het NKO 2010 toen nog 14 zetels niet goed ingevuld waren.

4.3.1 Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen 2006, 2010 en 2012 en NKO 2006, 2010 en 2012

	Partijkeuze 2006		Partijkeuze 2010		Partijkeuze 2012	
	NKO 2006	TK-2006	NKO 2010	TK-2010	NKO 2012	TK-2012
	%					
CDA	27,2	26,5	13,3	14,0	8,7	8,7
PvdA	21,2	21,2	19,8	20,0	25,1	25,3
VVD	14,3	14,7	21,5	20,7	28,1	27,3
SP	17,7	16,6	11,5	10,0	10,3	10,0
GroenLinks	4,7	4,6	7,3	6,7	2,7	2,7
D66	1,7	2,0	8,8	6,7	9,2	8,0
CU	4,2	4,0	3,5	3,3	2,7	3,3
SGP	1,2	1,6	1,3	1,3	2,0	2,0
Partij vd Dieren	1,5	1,8	1,1	1,3	2,0	1,3
PVV	5,2	5,9	12,0	16,0	6,6	10,0
LPF	-	-	-	-	-	-
50Plus	-	-	-	-	1,9	1,3
Overig	0,9	1,1	-	-	0,9	-
Totaal	100	100	100	100	100	100

Naast de partijkeuze is ook de feitelijke opkomst bekend. In 2006 was er een fikse oververtegenwoordiging van het aantal stemmers in het NKO. Van de personen met wie twee keer een aan-huis-gesprek is gevoerd (de CAPI-groep) heeft 93,1 procent gestemd. Inclusief de CATI- en PAPI-respondenten geeft 92,7 procent aan te hebben gestemd. De feitelijke opkomst was 80,4 procent. De opkomst in het NKO is dus flink overschat. Deze vertekening geldt in iets sterkere mate voor de groep die uitsluitend aan-huis is benaderd. Blijkbaar is het lastig om de juiste opkomst met het NKO te bepalen.

Hiervoor zijn drie verklaringen. De eerste is het *stimuluseffect*: potentiële niet-stemmers – de personen die niet van plan waren om te gaan stemmen – worden door het onderzoek gestimuleerd om toch naar de stembus te gaan. Daarnaast is er het *non-responseeffect*: personen met weinig politieke belangstelling en/of geringe

kennis van politieke kwesties voelen zich niet aangesproken om aan een dergelijk onderzoek mee te doen. Ten slotte is er een zogeheten *sociale-wenselijkheidseffect*: mensen willen achteraf liever niet toegeven dat zij niet hebben gestemd, en zeggen dan maar gemakshalve dat ze dat wel hebben gedaan.

Alle drie verklaringen zijn relevant. In 2006 is de opkomst ook in twee andere onderzoeken vastgesteld – zonder een paneldesign met uitsluitend een interview na de verkiezingen. Mede op basis daarvan is geconcludeerd dat 5 procentpunten van de afwijking toegewezen kan worden aan het stimuluseffect, 2 procentpunten aan sociale wenselijkheid en 6 procentpunten aan selectieve non-respons.

Een overschatting van de opkomst is in het NKO een bekend verschijnsel. Dit is al het geval sinds 1971 en geldt ook voor het NKO 2010 (zie tabel 4.3.3). De discrepantie bedroeg dat jaar 15,8 procentpunten, en is dus qua absoluut verschil hoger dan in 2006. Relatief gezien is de oververtegenwoordiging echter vrijwel gelijk. Immers, in 2006 werd iets meer dan een op de drie niet-stemmers in de steekproef aangetroffen ($6,9/19,6 = 0,35$); in 2010 is dat aandeel ongeveer even hoog ($8,8/24,6 = 0,36$). We stellen daarmee vast dat de opkomst in 2006 en 2010 op dezelfde wijze is vertekend. Dat zijn vergelijkbare resultaten als in bijna alle NKO's die vanaf 1989 zijn gehouden. Een uitzondering vormt 2002, toen maar 3,1 procent niet-stemmers meededen, terwijl dit er 21,1 procent hadden moeten zijn, en dat is slechts 14,7 procent, of een op de zeven. In 1981, 1982 en 1986 deed rond de helft van de niet-stemmers mee met het NKO, in 1971 en 1972 waren dat er zo'n twee op de drie, en in 1977 zelfs drie op de vier.

In 2012 is het resultaat sterk verbeterd. De opkomst in het NKO bedroeg 86,0 procent, terwijl in 2012 74,6 procent van de kiezers naar de stembus ging, een verschil van 11,4 procentpunten. Meer dan de helft ($14,0/25,4 = 0,55$) van de potentiële niet-stemmers heeft aan het NKO meegedaan. Een van de verklaringen voor deze toename is het ontbreken van het stimulus-effect.

4.3.2 Opkomst bij verkiezingen volgens het NKO en de officiële stembusuitslag¹⁾

	1971	1972	1977	1981	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010	2012
	%												
Stembusuitslag	79,1	83,5	88,0	87,0	81,0	85,5	80,3	78,7	73,3	78,9	80,4	75,4	74,6
Opkomst in NKO	86,1	89,4	91,1	93,5	89,0	93,1	92,6	92,2	90,8	96,9	93,1	91,2	86,0
Absoluut verschil	7,0	5,9	3,1	6,5	8,0	7,3	12,3	13,5	17,5	18,0	12,7	15,8	11,4
Relatief verschil	66,5	64,2	74,2	50,0	57,9	47,6	37,6	36,6	34,5	14,7	35,2	35,8	55,1

¹⁾ NKO 2003 is hier niet opgenomen, omdat hiervoor geen eigen steekproef is getrokken, maar gebruik is gemaakt van de steekproef van 2002.

4.4 Conclusie en discussie

Bij de gekozen benaderingsstrategie voor het NKO waren in 2006 bepaalde doelen gesteld. Het belangrijkste doel was om minstens 55 procent respons te realiseren na één gesprek en 45 procent na twee gesprekken. Bij 1 800 personen moesten twee aan-huis-gesprekken gevoerd worden. Dit is ruimschoots bereikt. Zonder de herbenadering met een verkorte schriftelijke of telefonische vragenlijst is de respons 66,9 procent (eerste gesprek) en 60,2 procent (tweede gesprek). Door de herbenadering werd de respons zo'n 4 tot 5 procentpunten hoger: 71,6 procent (eerste gesprek) en 64,4 procent (tweede gesprek). In 2010 was de respons echter met respectievelijk 66,5 en 57,0 procent beduidend lager: een reductie met 5,1 procentpunten in de eerste golf en zelfs met 7,4 procentpunten in de tweede golf. In 2012 is de respons van het hoofdonderzoek met 62 procent vergelijkbaar met de respons van 2010, exclusief herbenadering. De respons van de groep die ook de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld is 55 procent in 2012, en dat is aanmerkelijk hoger dan in 2010 (41 procent) en in 2006 (48 procent).

In 2006 was de selectiviteit van de respons gering: alleen naar herkomst en burgerlijke staat waren er duidelijke verschillen tussen de bevolkingsgroepen. Zo lag de respons van niet-westerse allochtonen lager dan die van westerse allochtonen en de autochtonen, en respondeerden verweduwden en ongehuwden slechter dan gehuwden (Schmeets, 2008, p. 55). In 2010 werden de responsverschillen tussen de bevolkingsgroepen groter. Bovendien namen in beide onderzoeken de discrepanties in de respons tussen de bevolkingsgroepen toe, zowel bij de herbenadering als bij de tweede golf. Blijkbaar worden vooral die bevolkingsgroepen alsnog bereikt en overgehaald om mee te doen die al disproportioneel veel participeerden. Dit geldt in nog versterkte mate bij de uitval van groep die de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld en teruggestuurd. Over het algemeen geldt dat vooral de bevolkingsgroepen niet meer meedoen die al ondervertegenwoordigd waren. Daar zijn echter bepaalde nuances bij te maken. Er is weinig responsverschil bij stedelijkheidsgraad en landsdeel. Wellicht is dit toe te schrijven aan het effect van de attentie: die werkt vooral goed in de grote steden, maar niet voor de niet-westerse allochtonen (Wetzels, Schmeets, Van den Brakel en Feskens, 2008). In 2012 zien we echter dat de respons bij de groep die de schriftelijke vragenlijst heeft ingevuld iets minder selectief is geworden.

Als partijkeuze een goede graadmeter is voor de vertekening, dan kan de conclusie zijn dat de benaderingsstrategie voor het NKO 2006 bijzonder goed heeft uitgepakt. Het NKO 2010 is ten opzichte van het NKO 2006 een veel minder goede afspiegeling van de stembusuitslag. Het NKO 2010 wijkt 14 zetels af van

de uitslag, waarvan er zes te weinig voor de PVV, en een te weinig voor het CDA. Deze 7 zetels worden gecompenseerd door de SP, GroenLinks, de VVD en vooral D66. Het NKO 2012 doet het in dit opzicht beter. De afwijking is 10 zetels, waarvan er vijf zijn toe te schrijven aan de PVV. Wederom is de PVV sterk ondervertegenwoordigd: de PVV heeft 15 zetels, terwijl volgens het NKO de PVV 10 zetels zou krijgen.

Een andere graadmeter voor de vertekening is de vergelijking met de feitelijke opkomst. In 2006 en 2010 heeft slechts zo'n een op de drie niet-stemmers meegedaan. In 2012 is dat met 55 procent meer dan de helft. Een verklaring is dat in het NKO 2012 de potentiële niet-stemmers, in een gesprek dat voorafgaande aan de verkiezingen wordt gehouden, alsnog gestimuleerd worden om toch te gaan stemmen: het stimulus-effect. In het NKO 2012 is immers geheel na de verkiezingen uitgevoerd. En een dergelijk ontwerp is in dit opzicht gunstig aangezien het de vertekening van het aantal niet-stemmers reduceert, en daarmee ook de vertekening van kenmerken die sterk samenhangen met het stemmen zoals politieke interesse en vertrouwen in de medemens en (politieke) instituties. Toch blijft – ook in het NKO 2012 – een flink verschil bestaan tussen de feitelijke opkomst en de gerapporteerde opkomst. Iets minder dan de helft van de niet-stemmers doet niet mee, hetgeen grotendeels is toe te schrijven aan het weigeren. Deze vertekening bij de stemmers en niet-stemmers ondersteunt Brehms' theorie dat de deelname aan politiek en aan (overheids)enquêtes met elkaar gecorreleerd zijn (Brehm, 1993). In het volgende hoofdstuk komt de weging aan de orde. Naast een bespreking van diverse weegmodellen wordt daarin ook de effecten op diverse doelvariabelen in het NKO beschreven.

5.

Respons
nader bekeken:
de gevolgen van de
herweging

Auteur
Hans Schmeets

De selectiviteit in de respons wordt doorgaans tegengegaan door de gegevens te herwegen. Hoe gebeurt dit en welke effecten heeft dit op doelkenmerken, zoals de politieke interesse of het vertrouwen in de medemens of de instituties? Wat zijn de gevolgen voor de verschillen tussen de bevolkingsgroepen, zoals mannen en vrouwen, en jongeren en ouderen? Nemen deze toe of af na weging, of blijven ze hetzelfde?

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 is geconstateerd dat, hoewel de deelname aan het NKO 2006, 2010 en 2012 groot was, bij een aantal bevolkingsgroepen de respons lager uitpakt dan bij andere. Vooral blijkt dat niet-westerse allochtonen minder vaak meedoen. Ook is bekend dat de PVV-stemmers ondervertegenwoordigd zijn in het NKO 2010 en 2012, en dat in alle drie de onderzoeken te weinig niet-stemmers hebben meegedaan.

Om voor de selectieve respons te corrigeren, is een herweging toegepast. Daardoor worden de ondervertegenwoordigde groepen zwaarder meegeteld, ten koste van de groepen die zijn oververtegenwoordigd. Op die manier wordt de selectiviteit in de steekproef teniet gedaan van de kenmerken die in de herweging zijn verdisconteerd en wordt de vertekening van de schattingen van de doelkenmerken – politieke belangstelling, opvattingen over politieke kwesties en meningen over politici – gereduceerd (zie bijvoorbeeld: Swaddle en Health, 1989; Traugott en Katosh, 1979; Voogt, 2004; Van der Kolk en Aarts, 2001). Over de effecten van de herweging op het NKO 2006 en 2010 is eerder gerapporteerd (Schmeets, 2010; 2011; Schmeets en Boonstra, 2008).

In dit hoofdstuk wordt vooral ingegaan op de herweging van het NKO 2012, waaronder de motivering en de resultaten. Specifieke aandacht wordt gegeven aan de gevolgen voor een aantal bevolkingsgroepen.

5.2 Motivering weegmodel

Voor het NKO van 1989 was een weegmodel ontwikkeld waarin de volgende kenmerken waren opgenomen: geslacht, leeftijd (7 klassen), urbanisatiegraad

(5 klassen), landsdeel (4 klassen), burgerlijke staat (4 klassen) en stemgedrag (9 klassen). Dit model is toegepast in de NKO onderzoeken van 1971 tot en met 1998, waarbij vanaf 1994 de urbanisatiegraad is vervangen door stedelijkheidsgraad (Schmeets en Molin, 1990). In het NKO 2006 is het model op twee plaatsen aangepast. Ten eerste is herkomst toegevoegd, en wel in drie klassen: autochtonen, westerse en niet-westerse allochtonen. Gelet op de nagenoeg perfecte aansluiting van steekproef op de stembusuitslag maar niet op de opkomst (hoofdstuk 4) is het kenmerk stemgedrag vervangen door opkomst (wel/niet gestemd).

In 2010 leverde het NKO geen goede afspiegeling van de zetelverdeling. Ook in 2012 wijkt de zetelverdeling af van de verdeling in het onderzoek. Daarom is besloten om zowel in 2010 als in 2012 opnieuw het kenmerk stemgedrag op te nemen in plaats van uitsluitend de opkomst. De populatieaantallen van stemgedrag zijn bepaald aan de hand van gegevens van de Kiesraad. Beschikbaar is het totale aantal kiesgerechtigden, de opkomst, het aantal stemmen per partij en het aantal ongeldige en blanco stemmen.

Het aantal niet-stemmers in de populatie is gedefinieerd als het totale aantal kiesgerechtigden minus de opkomst. Ten behoeve van het NKO 2012 worden de aantallen stemmen voor de partijen VVD, PvdA, PVV, CDA, SP, D66, GL, CU, SGP, Partij voor de Dieren en 50Plus in aparte categorieën ondergebracht. De aantallen stemmen voor andere partijen (zoals partijen die de kiesdrempel niet hebben gehaald) en de ongeldige en blanco stemmen worden samengevoegd tot 'Overig'. Niet-stemmers zijn tot slot ook in een aparte categorie opgenomen.

In tabel 5.2.1 staan de verschillende aantallen personen vermeld die in twee fasen van het onderzoek in 2012 hebben meegewerkt, met de gebruikte weegmodellen. Modellen A en B zijn de modellen exclusief en inclusief stemgedrag. Voor deze onderzoeksgroepen zijn in totaal vier wegingen uitgevoerd, twee exclusief stemgedrag (1 en 3) en twee met stemgedrag (2 en 4). Wegingen 1 en 2 hebben betrekking op de 1 677 personen met wie na de verkiezingen een gesprek aan-huis (CAPI) is gevoerd. Van deze 1 677 personen hebben er 1 490 een schriftelijke – de zogenoemde drop-off vragenlijst – ingevuld die door de interviewer is opgehaald. Op deze groep zijn wegingen 3 en 4 van toepassing. Door in de wegingen het stemgedrag op te nemen, worden relatief grote gewichten aan de niet-stemmers toegekend. Deze worden opgehoogd van 14,0 naar 24,4 procent. Bij het gebruik van deze gewichten telt elke niet-stemmer in de steekproef dus bijna voor twee keer zoveel personen als een stemmer. Daarbij is verondersteld dat deze niet-stemmers een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie.

5.2.1 Wegingen met leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid, landsdeel en herkomst (1 en 3) en inclusief stemgedrag (2 en 4), NKO 2012

Drop-off				
	CAPI	CAPI	CAPI/PAPI	CAPI/PAPI
Respons	1 677	1 677	1 490	1 490
Weegmodel	A	B	A	B
Weging	1	2	3	4

De gewichten zijn berekend met het weegprogramma Bascula, waarbij de lineaire weegmethode is toegepast (Nieuwenbroek en Boonstra, 2002). Deze zorgt ervoor dat selectiviteit van de respons ten opzichte van de populatie wordt gereduceerd. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de populatietotalen van de hulpvariabelen, die meestal uit een register bekend zijn, zoals geslacht, leeftijd, herkomst en regio die afgeleid worden uit de Gemeentelijke Basisadministraties.

Een weegmodel met stemgedrag zal vooral sterk corrigeren voor kenmerken die samenhangen met opkomst, zoals politieke belangstelling. Zo gaan personen die zich betrokken voelen bij de politiek vaker naar de stembus dan personen die hier geen of nauwelijks interesse voor hebben. Aangezien het weegmodel B ervoor zorgt dat de niet-stemmers een groter gewicht krijgen toebedeeld (en de stemmers een lager), zal een lagere politieke belangstelling in de gewogen cijfers tot uitdrukking komen. Over de effecten van de weegmodellen in verschillende fasen van het onderzoek in het NKO 2006 en het NKO 2010 is eerder bericht (Schmeets, 2011). Daarin zijn stapsgewijs de cijfers gepresenteerd. Vastgesteld werd dat de herbenadering in beide onderzoeken gunstig heeft uitgepakt voor de vertekening. De verbetering van de vertekening door de herbenadering werd echter meer dan teniet gedaan door het ongunstige effect van de paneluitval. Een dergelijk paneldesign – met een voor- en een nameting rondom de verkiezingen – heeft blijkbaar weliswaar grote voordelen bij het analyseren en interpreteren van de bevindingen, maar er kleven ook nadelen aan. De prijs is een vertekening van de resultaten als gevolg van de uitval.

Aangezien er geen paneluitval is door het ontbreken van een tweede golf kent het NKO 2012 dergelijke problemen niet. Daarnaast heeft het ontwerp van het NKO 2012 nog een voordeel. In het NKO 2006 en 2010 is er sprake van een

stimuluseffect: door het gesprek over politieke onderwerpen wordt het gedrag beïnvloed. Een deel van de personen die eerst niet van plan waren om te gaan stemmen, doet dat alsnog. Denkbaar is dat dit stimuluseffect niet beperkt blijft tot het gedrag, maar dat dit ook de antwoorden op andere inhoudelijke vragen beïnvloedt. Geconcludeerd werd naar aanleiding van het NKO 2010 (Schmeets, 2011, p. 75): 'Het veranderen van het paneldesign naar een design met een onafhankelijke meting na de verkiezingen, zou een alternatief zijn zonder stimuluseffecten. Niet alleen zou de vragenlijst dan aanzienlijk ingekort moeten worden, ook specifieke onderzoeksvragen – waaronder de relatie tussen stemintentie en stemgedrag – kunnen dan niet meer worden beantwoord. Of het verlies aan dergelijke inhoudelijke informatie over veranderingen bij een dergelijke cross-sectionele studie na de verkiezingen opweegt tegen de negatieve gevolgen van het stimuluseffect, blijft echter zeer de vraag.'

Voor het NKO 2012 is deze aanpassing, alleen een vraaggesprek na de verkiezingen, doorgevoerd (zie hoofdstuk 3). Het nadeel van het ontwerp in de vorm van het verlies aan inhoudelijke informatie is deels gecompenseerd door de uitbreiding van de schriftelijke vragenlijst. Hoe staat het met het voordeel van de geringere vertekening? Nemen we de opkomst als graadmeter, dan is er inderdaad sprake van minder vertekening (zie hoofdstuk 4). Ook als we de verdeling van de politieke interesse bekijken, zien we een verbetering. Op basis van de eerdere onderzoeken bleek dat de groep zonder politieke belangstelling toenam met 4 tot 5 procentpunten als gevolg van weging. Dit betekent dat er een aanzienlijke kloof is tussen de schattingen op basis van de steekproef voor en na de correctie voor de selectiviteit in de respons. Deze discrepantie is in 2012 gereduceerd tot 2 procentpunten. In de steekproef gaf 19 procent aan geen interesse voor de politiek te hebben, na het wegen van de data was dat 21 procent. Bedacht moet worden dat hierbij verondersteld is dat de niet-stemmers in de steekproef een afspiegeling vormen van de niet-stemmers in de populatie. Het is lastig vast te stellen of dit een houdbare aanname is. Het effect van weging zal bij andere inhoudelijke kenmerken vaak beperkter zijn. Naarmate de correlatie met (wel/niet) stemmen kleiner is, zal doorgaans ook de invloed van de weging op die kenmerken verminderen.

In de volgende paragraaf wordt onderzocht welke effecten weging sorteert op de verschillen tussen de bevolkingsgroepen. We starten met de politieke interesse. Daarna gaan we in op het vertrouwen in de medemens, in instituties en het politieke zelfvertrouwen.

5.3 Het effect van de herweging

Bij de politieke interesse heeft het model zonder stemgedrag weinig effect op de percentages (tabel 5.3.1). Indien er niet gewogen wordt, dan is 15 procent zeer, 65 procent is tamelijk en 19 procent is niet geïnteresseerd in politiek. Door het toepassen van het weegmodel naar achtergrondkenmerken wordt de verdeling 16, 66 en 19; daarmee blijft het aandeel dat geen interesse heeft voor de politiek gelijk. Indien echter het stemgedrag (en daarmee ook de opkomst) wordt meegenomen, dan neemt de portie zonder interesse voor de politiek toe naar 22 procent. Dit gaat ten koste van de groep die zeer (14 procent) danwel tamelijk geïnteresseerd is (64 procent).

Een uitsplitsing naar bevolkingsgroepen leert dat het weegmodel met stemgedrag iets sterker doorwerkt voor vrouwen dan voor mannen. Ook valt op dat weging weinig doet voor de jongste kiezers. Maar vooral geldt dat de belangstelling voor politieke onderwerpen door deze weging sterker verandert bij de lager opgeleiden dan bij de hoger opgeleiden.

Van het electoraat geeft 59 procent in de steekproef aan dat 'andere mensen wel te vertrouwen zijn, terwijl 41 procent van mening is dat 'je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen'. Dit vertrouwen in de medemens – het sociaal vertrouwen – neemt met 1 procentpunt af door weging naar achtergrondkenmerken. Veel sterker is de reductie, naar 54 procent, indien de weging inclusief stemgedrag wordt toegepast. Dit komt vooral door het grotere gewicht van zowel de PVV-stemmers als de niet-stemmers: beide groepen hebben een laag vertrouwen in de medemens (zie Bijlage). Mannen hebben iets meer sociaal vertrouwen dan vrouwen, en dit verschil van 3 procentpunten blijft zo na weging. Ook de verschillen tussen de leeftijdsgroepen blijven nagenoeg gelijk na weging. Bij opleiding zet de weging wel zoden aan de dijk. De ongewogen bevindingen leren dat het vertrouwen geleidelijk oploopt van 30 procent bij het electoraat met uitsluitend een afgeronde basisopleiding tot 82 procent bij de Hbo-ers of universitair geschoolden. Na weging neemt de variatie toe, van 24 tot 81 procent.

Een ander voorbeeld is institutioneel vertrouwen. De weging zonder stemgedrag heeft geen effect op de verdelingen. Van de stemgerechtigden heeft 40 procent vertrouwen in politieke partijen, 58 procent in de Tweede kamer, 57 procent in de regering en 47 procent in de Europese Unie. De weging met stemgedrag drukt het vertrouwen met enkele procentpunten, tot respectievelijk 37, 53, 52 en 44 procent. Vooral het vertrouwen in de regering wordt door de weging dus

sterk – met 5 procentpunten – gereduceerd. Dit patroon treffen we zowel onder mannen als onder vrouwen aan, waardoor de geringere vertrouwensbasis bij vrouwen na de herweging overeind blijft. Tussen de leeftijdsgroepen nemen de verschillen in het vertrouwen toe na weging. Dit komt doordat de relatief hoge vertrouwensscores van de jongste kiezers nauwelijks dalen, terwijl dat wel het geval is voor de oudere leeftijdsgroepen. Zo daalt het vertrouwen in de Tweede Kamer met 1 procentpunt tot 59 procent onder de 18-24 jarigen, terwijl de daling onder de 25-34 jarigen 7 procentpunten bedraagt, en slinkt tot 50 procent. Bij de opleidingsgroepen werkt de weging sterker door bij de vmbo-ers en personen met een mavo of daarmee vergelijkbaar diploma dan bij degenen met basisonderwijs of een hogere opleiding.

5.3.1 Politieke interesse naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Bent U zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?'

	Totaal	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
		man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	Basis- of onder- wijs	Vbo	Mavo	Havo, vwo, mbo	Hbo, univer- siteit	
		%														
Ongewogen																
Ze er geïnteresseerd	15	20	11	12	9	15	16	19	19	13	9	9	14	12	26	
Tamel ijk geïnteresseerd	65	64	67	65	73	68	64	67	59	61	53	60	67	69	67	
Niet geïnteresseerd	19	17	22	23	18	17	20	14	22	26	38	31	19	20	7	
Gewogen zonder opkomst																
Ze er geïnteresseerd	16	20	11	12	10	16	17	19	20	13	9	9	14	12	26	
Tamel ijk geïnteresseerd	66	64	67	67	72	68	63	67	58	61	53	61	68	68	68	
Niet geïnteresseerd	19	16	21	21	18	16	20	13	22	26	38	30	18	20	7	
Gewogen met opkomst																
Ze er geïnteresseerd	14	18	10	10	9	14	15	18	18	12	8	9	12	11	25	
Tamel ijk geïnteresseerd	64	63	65	66	69	66	60	67	56	59	52	57	66	67	68	
Niet geïnteresseerd	22	19	25	24	22	20	25	15	25	29	41	34	23	22	8	

5.3.2 Vertrouwen in politieke instituties en medemens naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Wilt U voor de volgende instellingen zeggen of u daar heel erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in hebt?'

	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	Basis- of onder- wijs	Vbo	Mavo	Havo, vwo, univer- mbo	Hbo, univer- siteit
% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen															
Ongewogen															
Medemens	59	60	57	55	65	61	64	58	52	51	30	42	45	56	82
Politieke partijen	40	43	38	51	41	45	46	38	29	24	28	28	28	40	53
Tweede kamer	57	59	56	60	57	66	59	55	50	49	33	41	43	56	77
Regering	57	58	56	59	54	67	60	55	47	54	41	41	47	53	76
Europese Unie	47	47	47	58	43	51	46	44	45	44	30	35	47	45	60
Gewogen zonder opkomst															
Medemens	58	60	57	54	64	61	64	57	51	51	29	42	42	55	81
Politieke partijen	40	43	37	52	41	43	46	37	29	23	29	27	30	40	52
Tweede kamer	57	59	55	61	57	65	60	54	50	47	33	40	42	56	76
Regering	57	58	56	59	54	67	60	55	46	52	40	40	47	53	76
Europese Unie	47	48	46	58	42	51	47	44	43	44	29	35	46	45	60
Gewogen met opkomst															
Medemens	54	56	53	49	61	57	58	54	48	46	24	39	42	52	81
Politieke partijen	37	40	34	48	35	41	41	35	26	23	26	26	25	36	51
Tweede kamer	53	54	51	59	50	61	54	50	45	45	33	36	38	52	75
Regering	52	53	52	58	48	62	53	51	40	48	37	36	41	49	75
Europese Unie	44	44	43	57	39	49	41	41	38	42	29	33	41	42	59

Een volgend voorbeeld betreft het politieke zelfvertrouwen. Om dit te meten is aan de respondenten de volgende stelling voorgelegd: 'Ik ben in staat om een actieve rol in de politiek te spelen'. Daar was 29 procent het (helemaal) mee eens, en 71 procent (helemaal) mee oneens. Na correctie voor achtergrondkenmerken, neemt dit zelfvertrouwen met 2 procentpunten toe tot 31 procent. Het toevoegen van het stemgedrag aan het weegmodel corrigeert dan weer in de tegenovergestelde richting tot 28 procent. Mannen etaleren met 32 procent meer zelfvertrouwen dan vrouwen (25 procent). Door de weging naar achtergrondkenmerken wordt deze discrepantie, 36 versus 26 procent, groter. Dat is ook het geval indien naar stemgedrag wordt gewogen (33 versus 23 procent).

De verschillen tussen de leeftijdsgroepen veranderen ook. Het vertrouwen neemt met het vorderen van de leeftijd af: van 40 procent onder de 18-24-jarigen tot 8 procent onder de 75-plussers. De uiteindelijke weging, inclusief stemgedrag, zorgt voor een iets kleiner verschil: 39 versus 11 procent. Ook is er een sterke correlatie met opleiding. Het zelfvertrouwen stijgt met het opleidingsniveau van 6 tot 48 procent. Na weging blijft dit verband tussen opleiding en het zelfvertrouwen vrijwel ongewijzigd: van 6 tot 47 procent.

5.3.3. Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek'

	Geslacht	Leeftijd							Opleiding							
		Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	Basis- of onder- wijs	Vbo	Mavo	Havo, vwo, mbo	Hbo, univer- siteit
	%															
Ongewogen																
Helemaal eens	5	6	3	4	5	6	6	4	4	3	1	2	2	3	10	
Eens	24	26	22	36	29	29	28	22	12	5	5	11	18	24	38	
Oneens	42	42	42	39	42	38	40	47	46	40	39	39	40	46	39	
Helemaal oneens	30	26	33	22	24	27	26	27	38	52	55	48	41	28	13	
Gewogen zonder opkomst																
Helemaal eens	5	7	3	5	5	6	6	4	4	3	1	2	2	3	9	
Eens	25	28	22	37	30	30	29	22	13	6	7	13	19	24	40	
Oneens	41	41	42	38	41	37	39	48	46	40	36	39	39	45	39	
Helemaal oneens	29	25	33	20	24	27	26	27	37	51	56	47	39	27	12	
Gewogen met opkomst																
Helemaal eens	4	6	3	4	5	5	5	4	4	3	1	2	2	3	9	
Eens	22	25	20	33	26	28	25	20	11	7	6	11	16	22	38	
Oneens	41	40	41	39	41	36	39	47	44	38	35	39	38	44	39	
Helemaal oneens	33	29	36	23	29	30	31	30	41	52	58	49	44	30	13	

Ook voor een aantal andere kenmerken in het NKO zijn de gevolgen van het herwegen onderzocht. Enkele voorbeelden:

- Voor weging vindt 43 procent van de mannen en 46 procent van de vrouwen dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Na weging is dit sekseverschil vrijwel verdwenen.

- Meer mannen dan vrouwen wensen een strenger beleid tegen de komst van asielzoekers. Het oorspronkelijke verschil van 9 procentpunten neemt na weging toe tot 11.
- Vrouwen vinden vaker dan mannen dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden: 60 versus 56 procent. Na weging is dit verschil gereduceerd tot 2 procentpunten.
- Van de 55-64-jarigen is voor weging 47 procent tegen een grotere Europese Unie; na weging is dat 53 procent.
- Dat allochtonen zich moeten aanpassen vindt 75 procent van de laagst opgeleiden, tegenover 45 procent van de hoogstopgeleiden. Dit verschil neemt na weging toe van 30 tot 35 procentpunten.
- Van de laagst opgeleiden is 65 procent tegen het toelaten van meer asielzoekers, tegenover 40 procent van de hoogst opgeleiden. Na weging is dat 68 versus 40 procent.
- Zonder weging is 75 procent van de laagst opgeleiden tamelijk tot zeer tevreden over de Nederlandse democratie, van de hoogst opgeleiden is dat 89 procent. Dit wordt 70 versus 89 procent na weging.
- Bij de leeftijdsgroepen van 45 tot 75 jaar neemt na weging de scepsis over het democratisch gehalte in Nederland met 4 tot 5 procentpunten toe.

5.4 Conclusie en discussie

Het NKO heeft te kampen met specifieke problemen. Het standaardontwerp kent een gesprek voor de verkiezingen, en een daarna. Dat betekent dat een groep die niet van plan was om te gaan stemmen, dit toch gaat doen als gevolg van de deelname aan het gesprek. In het NKO 2006 was de vertekening 13 procentpunten: zo'n 80 procent had gestemd, terwijl volgens het kiezersonderzoek 93 procent naar de stembus zou zijn gegaan. In het NKO 2010 ging het om 75 en 91 procent. Deze vertekening van 13 en 16 procenten is fors, maar verklaarbaar. Een deel van de niet-stemmers doet op voorhand niet mee, een ander deel van de potentiële niet-stemmers wordt gemotiveerd om toch op de verkiezingsdag te stemmen, en ook de sociale wenselijkheid (achteraf niet willen toegeven dat men niet heeft gestemd) speelt een rol. Eerdere berekeningen leren dat de overrapportage van 13 procentpunten in het NKO 2006 toe te schrijven is aan 6 procentpunten selectiviteit, 5 procentpunten stimulus, en 2 procentpunten sociale wenselijkheid (Schmeets, 2011). Een remedie is het herwegen van de resultaten, waardoor de niet-stemmers in het onderzoek als het ware zo'n drie keer meetellen in de berekening van de resultaten. Dat is fors en gebeurt onder de, misschien wel

twijfelachtige, aanname dat deze respondenten een adequate afspiegeling vormen van de niet-stemmers onder het electoraat.

Het ontwerp van het NKO 2012 is sterk aangepast (zie hoofdstuk 3). Door het vraaggesprek voorafgaande aan de verkiezingen te schrappen, is er geen stimulus-effect en geen selectieve paneluitval (vooral niet-stemmers haken alsnog af) meer. Daardoor wordt de kloof tussen de niet-stemmers in het electoraat en in het NKO 2012 sterk gereduceerd tot 11 procentpunten. Dat is echter nog steeds fors, en betekent dat elke niet-stemmer na weging voor bijna twee personen meetelt. Ook het probleem van een inadequate afspiegeling van de partijpolitieke verhoudingen is in 2012 niet opgelost. Vooral de PVV-stemmers zitten onvoldoende in het NKO en worden onderschat. Een correctie voor de reguliere achtergrondkenmerken – leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, landsdeel en herkomst – bieden geen soelaas. Nog steeds blijven dan de PVV-stemmers en de niet-stemmers ondervertegenwoordigd.

De weging inclusief stemgedrag heeft vooral gevolgen voor die doelkenmerken die gerelateerd zijn aan deze beide groepen. Dat is bijvoorbeeld het vertrouwen in de medemens, dat fors lager is onder de PVV-achterban en de niet-stemmers. Het maakt nogal wat uit voor de berekening van het deel van de bevolking dat vertrouwen heeft in de medemens: niet wegen, wel wegen via de reguliere modellen en wegen met een model waarin ook het stemgedrag is opgenomen. Wegen we niet, dan heeft 59 procent vertrouwen. Wegen we zonder stemgedrag, dan daalt het vertrouwen met 1 procentpunt tot 58 procent. Indien echter ook stemgedrag wordt opgenomen in de weging, dan vertrouwt 54 procent de medeburger.

Maar dit is niet het hele verhaal. De weging sorteert niet altijd dezelfde effecten voor de specifieke bevolkingsgroepen. Om daar grip op te krijgen zijn de effecten van de herweging onderzocht voor vrouwen en mannen, jongeren en ouderen, en lager en hoger opgeleiden. Dan zien we dat de discrepantie tussen de laagst en hoogst opgeleiden na weging toeneemt: van ongewogen 30 versus 82 procent tot gewogen 24 versus 81 procent. Dus ook voor de beschrijving van de samenhangen kan wel of niet wegen van belang zijn. Ook bij de politieke interesse zien we dat de weging wel effect heeft op de laagst opgeleiden, maar niet voor de hoogst opgeleiden met als gevolg dat de interessekloof groter wordt. Daarnaast duiden de effecten van de weging op diverse andere opvattingen er op dat de kloof tussen de opleidingsgroepen, vanwege een aanpassing onder de personen met uitsluitend basisonderwijs, groter wordt. Ook zorgt het wegen soms voor een andere aanpassing bij vrouwen dan bij mannen, en is het effect bij oudere leeftijdsgroepen soms groter dan onder het jonge electoraat. Deze bevindingen laten zien dat wegen niet alleen relevant is voor de bijstelling van de politieke opvattingen van het hele electoraat. Het wegen heeft ook gevolgen voor de beschrijving van de samenhangen tussen de politieke opvattingen en de bevolkingsgroepen.

6.

Economische en culturele dreiging in Nederland

Auteurs

Hans Schmeets

Willem Gielen

De kredietcrisis en zijn nasleep heeft gezorgd voor een sterke verandering in de nationale problemen die de Nederlandse kiezer als urgent ervaart. Niet langer de minderheidsproblematiek of de gezondheidszorg, maar de economische/financiële situatie van Nederland werd in 2010 als meest urgent ervaren. Het NKO 2012 laat zien dat deze trend stevig heeft doorgezet. In 2012 meent maar liefst 65 procent van het electoraat dat de economische vooruitzichten van Nederland zullen verslechteren. Ook denkt 59 procent dat hun eigen financiële vooruitzichten voor de toekomst achteruit zullen gaan. Hoewel de minderheidsproblematiek minder prioriteit krijgt, blijft deze actueel: 45 procent van de bevolking vindt dat de Nederlandse cultuur bedreigd wordt door buitenlandse invloeden.

6.1 Inleiding

Het NKO vraagt kiezers om aan te geven wat zij als het meest urgente nationale probleem ervaren. Sinds de verkiezingen in 2010 staan economische/financiële problemen hierbij op nummer één. Geheel verassend is dit niet. Sinds het begin van de kredietcrisis heeft de Nederlandse bevolking in toenemende mate te maken gehad met de gevolgen hiervan. Denk bijvoorbeeld aan bezuinigingen in zowel de private als publieke sector, het grote aantal faillissementen en de oplopende werkloosheid. Welk effect heeft dit gehad op de verwachtingen van individuen voor hun eigen financiële situatie? Hoe zien mensen de economische perspectieven van Nederland en wat vindt de burger van de bezuinigingen bij de overheid?

Naast economische dreiging is ook de culturele dreiging een veelbesproken thema. Wel lijkt dit de laatste jaren wat minder aandacht te krijgen dan in het verleden het geval is geweest. Op basis van het NKO dat in 2010 is uitgevoerd, werd al geconstateerd dat het minderhedenvraagstuk op zijn retour is (Schmeets, 2011). Deze trend heeft in 2012 doorgezet. Nog maar 15 procent van alle respondenten vindt dit een dringend nationaal probleem, tegenover 22 procent in 2010. Toch staat de minderhedenproblematiek nog altijd bij de eerste zes nationale problemen die als meest urgent worden ervaren. In hoeverre ervaart het electoraat dat de komst van immigranten naar Nederland de Nederlandse cultuur bedreigt?

In dit hoofdstuk zullen de meningen van de Nederlandse bevolking over de mate van economische en culturele dreiging worden onderzocht. Economische dreiging betreft in hoe verre personen een negatieve toekomstverwachting hebben over

hun eigen financiële situatie en de economische situatie van Nederland. Culturele dreiging is de mate waarin men van mening is dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd. Eerst zal gekeken worden in hoe verre mensen een economische en/of culturele dreiging ervaren, daarna zullen de uitkomsten vergeleken worden met die uit 2010 (zie ook: Hackert, Linssen en Schmeets, 2012). Tevens zal aandacht besteedt worden aan de mening van de respondenten ten aanzien van bezuinigingen op diverse gebieden. Ten slotte zal een overzicht gepresenteerd worden waarin ook de andere nationale problemen die de kiezer als urgent ervaart, worden meegenomen.

6.2 Ervaren economische en culturele dreiging

In 2012 is 59 procent van het electoraat bang dat de eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren. Een kwart heeft geen duidelijke mening en 17 procent ervaart deze angst niet. Daarnaast geeft 65 procent aan te vrezen voor een verslechtering van de economische vooruitzichten van Nederland, tegenover 13 procent die zich hier geen zorgen over maakt.

Het beeld bij de financiële en economische dreiging is redelijk vergelijkbaar. Van de mensen die bang zijn voor een achteruitgang van hun eigen financiële situatie verwacht 82 procent ook een verslechtering van de economische vooruitzichten van Nederland. Omgekeerd is dit 74 procent. Beide stellingen zijn aan elkaar gerelateerd, hoewel deze samenhang niet erg groot is (Pearson's $R = 0,48$).

Vrouwen ervaren een iets grotere dreiging voor wat betreft hun eigen financiële situatie dan mannen (tabel 6.2.1). Ten aanzien van de economische vooruitzichten van Nederland zijn vrouwen eveneens somberder. Ook naar leeftijd zijn er verschillen. Jongeren maken zich minder zorgen over hun eigen financiële vooruitzichten dan ouderen. Zo is in de leeftijd van 18 tot 35 jaar grofweg 45 procent bang dat hun eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren, terwijl dit bij de 45-plussers ongeveer 66 tot 68 procent is. De helft van de jongste kiezers vindt dat de economische vooruitzichten van Nederland verslechteren, bij de 45-plussers is dat met twee op de drie beduidend hoger.

Ook opleiding en sociale klasse hangen samen met het ondervinden van dreiging op financieel en economisch gebied. Van de personen uit de twee laagste opleidingscategorieën is ongeveer driekwart bang dat hun eigen financiële

vooruitzichten zullen verslechteren. Bij de hoogst opgeleiden is dit 44 procent. Wat betreft de economische vooruitzichten van Nederland zijn de verschillen iets kleiner, maar ook hier zijn de hoogst opgeleiden (55 procent) minder vaak bang voor een verslechtering dan mensen met alleen een diploma uit het hoger middelbaar onderwijs of mbo (66 procent). Bij sociale klasse wordt een vergelijkbaar patroon aangetroffen. Personen die zichzelf rekenen tot de hogere sociale klassen hebben minder angst voor bedreiging van hun eigen financiële vooruitzichten. Ten aanzien van de angst voor verslechtering van de economische vooruitzichten in Nederland is vooral het verschil tussen de arbeidersklasse (79 procent) en de andere sociale klassen erg duidelijk (50-65 procent).

6.2.1 Ervaren economische en culturele dreiging, 2012

	Verslechteren eigen financiële vooruitzichten			Verslechteren economische vooruitzichten Nederland			Bedreiging Nederlandse cultuur		
	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens	eens	neutraal	oneens
	%								
Totaal	59	24	17	65	22	13	45	29	26
<i>Geslacht</i>									
Man	55	25	20	61	22	16	46	30	24
Vrouw	62	23	15	68	22	10	44	28	28
<i>Leeftijd</i>									
18-24 jaar	44	27	29	53	28	19	35	36	29
25-34 jaar	47	28	25	66	21	13	35	32	33
35-44 jaar	53	25	21	61	24	15	38	28	35
45-54 jaar	66	22	13	69	18	13	42	32	26
55-64 jaar	68	22	11	68	19	12	55	25	21
65-74 jaar	66	23	11	66	26	8	59	26	16
75 jaar en ouder	68	20	12	69	21	10	57	26	17
<i>Opleiding</i>									
Basisonderwijs	76	17	6	60	31	9	64	23	12
Vbo	74	18	8	74	19	7	61	27	13
Mavo	58	32	10	68	27	5	44	36	20
Havo, vwo, mbo	59	25	16	66	21	13	44	34	22
Hbo, universiteit	44	27	29	55	24	21	30	22	48
<i>Sociale klasse</i>									
Arbeidersklasse	81	13	6	79	13	8	56	29	14
Hogere arbeidersklasse	65	25	10	65	22	13	48	34	18
Middenklasse	53	27	19	63	24	13	43	29	28
Hogere middenklasse	45	25	30	52	27	20	34	26	40
Hogere klasse	30	27	43	61	16	23	32	23	45

Zoals aangegeven is ook de minderhedenproblematiek nog altijd een onderwerp dat als redelijk urgent wordt ervaren door de bevolking. Vaak gaat het hierbij om de vraag in hoeverre allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Het NK0 heeft kiezers echter ook gevraagd te reageren op de stelling dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd. Van de volwassen bevolking is 45 procent het eens met deze stelling, terwijl iets meer dan een kwart het hiermee oneens is. Ouderen vinden vaker dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd dan jongeren. Zo ervaart 35 procent van de jongeren in de leeftijd van 18 tot 35 jaar een culturele dreiging, tegenover 55 tot 60 procent van de 55-plussers. Ook opleiding doet er toe. Van de laagst opgeleiden vindt 64 procent dat de Nederlandse cultuur bedreigd wordt, tegenover 44 procent van de middelbaar opgeleiden en 30 procent van de hoogst opgeleiden. Bij de sociale klasse waartoe personen zichzelf indelen zien we hetzelfde patroon: van de arbeidersklasse is 56 procent van mening dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, van de hogere klasse is dit maar 32 procent.

6.2.2 Culturele, economische en financiële dreiging naar stemgedrag, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overig	Niet-stemmers
	%								
<i>'Ik ben bang dat mijn eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren'</i>									
Eens	59	59	62	44	62	40	77	50	70
Neutraal	24	23	20	29	22	25	16	29	23
Oneens	17	18	18	27	16	34	7	22	7
<i>'Ik ben bang dat de economische vooruitzichten van Nederland zullen verslechteren'</i>									
Eens	65	57	65	58	69	55	88	60	69
Neutraal	22	25	23	23	23	20	5	28	23
Oneens	13	18	12	20	9	25	7	12	7
<i>'De Nederlandse cultuur wordt bedreigd'</i>									
Eens	45	46	34	40	42	23	79	45	52
Neutraal	29	33	27	31	27	23	14	27	35
Oneens	26	21	39	29	30	55	6	28	13

In tabel 6.2.2 zijn de meningen over de eigen financiële vooruitzichten, de economische vooruitzichten van Nederland en de mate waarin de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, uitgesplitst naar stemgedrag. Zo kunnen we bijvoorbeeld aflezen dat van de achterban van het CDA, 59 procent bang is dat zijn/haar eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren. Uit deze tabel blijkt dat de mate waarin een economische en culturele dreiging wordt ervaren sterk varieert tussen

de achterbannen van de politieke partijen. Kiezers van de PVV en niet-stemmers zijn het vaakst bang dat hun eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren en maken zich (samen met de achterban van de SP) ook het meest zorgen over de economische vooruitzichten van Nederland. Kiezers van D66 en de VVD zijn nog het meest positief over zowel de eigen financiële vooruitzichten als de economische vooruitzichten van Nederland.

Bij de mate waarin een culturele dreiging wordt ervaren zijn de kiezers van de PVV en D66 eveneens elkaars tegenpolen. PVV'ers vinden het vaakst dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd en aanhangers van D66 het minst. Ook onder kiezers van de PvdA is het percentage dat culturele dreiging ervaart relatief klein.

Onderzocht is of het ervaren van een hogere dreiging op financieel en economisch gebied gepaard gaat met de angst dat de Nederlandse cultuur teloor gaat. Dit bleek echter maar in beperkte mate het geval te zijn (Pearson's $R = 0,28$ en $0,29$).

6.3 Cijfers in perspectief

Vergeleken met 2010 zijn Nederlanders in 2012 een stuk bezorgder over zowel hun eigen financiële situatie als de economische situatie van Nederland. In 2010 was 48 procent bang voor een verslechtering van de eigen financiële vooruitzichten, terwijl 50 procent zich zorgen maakte over de economische vooruitzichten van Nederland. In 2012 is dit respectievelijk 59 en 65 procent. Bij de stelling over bedreiging van de Nederlandse cultuur zijn er minder duidelijke veranderingen zichtbaar. In 2012 is hierbij vooral het aandeel mensen dat een neutrale positie inneemt, gegroeid. Dit is zowel ten koste gegaan van de groep die vindt dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd als van de groep die het daar niet mee eens is. Ook indien we kijken naar de achtergrondkenmerken is er wat betreft de culturele dreiging erg weinig veranderd tussen 2010 en 2012.

Wanneer we de mening over de eigen financiële vooruitzichten naar leeftijd gaan vergelijken met 2010 blijkt dat er bij de personen tot 45 jaar weinig veranderd is. Bij ouderen is het gevoel van dreiging echter sterk toegenomen. Vooral onder 75-plussers is het percentage dat bezorgd is over een verslechtering van de financiële situatie fors gestegen: van 42 in 2010 tot 68 in 2012. Bij jongere stemgerechtigden van 25 tot 35 jaar deed zich een forse stijging voor bij het aandeel dat bang is voor een verslechtering van de economische positie van Nederland. Dit groeide van 46 naar 66 procent. In de andere leeftijdscategorieën nam dit aandeel met zo'n 10-15 procentpunten toe.

Onder alle opleidingsniveaus zijn mensen een stuk bezorger over de eigen financiële vooruitzichten vergeleken met 2010. Wat betreft de verwachtingen over de economische vooruitzichten van Nederland zijn de uitkomsten minder uniform. Bij personen met een vbo-, mavo-, havo-, vwo- en mbo-diploma op zak is het aandeel dat bang is voor een verslechtering gestegen, terwijl dat zelfde aandeel bij hbo'ers, wo'ers en mensen met alleen basisonderwijs juist is gedaald.

Ook naar sociale klasse zijn er in 2012 een aantal veranderingen op te merken. Het valt op dat vooral in de hogere klasse het aandeel personen dat bang is dat de economische vooruitzichten van Nederland zullen verslechteren, fors is gestegen: van 24 naar 61 procent. Bij alle klassen is het beeld over de eigen financiële vooruitzichten tevens wat negatiever geworden.

De ervaren economische dreiging is bij de stemmers van bijna alle politieke partijen fors toegenomen. Zo was van de kiezers van het CDA 41 procent in 2010 bang dat hun eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren. In 2012 is dit aandeel gestegen tot 59 procent. Bij dezelfde groep kiezers groeide in deze periode het percentage dat bezorgd is over de economische vooruitzichten van Nederland tevens van 50 naar 65. Bij de andere achterbannen zien we een soortgelijke trend, alleen bij VVD- en PVV-stemmers blijft de stijging van het aandeel dat vreest voor een verslechtering van de eigen financiële vooruitzichten redelijk beperkt. Bij de VVD'ers nam dit toe van 39 procent in 2010 naar 44 procent in 2012. Bij de PVV-stemmers was de vrees over de eigen financiële vooruitzichten in 2010 ook al vrij hoog; het percentage steeg in de daaropvolgende twee jaar van 73 naar 77. Wat de verwachtingen voor de economische vooruitzichten betreft zien we dat vooral de kiezers van D66 een stuk banger geworden zijn: in 2010 vreesde 30 procent voor een verslechtering, in 2012 is dit 55 procent.

6.4 Economisch beleid in Nederland

Het NKO 2012 heeft respondenten ook gevraagd naar hun mening over verschillende overheidsuitgaven. De overheid heeft in de afgelopen jaren flink bezuinigd op haar uitgaven als reactie op de financiële malaise. Zo besloot het kabinet Rutte II bij het regeerakkoord in 2012 om 16 miljard euro te bezuinigen op de rijksbegroting. Ook bij het eerste kabinet Rutte werden drastische bezuinigingen aangekondigd. De respondenten zijn gevraagd naar hun mening over de gebieden waarop bezuinigd moet worden, waarop de uitgaven niet moeten veranderen of waaraan juist meer geld uitgegeven moet worden (tabel 6.4.1).

6.4.1 Meningen over overheidsuitgaven, 2012

	Overheidsuitgaven		
	bezuinigen	niet veranderen	meer uitgeven
	%		
Gezondheidszorg	9	29	62
Onderwijs	3	28	69
Werkloosheid	29	53	18
Defensie	51	36	13
Pensioenen	5	53	42
Bedrijven	30	42	27
Sociale zekerheid	27	52	22

Op het gebied van onderwijs (3 procent) en de pensioenen (5 procent) is de groep kiezers die vindt dat er bezuinigd moet worden het kleinst. Ook willen weinig mensen minder uitgeven aan de gezondheidszorg (9 procent). Relatief veel mensen willen bezuinigen op de defensie-uitgaven (51 procent), overheidsuitgaven aan bedrijven (30 procent), uitgaven gerelateerd aan werkloosheid (29 procent) en op sociale zekerheid (27 procent). Opvallend hierbij is dat de helft van alle kiezers vindt dat er minder geld naar defensie zou moeten gaan. Bij de andere gebieden is de groep voorstanders van bezuinigingen stukken kleiner. Wanneer er voor diverse achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, sociale klasse, inkomen) wordt gecontroleerd valt op dat er eigenlijk geen patronen te ontdekken zijn in de posities die het electoraat inneemt ten aanzien van het bezuinigen op deze uitgaveposten. Alleen wat betreft sociale klasse is er een duidelijke lijn te zien. Zo zijn mensen uit de hogere sociale klassen het vaakst voorstander van bezuinigingen op diverse gebieden.

6.4.2 Meningen over overheidsuitgaven naar stemgedrag, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	% vóór bezuinigingen								
Gezondheidszorg	9	9	7	14	2	13	9	9	6
Onderwijs	3	4	3	4	2	1	4	1	3
Werkloosheid	29	16	18	46	16	35	43	24	28
Defensie	51	41	60	45	55	57	52	52	47
Pensioenen	5	0	7	7	3	14	6	9	2
Bedrijven	30	22	34	32	40	37	24	30	26
Sociale zekerheid	27	11	17	42	14	30	33	23	28

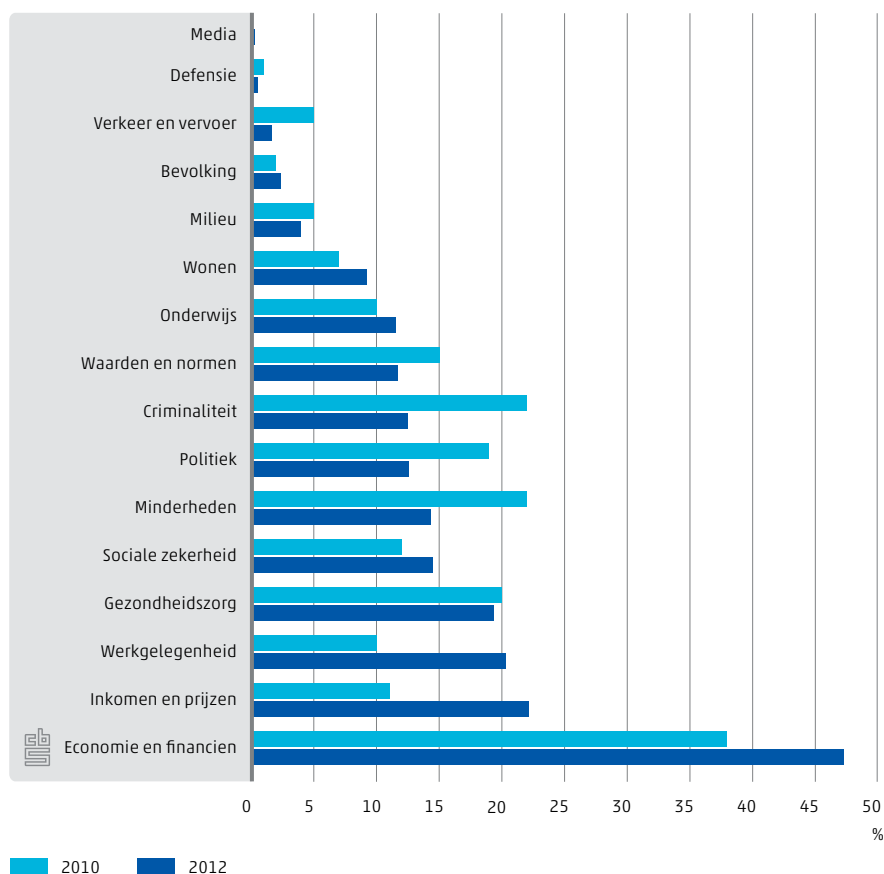
In tabel 6.4.2 zijn de meningen over de overheidsuitgaven afgezet naar het stemgedrag van de respondenten tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 2012. Hieruit blijkt dat vooral de achterban van de VVD (46 procent) vindt dat er bezuinigd moet worden op uitgaven voor werkloosheid. Kiezers van de PvdA (60 procent), D66 (57 procent) en de SP (55 procent) zijn juist vooral van mening dat er beknipt zou moeten worden op defensie. De achterban de SP vindt tevens het vaakst dat er minder geld zou moeten worden uitgegeven aan het bedrijfsleven. De uitgaven aan sociale zekerheid liggen weer het meest onder vuur bij de kiezers van de VVD (42 procent).

6.5 Nationale problemen naar partijkeuze en demografische verschillen

Niet alleen problemen met de economie, financiën, minderheden en de gezondheidszorg kwamen naar voren bij het NKO 2012, kiezers stipten ook andere kwesties aan. De grafiek in figuur 6.5.1 geeft al deze kwesties weer in een rangorde, waarbij af te lezen is hoeveel procent van het electoraat een bepaalde kwestie als nationaal probleem aanduidde. Hierbij is ook een vergelijking gemaakt met 2010.

De drie meest genoemde nationale problemen in 2012 zijn economie en financiën (genoemd door 47 procent van de kiezers), inkomen en prijzen (22 procent) en werkgelegenheid (20 procent). De economie en financiën werd in 2010 ook al veruit het meest genoemd, maar inkomen en prijzen en werkgelegenheid zijn in 2012 bijna twee keer zo vaak vermeld als in 2010. Daar staat tegenover dat kwesties rondom criminaliteit, politiek en minderheden juist veel minder frequent als een urgent nationaal probleem werden aangemerkt. Deze verschuivingen zijn waarschijnlijk veroorzaakt door de kredietcrisis en de daaruit volgende economische en financiële crisis.

6.5.1 Rangorde nationale problemen

Partijkeuze

In tabel 6.5.2 zijn de nationale problemen uitgezet naar stemgedrag. Hieruit blijkt dat bij negen van zestien problemen een duidelijke samenhang te vinden is met het stemgedrag. Een van die problemen is criminaliteit. Kiezers van de VVD (19 procent) en het CDA (20 procent) merken criminaliteit het vaakst aan als een nationaal probleem, terwijl dit percentage bij D66 (4 procent) stukken lager is. Ook is er een duidelijk verschil naar stemgedrag in de mate waarin de politiek als een nationaal probleem wordt gezien. Stemmers op het CDA (3 procent) merken de politiek het minst vaak aan als een nationaal probleem, kiezers van de VVD (18 procent) en D66 (21 procent) doen dit het vaakst. Stemmers op D66 willen ook problemen rondom het onderwijs op de kaart zetten (25 procent), iets waar kiezers van de PVV juist zeer weinig belangstelling voor vertonen (2 procent).

De achterban van de PVV (28 procent) geeft vooral de minderhedenproblematiek aan als een van de belangrijkste nationale problemen. Ook bij het vermelden van gezondheidszorg, inkomen en prijzen, milieu, werkgelegenheid en wonen als een nationaal probleem is er een samenhang met het stemgedrag. Bij werkgelegenheid zijn echter geen grote uitschieters te vinden: onder de achterbannen van bijna alle politieke partijen wordt deze vrij constant aangemerkt als een van de belangrijkste nationale problemen.

6.5.2 Nationale problemen naar stemgedrag, 2012

	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overig	Niet-stemmers	Sign.	Totaal
	%									
Economie en financiën	44,3	45,5	54,4	47,5	56,4	42,9	46,0	43,4		47,3
Sociale zekerheid	11,2	17,1	13,8	16,7	12,0	19,0	18,7	11,0		14,5
Politiek	9,3	12,5	18,0	10,8	21,0	13,5	14,0	7,0	²⁾	12,6
Criminaliteit	19,6	8,4	19,2	10,0	4,0	9,5	10,0	12,9	²⁾	12,5
Defensie	0,9	0,0	0,9	0,0	1,0	0,0	0,7	0,9		0,6
Gezondheidszorg	19,6	23,5	21,3	24,2	23,0	12,7	20,0	14,1	¹⁾	19,3
Inkomen en prijzen	17,0	25,7	17,1	32,2	12,9	26,2	20,7	23,2	¹⁾	22,1
Onderwijs	7,5	14,8	13,8	15,8	24,8	1,6	10,0	7,5	²⁾	11,5
Werkgelegenheid	22,4	21,9	25,2	17,5	21,0	23,0	16,0	16,2		20,3
Verkeer en vervoer	2,8	2,3	1,8	0,8	2,0	2,4	1,3	0,7		1,6
Wonen	9,4	8,7	12,6	9,2	16,8	4,8	5,3	8,0	¹⁾	9,3
Bevolking	1,9	2,3	3,3	1,7	4,0	1,6	2,0	1,9		2,3
Minderheden	10,3	11,0	13,2	12,5	7,9	27,8	14,0	16,9	²⁾	14,3
Milieu	1,9	6,8	2,7	2,5	8,0	2,4	11,3	0,9	²⁾	4,0
Waarden en normen	15,1	14,8	9,3	5,0	15,0	4,8	26,0	8,7	²⁾	11,7
Media	0,0	0,6	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0		0,2

¹⁾ $0,05 < p < 0,01$.

²⁾ $p < 0,01$.

Tabel 6.5.3 laat dezelfde gegevens zien als tabel 6.5.2, maar nu zijn de cijfers uitgedrukt in rijpercentages. De cijfers geven aan hoe de kiezers per probleemgebied zijn verdeeld over de politieke partijen. In de eerste rij met cijfers is bijvoorbeeld te zien dat 23 procent van de kiezers die zich zorgen maakt over de economie en financiën, stemt op de VVD. Ook van de kiezers die de politiek als een belangrijk nationaal probleem beschouwd, geeft het grootste deel (28 procent) zijn of haar stem aan de VVD. De mensen die criminaliteit als een belangrijke kwestie zien, hebben eveneens op de VVD gestemd (31 procent), net als kiezers die werkgelegenheid hebben aangemerkt als een urgent nationaal probleem (25 procent). De VVD is tevens de grootste onder de kiezers die wonen (27 procent)

of bevolking (28 procent) als een belangrijke kwestie ervaren. Bij het deel van het electoraat dat waarden en normen als een van de belangrijkste nationale problemen heeft opgegeven, is de PvdA (16 procent) het meest populair.

6.5.3 Stemgedrag naar nationale problemen, 2012

	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overig	Niet-stemmers	Sign.	Totaal
	%									
Economie en financiën	5,9	17,8	22,9	7,2	7,2	6,8	8,7	23,4		100,0
Sociale zekerheid	5,0	21,9	19,0	8,3	5,0	9,9	11,6	19,4		100,0
Politiek	4,7	18,5	28,4	6,2	10,0	8,1	10,0	14,2	²⁾	100,0
Criminaliteit	10,0	12,4	30,6	5,7	1,9	5,7	7,2	26,3	²⁾	100,0
Defensie	-	-	-	-	-	-	-	-		-
Gezondheidszorg	6,5	22,6	22,0	9,0	7,1	5,0	9,3	18,6	¹⁾	100,0
Inkomen en prijzen	4,9	21,6	15,4	10,5	3,5	8,9	8,4	26,8	¹⁾	100,0
Onderwijs	4,1	23,8	23,8	9,8	13,0	1,0	7,8	16,6	²⁾	100,0
Werkgelegenheid	7,1	20,0	24,7	6,2	6,2	8,5	7,1	20,3		100,0
Verkeer en vervoer	11,1	25,9	22,2	3,7	7,4	11,1	7,4	11,1		100,0
Wonen	6,5	17,4	27,1	7,1	11,0	3,9	5,2	21,9	¹⁾	100,0
Bevolking	5,1	17,9	28,2	5,1	10,3	5,1	7,7	20,5		100,0
Minderheden	4,6	14,2	18,3	6,2	3,3	14,6	8,8	30,0	²⁾	100,0
Milieu	3,0	31,3	13,4	4,5	11,9	4,5	25,4	6,0	²⁾	100,0
Waarden en normen	8,2	23,5	15,8	3,1	7,7	3,1	19,9	18,9	²⁾	100,0
Media	-	-	-	-	-	-	-	-		-

¹⁾ $0,01 < p < 0,05$.

²⁾ $p < 0,01$.

Geslacht, leeftijd en opleiding

De genoemde probleemterreinen verschillen niet alleen naar stemgedrag, maar ook naar geslacht, leeftijd en opleiding. Zo worden kwesties rondom de gezondheidszorg en het onderwijs vooral door vrouwen als een belangrijk nationaal probleem gezien (tabel 6.5.4). De gezondheidszorg werd in 2012 door 24 procent van de vrouwen genoemd tegenover 15 procent van de mannen. Bij het onderwijs is dat 16 procent respectievelijk 7 procent.

Net als in 2010 (Schmeets, 2011) ervaren de jongste kiezers (18-24 jaar) minder vaak landelijke problemen dan de oudere. Uitzonderingen vormen hier economie en financiën, en onderwijs die wel door een betrekkelijk groot deel van de jongeren als nationale problemen worden beschouwd. Kiezers in de leeftijd van 55 tot 74 merken het vaakst sociale zekerheid aan als een nationaal probleem. De gezondheidszorg wordt door jongeren tot 35 jaar een stuk minder als problematisch ervaren dan onder kiezers van 35 tot 75 jaar.

6.5.4 Nationale problemen naar geslacht en leeftijd, 2012

	Man	Vrouw	Sign	18-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75 jaar e.o.	Totaal	Sign
	%											
Economie en financiën	47,5	47,1		54,1	55,8	51,2	43,2	50,9	36,7	33,8	47,3	²⁾
Sociale zekerheid	14,5	14,3		9,9	11,2	10,4	11,7	23,7	19,3	14,2	47,3	²⁾
Politiek	14,2	11,0		7,7	13,2	11,8	14,2	15,5	12,5	10,1	12,6	
Criminaliteit	10,5	14,3		8,2	10,3	12,8	13,9	10,2	14,5	18,9	12,5	
Defensie	0,4	0,6		1,1	0,4	0,0	0,3	0,0	1,0	2,0	0,5	
Gezondheidszorg	15,0	23,5	²⁾	8,8	9,9	20,1	24,4	25,1	25,1	15,5	19,3	²⁾
Inkomen en prijzen	21,6	22,7		15,9	17,8	26,0	19,7	24,0	27,1	24,3	22,1	
Onderwijs	7,4	15,5	²⁾	24,6	9,5	10,4	14,5	7,8	10,1	3,4	11,5	²⁾
Werkgelegenheid	22,6	18,1		20,9	18,1	20,8	21,3	23,0	18,4	16,9	20,2	
Verkeer en vervoer	2,1	1,3		2,2	1,2	1,7	1,5	2,5	1,0	2,0	1,7	
Wonen	10,4	8,2		6,0	9,1	13,5	11,4	8,1	7,2	6,1	9,3	
Bevolking	2,3	2,3		1,1	2,5	3,1	2,5	1,4	2,4	4,1	2,4	
Minderheden	15,4	13,3		13,2	13,6	12,8	15,1	13,4	17,4	16,2	14,4	
Milieu	4,1	3,8		4,9	4,1	3,8	3,4	4,6	4,3	2,0	3,9	
Waarden en normen	13,6	10,0		5,5	12,0	14,2	16,0	10,6	8,7	10,8	11,7	
Media	0,2	0,2		0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	1,0	0,7	0,2	

¹⁾ 0,05 < p < 0,01.

²⁾ p < 0,01.

Wanneer er gekeken wordt naar opleidingsniveau zijn de verschillen tussen de kiezers nog groter (tabel 6.5.5). Zo zijn het vooral de hoger opgeleiden die zich zorgen maken over de economie en financiën, politiek, onderwijs, milieu en normen en waarden. Lager opgeleiden merken juist vaker de minderhedenproblematiek aan als een urgent nationaal probleem. Zo vindt van de laagst opgeleiden slechts 1 procent onderwijs een urgent nationale kwestie, terwijl dit bij de hoogst opgeleiden 15 procent is. Andersom vindt bijna een kwart van de laagst opgeleiden de minderhedenproblematiek een nationaal probleem, tegenover ruim één op de tien van de hoogst opgeleiden.

6.5.5 Nationale problemen naar opleidingsniveau, 2012

	Opleidingsniveau				
	basisonderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, universiteit sign
	%				
Economie en financiën	40,9	38,3	36,9	51,1	54,4 ²⁾
Sociale zekerheid	13,0	17,6	11,6	13,7	13,6
Politiek	7,8	8,6	9,9	10,8	19,3 ²⁾
Criminaliteit	17,4	11,7	13,4	14,3	9,3
Defensie	2,6	0,0	0,0	0,5	0,5
Gezondheidszorg	10,4	16,2	21,6	18,9	23,1
Inkomen en prijzen	20,9	27,1	20,5	23,0	16,6
Onderwijs	0,9	7,5	12,5	12,8	15,4 ²⁾
Werkgelegenheid	21,7	21,7	17,1	21,6	18,6
Verkeer en vervoer	2,6	1,5	0,9	1,7	1,8
Wonen	4,3	6,4	7,1	8,4	15,0 ²⁾
Bevolking	1,7	1,1	1,8	1,8	3,6
Minderheden	23,5	20,3	9,0	14,0	11,3 ²⁾
Milieu	1,7	2,6	0,9	2,7	8,4 ²⁾
Waarden en normen	6,1	11,6	8,0	10,5	17,2 ²⁾
Media	0,9	0,4	0,0	0,0	0,5

¹⁾ 0,05 < p < 0,01.

²⁾ p < 0,01.

6.6 Conclusie en discussie

Economische en financiële problemen worden in 2012, net als in 2010, door de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder ervaren als de meest urgente nationale kwestie: 59 procent is bang dat de eigen financiële vooruitzichten zullen verslechteren en 65 procent vreest voor een achteruitgang van de economische situatie van Nederland. Een meerderheid van de Nederlanders ervaart dus een economische 'dreiging'. Daarnaast worden ook problemen rondom minderheden nog vaak gezien als belangrijk nationaal vraagstuk. Vooral culturele problemen zijn daarbij van belang, zoals de integratie van allochtonen. Een deel van de bevolking vindt tevens dat de Nederlandse cultuur bedreigd wordt door de komst van immigranten. Voor dit standpunt is echter geen meerderheid te vinden: minder dan de helft (45 procent) ervaart deze bedreiging.

Wanneer we de meningen over de economische dreiging gaan bekijken naar achtergrondkenmerken wordt duidelijk dat vrouwen vaker dan mannen bang zijn dat zowel hun eigen financiële situatie als de economische vooruitzichten van Nederland zullen verslechteren. Ook ouderen, lager opgeleiden en mensen uit de lagere sociale klassen ervaren relatief vaak een economische dreiging. Naar stemgedrag blijkt dat de achterban van de PVV het vaakst economische dreiging ondervindt en de aanhang van D66 het minst. Ten opzichte van 2010 zijn alle groepen kiezers aanzienlijk bezorgder geworden over zowel de eigen financiële vooruitzichten als de economische vooruitzichten van Nederland.

Bij de houding ten opzichte van de culturele dreiging zien we naar achtergrondkenmerken deels hetzelfde patroon als bij economische dreiging, echter minder uitgesproken. Zo vinden ouderen frequenter dan jongeren dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd. Ook ervaren lager opgeleiden en mensen uit de lagere sociale klassen naar verhouding veel culturele dreiging. Kiezers van de PVV beleven wederom de meeste dreiging, stemmers op D66 het minst. Anders dan bij de economische dreiging is de ervaren culturele dreiging niet toegenomen ten opzichte van 2010.

De respondenten zijn ook gevraagd naar hun mening over de overheidsuitgaven op diverse terreinen. Naar voren komt dat bezuinigingen het minst populair zijn op het gebied van onderwijs, pensioenen en gezondheidszorg. Voor uitgaven aan defensie, bedrijven, werkloosheid en sociale zekerheid is de groep voorstanders van de bezuinigingen groter. Opvallend is vooral dat de helft van alle kiezers in 2012 vindt dat er minder geld beschikbaar gesteld zou moeten worden voor defensie. Bij de andere gebieden is de groep voorstanders van bezuinigingen een stuk kleiner.

Naast de problemen met de economie en financiën en minderheden zijn er nog veertien andere thema's die het electoraat beschouwd als urgent nationaal probleem. Negen van de zestien probleemgebieden hangen samen met de partijkeuze. Vooral de achterban van D66 is verbonden aan onderwijs, kiezers van de VVD en het CDA aan criminaliteit en PVV'ers aan minderheden. Ook naar achtergrondkenmerken zijn er verschillen naar wat als een belangrijk nationaal probleem wordt beschouwd. Zo vinden vrouwen vaker dan mannen de gezondheidszorg en het onderwijs een urgente kwestie en is onder lager opgeleiden het aandeel dat de minderhedenproblematiek hoog op de politieke agenda wil plaatsen betrekkelijk hoog.

7.

Opvattingen over dubbele nationaliteit

Auteurs

Maarten Vink

Willem Gielen

Hans Schmeets

In Nederland wonen meer dan één miljoen burgers met dubbele nationaliteit. Deze mensen hebben naast een Nederlands paspoort nog een tweede paspoort. In de afgelopen jaren is de mogelijkheid om meerdere nationaliteiten te bezitten vaak ter discussie gesteld. In 2012 wilde het kabinet Rutte I (VVD-CDA) het ontstaan van situaties waar dubbele nationaliteit optreedt verder beperken, zowel voor immigranten die Nederlander worden als voor emigranten die een buitenlands paspoort verkrijgen. Dit wetsvoorstel werd echter een jaar later weer ingetrokken, vooral onder druk van de Nederlandse emigrantengemeenschap. Toch vindt nog altijd een fors deel van alle Nederlanders dat bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort het andere paspoort moet worden afgestaan. Kijkt het electoraat hetzelfde aan tegen dubbele nationaliteit voor immigranten en emigranten? Wat is het profiel van de tegenstanders van meerdere paspoorten in vergelijking met mensen die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit? En welke kenmerken kunnen verklaren waarom tegenstanders juist deze positie innemen?

7.1 Inleiding

In 2012 woonden in Nederland 1,23 miljoen mensen met een tweede nationaliteit. Ten opzichte van 2002 is dit aantal in tien jaar tijd met bijna 47 procent toegenomen. Ongeveer de helft van alle personen met een dubbel paspoort bezit de Marokkaanse of Turkse nationaliteit. Ondertussen is de omvang van het debat over de mogelijkheid om dubbele nationaliteit te bezitten –mede dankzij de toegenomen aandacht voor immigratie- en minderhedenproblematiek– in de afgelopen jaren sterk gegroeid. Tegenstanders wijzen bijvoorbeeld op een loyaliteitsprobleem: in een uitzonderlijke situatie zou het kunnen voorkomen dat twee Nederlanders ten tijde van een conflict oog in oog met elkaar komen te staan wanneer ze beiden de belangen van het land waartoe ze ook behoren willen verdedigen. Een andere vaak gehoorde veronderstelling is dat mensen met een dubbel paspoort wellicht moeilijker integreren in de Nederlandse samenleving. Afstand doen van hun andere nationaliteit zou de binding met de samenleving gemakkelijker maken. Ook zijn er mensen die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit, zolang de desbetreffende personen maar geen publieke of politieke functies uitvoeren. Dan zou namelijk een schijn van belangenverstremgeling niet vermeden kunnen worden. Anderen hebben echter geheel geen problemen met dubbele nationaliteit.

Dit hoofdstuk behandelt de opvattingen van kiezers ten aanzien van dubbele nationaliteit. Als eerste zal worden ingegaan op de meningen van het electoraat in Nederland. Daartoe zijn de volgende twee stellingen voorgelegd:

1. Een persoon die een Nederlands paspoort krijgt, moet – indien mogelijk – zijn andere nationaliteit opzeggen;
2. Nederlanders die emigreren en de nationaliteit van een ander land krijgen, moeten hun Nederlandse nationaliteit kunnen behouden.

De eerste stelling is gericht op het verplicht afstand doen van de nationaliteit van het land van oorsprong door mensen die een Nederlands paspoort willen krijgen. De tweede stelling gaat over de omgekeerde situatie: mogen Nederlanders die emigreren en een buitenlands paspoort verkrijgen hun Nederlandse nationaliteit behouden of niet?

Door de antwoorden op deze twee stellingen met elkaar te vergelijken wordt duidelijk hoe consistent het electoraat is over het afstand (moeten) doen van de oorspronkelijke nationaliteit bij naturalisatie. Als immigranten die Nederlander worden geen dubbele nationaliteit kunnen hebben, moet dit dan ook gelden voor Nederlandse emigranten die een ander paspoort verkrijgen? We vergelijken de mening van bevolkingsgroepen en de achterbannen van de politieke partijen over deze kwesties. Vervolgens schetsen we een profiel van de voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit. Tenslotte zullen de factoren die ten grondslag liggen aan het vormen van een mening over deze kwestie worden onderzocht.

7.2 Meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit

In 2012 vindt 49 procent van alle Nederlanders van 18 jaar of ouder dat mensen hun andere nationaliteit moeten opzeggen wanneer ze een Nederlands paspoort krijgen, 31 procent is het hier niet mee eens en 20 procent heeft geen mening (zie tabel 7.2.1). Ter vergelijking: in 2010 bedroeg het percentage kiezers dat het met deze stelling eens was nog 60. Dat betekent dus dat het electoraat wat genuanceerder is geworden over deze kwestie in de afgelopen twee jaar. Ook is de omgekeerde situatie voorgelegd: wat moet er gebeuren bij het verkrijgen van een andere nationaliteit door emigranten? Bijna de helft, 45 procent, vindt dat Nederlanders hun Nederlandse nationaliteit mogen behouden wanneer ze naar het buitenland emigreren en daar de nationaliteit van een ander land krijgen. Verder is 32 procent van de kiezers het met deze stelling oneens, en 23 procent

heeft geen duidelijke mening. Een vergelijking van beide stellingen leert dat visies op dubbele nationaliteit voor immigranten en emigranten behoorlijk verschillen: terwijl met 49 procent de grootste groep vindt dat immigranten die hier naturaliseren afstand moeten doen van hun oorspronkelijke nationaliteit, vindt de grootste groep (45 procent) ook dat Nederlanders die een buitenlands paspoort verkrijgen hun Nederlandse nationaliteit moeten kunnen behouden.

7.2.1 Meningen over dubbele nationaliteit naar geslacht en leeftijd, 2012

	Geslacht		Leeftijd							
	Totaal	man	vrouw	18-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	65-74 jaar	75 jaar e.o.
	%									
Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort										
Mee eens	49	57	41	37	32	40	52	62	60	65
Niet eens, niet oneens	20	16	23	18	31	22	16	15	22	13
Mee oneens	31	27	35	45	37	38	32	23	18	22
Nederlandse nationaliteit behouden bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten										
Mee eens	45	40	49	52	47	43	46	39	36	58
Niet eens, niet oneens	23	21	26	31	26	23	15	17	34	25
Mee oneens	32	39	25	17	26	34	39	44	30	18

Uit tabel 7.2.1 valt verder af te lezen dat mannen vaker tegenstander zijn van dubbele nationaliteit dan vrouwen. Zo vindt 57 procent van de mannen dat bij naturalisatie de andere nationaliteit opgezegd dient te worden. Bij de vrouwen valt dit percentage met 41 een stuk lager uit. Als we kijken naar de verschillen tussen de leeftijdsgroepen valt op dat jongeren minder vaak dan ouderen tegen dubbele nationaliteit zijn. In de leeftijdscategorie van 18 tot 45 jaar is grofweg 30 tot 40 procent tegen het hebben van meerdere paspoorten, terwijl bij de 55-plussers dit minimaal 60 procent is. Wat betreft de meningen over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort is er wederom een duidelijk verschil te ontdekken tussen mannen en vrouwen. Van de mannen vindt 40 procent dat dit behouden mag worden, bij vrouwen ligt dat deel met 49 procent een stuk hoger. Ook tussen de leeftijdsgroepen zijn er verschillen. Tot 65 jaar neemt de steun voor het behoud van de Nederlandse nationaliteit, bij emigratie en het verkrijgen van de nationaliteit van een ander land, geleidelijk af. Onder de 75-plussers is er weer meer steun voor het behoud van de Nederlandse nationaliteit.

Niet alleen geslacht en leeftijd, maar ook opleiding is onderscheidend. Hoe hoger het niveau van de voltooide opleiding, hoe lager het percentage kiezers dat vindt dat een andere nationaliteit opgezegd moet worden bij het krijgen van een Nederlands paspoort. Herkomst is ook van belang: autochtonen (52 procent) en westerse allochtonen (41 procent) zijn het veel vaker met deze stelling eens dan niet-westerse allochtonen (24 procent). Wat betreft de mening over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort zien we eenzelfde patroon: hoe hoger het niveau van de voltooide opleiding, hoe lager het percentage kiezers dat moeite heeft met dubbele nationaliteit. Ook zijn niet-westerse allochtonen (69 procent) vaker voor het behoud van het Nederlandse paspoort bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort. Onder westerse allochtonen (53 procent) en autochtonen (42 procent) is de acceptatie van een andere nationaliteit lager.

7.2.2 Meningen over dubbele nationaliteit naar opleiding en herkomst, 2012

	Opleiding				Herkomst				
	Totaal	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, uni- versiteit	autoch- toon	westers allochtoon	niet- westers allochtoon
	%								
Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort									
Mee eens	49	64	63	58	49	32	52	41	24
Niet eens, niet oneens	20	17	20	17	23	17	20	17	23
Mee oneens	31	19	17	24	29	51	28	42	54
Nederlandse nationaliteit behouden bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten									
Mee eens	45	43	39	37	40	58	42	53	69
Niet eens, niet oneens	23	31	25	34	24	16	24	22	20
Mee oneens	32	25	37	29	35	25	34	25	11

Ook de achterbannen van de politieke partijen tonen zich verdeeld over het hebben van dubbele nationaliteit (tabel 7.2.3). Van de stemmers op de PVV vindt 80 procent dat de andere nationaliteit opgezegd zou moeten worden bij het krijgen van een Nederlands paspoort, gevolgd door de achterbannen van de VVD (56 procent) en het CDA (51 procent). De partij met de minste tegenstanders van dubbele nationaliteit onder hun kiezers is D66: 28 procent is het met de stelling eens, een meerderheid van 61 procent is het er mee oneens. Bij de SP tonen de kiezers zich verdeeld en bij de achterban van de PvdA vindt de grootste groep

(50 procent) dat een andere nationaliteit niet opgezegd hoeft te worden bij het krijgen van de Nederlandse nationaliteit. Dit laatste is een opvallende verschuiving, aangezien in 2010 onder de PvdA kiezers nog evenveel personen (40 procent) voor als tegen dubbele nationaliteit voor immigranten waren (Schmeets en Vink, 2011). Dit heeft waarschijnlijk te maken met een verschuiving van PvdA kiezers naar de PVV en andere partijen.

Bij de opvatting over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort is het patroon aanzienlijk anders. Van de achterban van de PVV vindt 17 procent dat men de Nederlandse nationaliteit mag behouden. Onder de VVD-stemmers neemt dit toe tot 38 procent. Onder de achterbannen van alle andere partijen zijn er echter meer voor- dan tegenstanders voor de stelling dat Nederlandse emigranten dubbele nationaliteit moeten kunnen hebben. Van de SP-stemmers is 44 procent en van de CDA-stemmers 49 procent voor een behoud, gevolgd door de stemmers op de PvdA (59 procent) en D66 (64 procent). Als we beide stellingen met elkaar vergelijken dan zijn de meeste achterbannen nogal consistent in hun meningen over de nationaliteiten. Een afkeuring van het behoud van het oorspronkelijke paspoort door allochtonen gaat meestal gepaard met een afkeuring van het behoud van het Nederlanderschap door geëmigreerde autochtonen die een buitenlands paspoort verkrijgen. Zo is bijvoorbeeld slechts 6 procent van de PVV-stemmers voorstander van dubbele nationaliteit voor immigranten, en is ook slechts een kleine groep van 17 procent een voorstander van dubbele nationaliteiten van de emigranten. De stemmers op het CDA zijn in deze kwestie het minst consistent: onder dit deel van het electoraat is er beduidend minder steun voor dubbele nationaliteit onder immigranten dan onder emigranten.

7.2.3 Meninge n over dubbele nationaliteit naar opleiding en herkomst, 2012

	Stemgedrag								niet gestemd
	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	overig	
	%								
Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort									
Mee eens	49	51	37	56	39	28	80	42	52
Niet eens, niet oneens	20	17	13	22	26	11	14	20	26
Mee oneens	31	32	50	22	35	61	6	38	22
Nederlandse nationaliteit behouden bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten									
Mee eens	45	49	59	38	44	64	17	52	40
Niet eens, niet oneens	23	22	17	22	26	12	20	23	33
Mee oneens	32	29	24	40	29	24	63	25	27

7.3 Tegenstanders van dubbele nationaliteit: een profiel

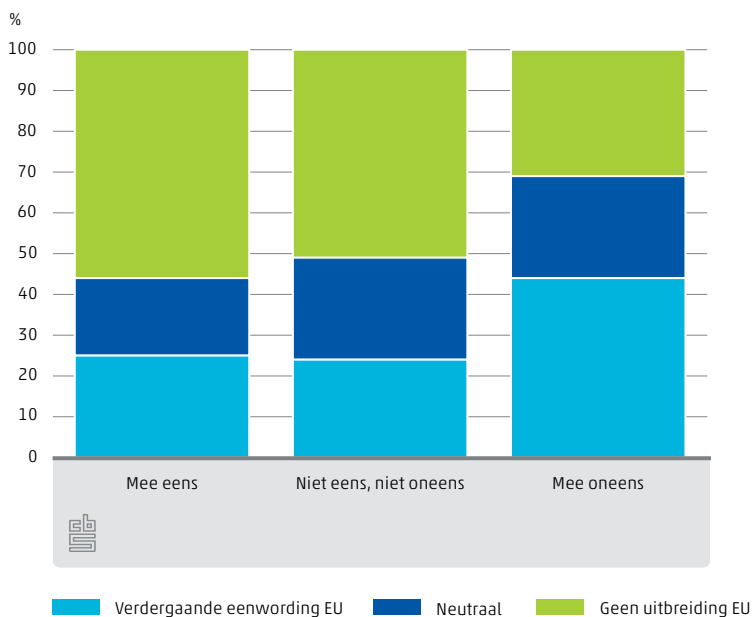
De opvattingen over dubbele nationaliteit, en over immigratie- en minderheden-problematiek in het algemeen, hangen samen met andere meningen van het electoraat. Dit komt onder meer naar voren bij de door kiezers gewenste koers van het Europese integratieproces, waarvan eerder onderzoek heeft uitgewezen dat er een relatie bestaat met de attitudes over het immigratievraagstuk (De Vreese en Boomgaarden, 2005). Bijna de helft van de Nederlandse kiezers vindt dat de Europese eenwording te ver is gegaan, terwijl iets minder dan een derde juist van mening is dat de Europese eenwording verder zou moeten gaan. De rest van de Nederlanders neemt een middenpositie in.

Van de tegenstanders van dubbele nationaliteit onder immigranten is 57 procent van mening is dat de Europese eenwording te ver is doorgesloten, en vindt 25 procent dat de Europese integratie verder mag gaan. Bij de voorstanders van dubbele nationaliteit ziet het beeld er geheel anders uit: 31 procent is tegen verdergaande Europese eenwording, en 44 procent is daar voorstander van (figuur 7.3.1).

Een vergelijking met de opvattingen over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij emigratie laat grofweg hetzelfde zien. Van de groep die vindt dat de Nederlandse nationaliteit behouden kan blijven bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten vindt 37 procent dat de Europese integratie te ver is gegaan. Van de groep die daarentegen vindt dat het Nederlands paspoort ingeleverd moet worden, is 56 procent tegen verdere Europese integratie.

Een aan Europese integratie gerelateerde opvatting is de kwestie of Turkije toe mag treden tot de EU of niet. Van de kiezers is een meerderheid van 66 procent van mening dat Turkije zou mogen toetreden tot de EU en vindt iets meer dan één derde dat dit nooit zou mogen gebeuren. Van de tegenstanders van dubbele nationaliteit onder immigranten is een minderheid van 43 procent het eens met de stelling dat Turkije nooit zou mogen toetreden tot de EU. Van de kiezers die geen problemen hebben met dubbele paspoorten is dit met 20 procent een beduidend kleinere groep. Bij de opvatting over behoud van het Nederlands paspoort bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten zien we hetzelfde beeld: 26 procent van de voorstanders van dubbele nationaliteit voor emigranten is tegen toetreding van Turkije tot de EU, en van de tegenstanders is dat 42 procent.

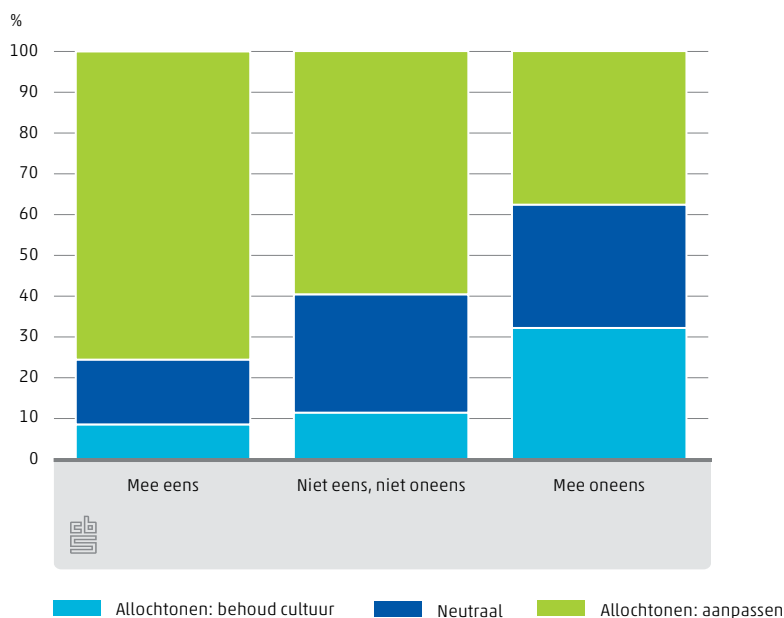
7.3.1 Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort naar mening over gewenste uitbreiding van de Europese Unie, 2012

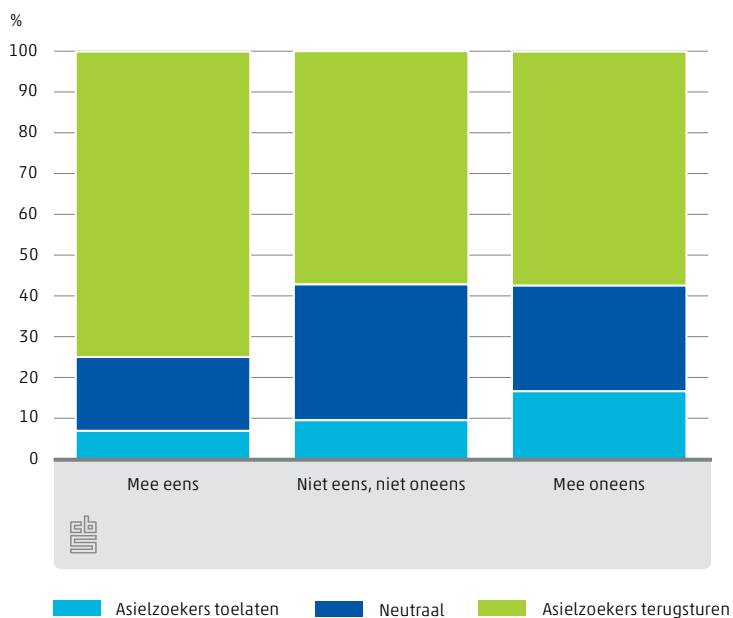
Van de Nederlanders vindt 60 procent dat de overheid minder geld zou moeten uitgeven aan ontwikkelingshulp, 9 procent is het daar niet mee eens. Ten opzichte van 2010 is in 2012 de relatie tussen de opvattingen over dubbele nationaliteit en de mening over het geven van ontwikkelingshulp wat duidelijker geworden. Van de tegenstanders van dubbele nationaliteit is 72 procent in 2012 voor het bezuinigen op ontwikkelingshulp, terwijl van de mensen die dubbele paspoorten geen probleem vindt dit maar 39 procent is. In 2010 was er geen relatie tussen de mening over dubbele nationaliteit en ontwikkelingshulp.

In het verlengde van de kwestie over ontwikkelingshulp zijn respondenten in het NKO ook naar hun mening over andere politieke kwesties gevraagd. Zo is onder andere gevraagd wat de kiezers vinden van de mate waarin allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en of de overheid meer of minder asielzoekers toe moet laten tot Nederland.

7.3.2 Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort naar mening over culturele assimilatie, 2012

7.3.3 Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort naar mening over toelaten asielzoekers, 2012

Zes op de tien kiezers vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Iets minder dan een kwart is neutraal en 16 procent vindt dat allochtonen in Nederland moeten kunnen leven met behoud van hun eigen cultuur. Driekwart van de tegenstanders van dubbele nationaliteit voor immigranten vindt dat allochtonen zich aan de Nederlandse cultuur moeten aanpassen. Van de mensen die geen problemen hebben met een dubbel paspoort is dit maar 38 procent (figuur 7.3.2). Bij de opvatting over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten is dit verschil minder uitgesproken. De helft van de voorstanders van dubbele nationaliteit voor emigranten vindt dat allochtonen zich aan de Nederlandse cultuur moeten aanpassen. Van de tegenstanders van dubbele nationaliteit is driekwart voor aanpassing aan de Nederlandse cultuur.

Wat betreft het toelaten van asielzoekers in Nederland is het verschil tussen de groepen nog groter: 75 procent van de tegenstanders van dubbele nationaliteit voor immigranten is ook tegen het toelaten van meer asielzoekers, terwijl deze groep maar 30 procent bedraagt bij de mensen die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit. Ten aanzien van het behoud van het Nederlands paspoort bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten zien we een vergelijkbaar, maar minder sterk verschil: 43 procent van de voorstanders van dubbele nationaliteit voor emigranten vindt dat er minder asielzoekers toegelaten moeten worden. Van de tegenstanders is dat driekwart (figuur 7.3.3). Bij beide kwesties valt er een duidelijk patroon te ontdekken: tegenstanders van dubbele nationaliteit hebben meer moeite met cultuurbehoud van allochtonen. Ook vinden ze vaker dat er minder asielzoekers toegelaten zouden moeten worden in ons land dan personen die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit.

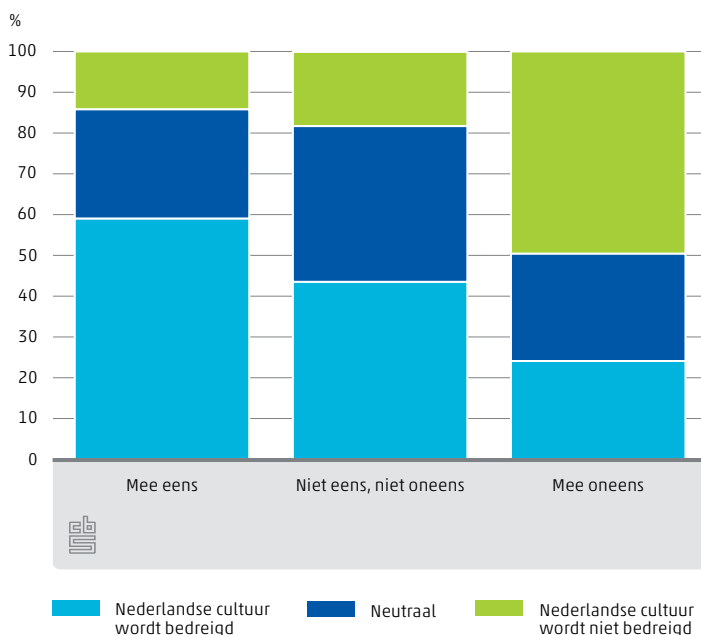
Respondenten zijn ook gevraagd naar een aantal stellingen over de band die ze hebben met Nederland en de Nederlandse cultuur. Deze stellingen gaan over Nederlandse gebruiken en gewoonten, zoals het volkslied en de taal. De stelling 'ik voel mij verbonden met Nederland en Nederlanders' krijgt steun van 89 procent van het electoraat, slechts 2 procent voelt zich niet verbonden en 9 procent neemt een neutrale positie in. Van het electoraat vindt 81 procent dat Nederlandse tradities en gebruiken in stand gehouden moeten worden, 94 procent zou het jammer vinden als de Nederlandse taal zou verdwijnen. Ook is iets meer dan driekwart van alle kiezers trots om Nederlander te zijn. Over andere stellingen zijn de meningen wat verdeelder. Zo vindt ongeveer de helft dat iedere Nederlander het Nederlands volkslied zou moeten kennen en is een kwart van mening dat

je alleen een echte Nederlander kunt zijn als je ook in Nederland geboren bent. Ten slotte is ook nagegaan of men zich meer Europeaan of wereldburger voelt dan Nederlander en of de respondenten zich meer verbonden voelen met de regio waar ze vandaan komen dan met Nederland. Maar 15 procent van de stemgerechtigden voelt zich meer Europeaan of wereldburger dan Nederlander. Zes op de tien kiezers zijn het hier niet mee eens en een kwart neemt een neutrale positie in. Bijna de helft (48 procent) van alle respondenten voelt zich meer verbonden met de regio waar ze vandaan komen dan met Nederland. Een kwart is het hier niet mee eens en iets minder dan één derde heeft geen duidelijke mening. Mensen uit het noorden, oosten en zuiden van Nederland voelen zich vaker meer verbonden met hun regio dan met Nederland (variërend van 55-65 procent) dan mensen die uit het westen van het land komen (34 procent).

De antwoorden op bovenstaande stellingen zijn samengevoegd in één schaal (Cronbach's alpha 0.71). Al deze stellingen hebben betrekking op de houding van burgers ten aanzien van het belang van nationale symbolen – door Huddy en Khatib (2007) ook wel het 'symbolisch patriottisme' genoemd – en nationale identiteit. Hier wordt deze gecombineerde schaal gezien als een opvatting over 'het behoud van de Nederlandse identiteit'. De minimale score is 12 (oneens met de meeste stellingen) en de maximaal haalbare score is 35 (met alle stellingen 'helemaal mee eens'). De gemiddelde score op deze schaal is 26,4. Uit de resultaten blijkt dat een grote meerderheid van 88 procent van het electoraat een positie inneemt in de richting van een behoud van Nederlandse gebruiken en gewoonten.

Wanneer we de mate van het willen vasthouden aan de Nederlandse identiteit relateren aan de houding ten opzichte van dubbele nationaliteit voor genaturaliseerde immigranten komt er een duidelijk verband tevoorschijn ($\eta^2 = 0,39$). Tegenstanders van dubbele nationaliteit hebben op deze schaal een gemiddelde van 27,8, terwijl mensen die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit gemiddeld 24,2 scoren. Mensen zonder een duidelijke mening over dubbele nationaliteit scoren gemiddeld 26,3. Bij het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten is het verband een stuk minder expliciet ($\eta^2 = 0,15$) en zijn de verschillen klein. Voorstanders van het behoud van de Nederlandse nationaliteit hebben een gemiddelde score van 26,5, terwijl tegenstanders gemiddeld 27,1 scoren. De gemiddelde score van de mensen zonder een duidelijke mening is 26,5.

7.3.4 Andere nationaliteit opzeggen bij het verkrijgen van Nederlands paspoort naar mening over culturele dreiging, 2012

Ten slotte is de relatie met de mate van culturele dreiging onderzocht. Het standpunt over een culturele dreiging ligt in het verlengde van opvattingen over nationale identiteit. Volgens Levanon en Lewin-Epstein (2010) is de mate waarin burgers een culturele dreiging ervaren, zeer belangrijk bij de vorming van de publieke opinie over de voorwaarden waaraan een persoon moet voldoen om de nationaliteit van een land te verkrijgen. Wanneer deze ervaren dreiging hoog is, zullen mensen eerder kiezen voor een restrictiever beleid ten aanzien van het verkrijgen van hun nationaliteit door immigranten. Het is dus te verwachten dat kiezers die vinden dat immigranten hun nationaliteit dienen af te staan en dat emigranten bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort hun Nederlandse nationaliteit niet mogen behouden, ook een sterkere dreiging ervaren dat de Nederlandse cultuur teloor gaat.

In 2010 vond iets minder dan de helft (46 procent) van het electoraat dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd (Hackert, Linssen en Schmeets, 2012).

In 2012 is dat percentage, met 45 procent, vrijwel intact gebleven. Van de stemgerechtigden die tegen dubbele nationaliteit zijn voor immigranten vindt 59 procent dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, 14 procent vindt dat dit

niet het geval is. Van de stemgerechtigden die aangeven dat immigranten hun oorspronkelijke nationaliteit niet hoeven op te geven, geeft 24 procent te kennen dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, terwijl een veel grotere groep van 50 procent geen dreiging ervaart (figuur 7.3.4). Hier komt dus een duidelijk verschil naar voren: kiezers die tegen dubbele nationaliteit gekant zijn voor immigranten ervaren een beduidend hogere culturele dreiging dan kiezers die geen problemen hebben met dubbele nationaliteit. Ook bij de opvatting over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten is een verschil zichtbaar: van de voorstanders hiervan geeft 35 procent aan te ervaren dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, bij de tegenstanders is dit met 58 procent aanzienlijk hoger.

7.4 Dubbele nationaliteit: samenhang met andere kenmerken

In de voorgaande paragrafen zijn de meningen van verschillende bevolkingsgroepen over dubbele nationaliteit besproken en is een profiel geschetst van de voor- en tegenstanders van dubbele nationaliteit. Hierbij hebben we gekeken in hoeverre kiezers met een bepaalde visie op dubbele nationaliteit, onder immigranten en emigranten, ook verschillende opvattingen hebben over Europese integratie, minderheden, nationale identiteit en de culturele dreiging die ze ervaren. In deze paragraaf wordt de unieke bijdrage van deze kenmerken op de opvattingen over dubbele nationaliteit nader onderzocht.

Tabellen 7.4.1 en 7.4.2 bevatten beide vier modellen. Het eerste model toont het effect van de mate van identiteitsbehoud op de meningen over dubbele nationaliteit. In het tweede model wordt dit uitgebreid met de opvatting dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd. Vervolgens zijn in het derde model de opvattingen over vijf andere vraagstukken toegevoegd. Hiervan hebben twee vraagstukken betrekking op allochtonen en drie op de gewenste relatie met het buitenland. In het vierde model zijn enkele achtergrondkenmerken opgenomen waaronder geslacht, leeftijd, herkomst (autochtoon versus allochtoon) en opleiding. Bij tabel 7.4.1 is de afhankelijke variabele de houding ten opzichte van het afstandsvereiste bij naturalisatie, in tabel 7.4.2 is dat de houding ten opzichte van het afstandsvereiste bij emigratie.

7.4.1 Regressieanalyse van de mening dat de andere nationaliteit moet worden opgezegd bij het verkrijgen van een Nederlands paspoort op opvattingen over de Nederlandse nationaliteit, minderheden en Europese eenwording en achtergrondkenmerken van het electoraat, 2012

	Model 1				Model 2				Model 3				Model 4			
	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign
Intercept	-0,17	0,20			-0,33	0,20			-1,02	0,21			-0,38	0,29		
Nederlandse identiteit: behouden	0,14	0,01	0,37	²⁾	0,11	0,01	0,32	²⁾	0,07	0,01	0,22	²⁾	0,06	0,01	0,19	²⁾
Nederlandse cultuur: wordt bedreigd					0,44	0,04	0,28	²⁾	0,27	0,04	0,17	²⁾	0,25	0,04	0,16	²⁾
Asielzoekers: terugsturen									0,27	0,05	0,16	²⁾	0,25	0,05	0,15	²⁾
Allochtonen: aanpassen									0,17	0,05	0,10	²⁾	0,15	0,05	0,09	²⁾
Europese eenwording: niet verder gaan									0,01	0,04	0,01	²⁾	0,03	0,04	0,02	
Ontwikkelingshulp: niet meer geld									0,35	0,08	0,11	²⁾	0,29	0,08	0,09	²⁾
Turkije: moet geen EU-lid kunnen worden									0,16	0,07	0,06	¹⁾	0,14	0,07	0,05	¹⁾
Geslacht: vrouw													-0,28	0,06	-0,11	²⁾
Leeftijd: in jaren													0,00	0,00	0,07	²⁾
Herkomst: allochtoon													0,32	0,08	0,09	²⁾
Opleidingsniveau													-0,08	0,03	-0,07	²⁾
N	1 396				1 374				1 283				1 221			
R-kwadraat (adj.)	0,18				0,25				0,31				0,34			

¹⁾ 0,01 < p < 0,05.

²⁾ p < 0,01.

Uit tabel 7.4.1 komt naar voren dat hoe meer een persoon vindt dat nationale symbolen en Nederlandse gebruiken en gewoonten behouden moeten blijven, hoe vaker hij of zij gekant is tegen dubbele nationaliteit. Dat geldt ook voor de ervaren culturele dreiging: hoe meer dreiging, hoe sterker men wenst dat immigranten hun oorspronkelijke nationaliteit moeten opzeggen (zie model 2). Uit het derde model blijkt dat aanvullend ook andere inhoudelijke kenmerken een eigen samenhang vertonen met de opvatting over dubbele paspoorten. Het model heeft een R² van 0,31, een toename met 6 procent ten opzichte van het tweede model. De opvatting over Europese integratie vertoont echter helemaal geen relatie. De mening ten aanzien van de nationale identiteit heeft de meeste invloed, maar ook de posities over het toelaten van asielzoekers, cultuurbehoud bij allochtonen en de financiering van ontwikkelingshulp vertonen een sterke samenhang. Dat geldt in iets mindere mate voor de opvatting over het toetreden van Turkije tot de Europese Unie.

7.4.2 Regressieanalyse van de mening dat de Nederlandse nationaliteit mag worden behouden bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten op opvattingen over de Nederlandse nationaliteit, minderheden en Europese eenwording en achtergrondkenmerken van het electoraat, 2012

	Model 1				Model 2				Model 3				Model 4			
	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign	b	se	beta	sign
Intercept	4,16	0,20			4,30	0,20			5,02	0,21			4,96	0,30		
Nederlandse identiteit: behouden	-0,04	0,01	-0,13	²⁾	-0,02	0,01	-0,06	¹⁾	0,01	0,01	0,04		0,01	0,01	0,04	
Nederlandse cultuur: wordt bedreigd					-0,33	0,04	-0,23	²⁾	-0,19	0,04	-0,14	²⁾	-0,20	0,04	-0,15	²⁾
Asielzoekers: terugsturen									-0,24	0,05	-0,16	²⁾	-0,24	0,05	-0,16	²⁾
Allochtonen: aanpassen									-0,10	0,05	-0,07	¹⁾	-0,10	0,05	-0,07	¹⁾
Europese eenwording: niet verder gaan									0,02	0,04	0,01		0,01	0,04	0,01	
Ontwikkelingshulp: niet meer geld									-0,38	0,08	-0,14	²⁾	-0,30	0,08	-0,11	²⁾
Turkije: moet geen EU-lid kunnen worden									-0,20	0,07	-0,08	²⁾	-0,21	0,07	-0,09	²⁾
Geslacht: vrouw													0,18	0,06	0,08	²⁾
Leeftijd: in jaren													0,00	0,00	0,01	
Herkomst: allochtoon													-0,30	0,08	-0,10	²⁾
Opleidingsniveau													-0,02	0,03	-0,02	
N	1 395				1 373				1 282				1 220			
R-kwadraat (adj.)	0,02				0,07				0,14				0,16			

¹⁾ 0,01 < p < 0,05.

²⁾ p < 0,01.

Wanneer de vier achtergrondkenmerken in model vier worden toegevoegd veranderen de gevonden relaties in het derde model nauwelijks en neemt de verklaarde variantie verder toe ($R^2 = 0,35$): mannen, ouderen, autochtonen en lager opgeleiden zijn sterker gekant tegen dubbele nationaliteit onder immigranten dan vrouwen, jongeren, allochtonen en hoger opgeleiden.

Uit tabel 7.4.2 blijkt dat de relatie tussen de mening wat betreft de nationale identiteit en de opvatting over het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten een stuk kleiner is. In model 1 kan hiermee slechts 2 procent van de variantie worden verklaard, dat loopt op tot 16 procent in model 4. De samenhang uit het eerste model over de opvatting wat betreft nationale identiteit is hier weggefallen. De mate waarin kiezers ervaren dat de Nederlandse cultuur wordt bedreigd, is wel van belang:

hoe groter de ervaren dreiging, hoe minder men wenst dat emigranten wanneer ze de nationaliteit van een ander land aannemen tevens hun Nederlands paspoort mogen houden. Deze mening – afstand doen van de Nederlandse nationaliteit – wordt ook sterker ondersteund naarmate de stemgerechtigden minder asielzoekers wensen, willen dat allochtonen zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur, minder geld besteed willen zien aan ontwikkelingshulp en als ze vinden dat Turkije niet mag toetreden tot de EU. Verder zijn mannen en autochtonen sterker van mening dat men bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort niet de Nederlandse nationaliteit moet kunnen behouden dan vrouwen en allochtonen.

7.5 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk is nagegaan hoe het Nederlandse electoraat staat tegenover de mogelijkheid om meer dan één nationaliteit te bezitten. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen aan de ene kant de situatie van personen die niet in Nederland zijn geboren maar toch de Nederlandse nationaliteit wensen aan te nemen door middel van naturalisatie en aan de andere kant de situatie van Nederlandse burgers die naar het buitenland zijn vertrokken en daar een andere nationaliteit willen aannemen. Ongeveer de helft van alle kiezers vindt in 2012 dat personen die zich laten naturaliseren tot Nederlander hun andere paspoort moeten inleveren, terwijl bijna een derde vindt dat dubbele nationaliteit geen probleem is. In 2010 was nog 60 procent tegen dubbele nationaliteit onder immigranten, en dat houdt in dat deze ruime meerderheid 2012 met zo'n 10 procent is geslonken tot de helft. Vooral mannen, ouderen, lager opgeleiden, autochtonen en PVV-kiezers zijn tegenstanders van dubbele paspoorten. De houding van het electoraat wat betreft het behoud van de Nederlandse nationaliteit bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten vertoont een tegenovergesteld beeld: iets minder dan de helft van de kiezers vindt dat de Nederlandse nationaliteit behouden kan worden (en dus dat dubbele nationaliteit geen probleem is voor emigranten), terwijl ongeveer één derde van alle kiezers het daarmee oneens is. Dat betekent dus dat als het immigranten betreft de helft van het electoraat dubbele nationaliteit als een onwenselijk verschijnsel ziet, maar als het gaat om emigranten nog maar een derde. Blijkbaar meet een deel van het electoraat met twee maten: bij allochtonen in Nederland zijn ze tegen dubbele nationaliteit, maar bij Nederlandse emigranten zijn ze juist voor het behoud van het Nederlands paspoort.

Naarmate de kiezer de Nederlandse identiteit meer van belang vindt – dat wil zeggen: zich meer verbonden voelt met Nederland, trots is om een Nederlander te zijn, van mening is dat iedere Nederlander het volkslied zou moeten kennen, dat de Nederlandse gewoonten en gebruiken behouden moeten blijven, het jammer zou vinden indien de Nederlandse taal zou verdwijnen en van mening is dat je eigenlijk alleen maar een echte Nederlander kunt zijn indien je in Nederland geboren bent – hoe vaker deze van mening is dat dubbele nationaliteit onder immigranten niet wenselijk is. Ook andere opvattingen zijn relevant voor de positie die wordt ingenomen inzake voor of tegen dubbele nationaliteit. Vooral stemgerechtigden die vinden dat de Nederlandse cultuur verloren dreigt te gaan, tegen de komst van meer asielzoekers zijn, vinden dat allochtonen zich moeten aanpassen, er niet nog meer geld aan ontwikkelingshulp moet worden gespendeerd en dat Turkije geen EU-lid mag worden, zijn sterker gekant tegen dubbele nationaliteit.

De mening over het behoud van het Nederlandse paspoort bij het verkrijgen van een buitenlands paspoort door emigranten is lastiger te voorspellen. Hoe meer men culturele dreiging ervaart, asielzoekers vooral wil terugsturen, minder geld wil uitgeven aan ontwikkelingshulp, vindt dat allochtonen zich moeten aanpassen en dat Turkije geen EU-lid mag worden, hoe sterker men gekant is tegen dubbele nationaliteit onder emigranten. Hoe sterk de kiezer zich identificeert met Nederland is, opvallend genoeg, echter niet relevant. Blijkbaar is het zo dat het zich verbonden voelen met Nederlandse identiteit van belang is voor de binnelandse situatie, maar er niet toe doet zodra het gaat over de toestand in het buitenland.

8.

De mening van het electoraat over Europese integratie

Auteurs

Kees Aarts

Willem Gielen

Hans Schmeets

Op 1 juli 2013 trad Kroatië toe tot de Europese Unie waarmee het aantal lidstaten steeg naar 28. Op dit moment zijn er zes kandidaat-lidstaten: Albanië, IJsland, Macedonië, Montenegro, Servië en Turkije. Daardoor zou het aantal lidstaten op termijn weer uitgebreid kunnen worden. Kortom, de Europese Unie wordt steeds groter. Ook de invloed van de Europese Unie is in de afgelopen jaren verder toegenomen. Hoe denkt het electoraat over de Europese eenwording? Welke verschillen zijn er tussen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, lager en hoger opgeleiden? En wat vinden de achterbannen van de politieke partijen?

8.1 Inleiding

Europa is in de laatste decennia op zowel economisch als politiek gebied steeds verder geïntegreerd. Bovendien groeit de Europese Unie: onder meer in 2004, 2007 en 2013 werd de Europese Unie uitgebreid waardoor het aantal lidstaten momenteel 28 bedraagt. Tegelijkertijd krijgen kiezers in Nederland in toenemende mate te maken met Europa: het vrije verkeer van goederen en diensten en de invoering van de euro zijn hier enkele voorbeelden van. Inmiddels is de integratie van de Europese Unie uitgegroeid tot een belangrijk onderwerp op de Nederlandse politieke agenda. Sommige kiezers zijn kritisch over verdere integratie. Ze vinden dat Nederland zelf de touwtjes in handen moet kunnen houden. Anderen wijzen juist op de (economische) voordelen van Europese samenwerking en stellen dat Nederland zonder de Europese Unie minder welvarend zou zijn geweest dan nu het geval is.

In dit hoofdstuk onderzoeken we de houding van het Nederlandse electoraat ten aanzien van de Europese Unie rond de Tweede Kamerverkiezingen van 2010 en 2012. Hierbij wordt gekeken naar verschillen in geslacht, leeftijd en onderwijsniveau. Tevens worden de posities van de achterbannen van de politieke partijen ten aanzien van Europa in beeld gebracht.

8.2 Beoordeling van het lidmaatschap van de Europese Unie

Oordeel over Europa

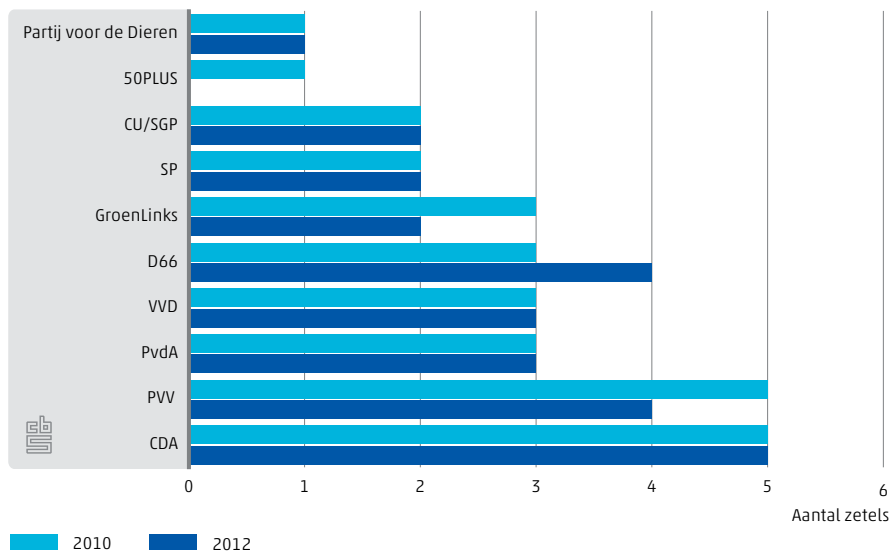
Het Nederlandse electoraat kan door middel van de verkiezingen voor het Europese parlement iedere vijf jaar direct invloed uitoefenen op het Europese beleid. Toch zijn deze verkiezingen niet erg populair en ligt de opkomst altijd aanzienlijk lager dan die van de Tweede Kamerverkiezingen. In 2014 was de opkomst voor de Europese parlementsverkiezingen 37 procent (net als in 2009). Ter vergelijking, de opkomst voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 was 75 procent. Herman Schmitt (2005) spreekt over de Europese parlementsverkiezingen als *'second-order elections'*. Dit soort verkiezingen worden gedomineerd door nationale problemen en aangelegenheden. Europese parlementsverkiezingen zijn volgens Schmitt niets meer dan een afspiegeling van de nationale politieke verhoudingen. Het verschil met verkiezingen voor de Tweede Kamer is dat er in de ogen van de kiezers minder op het spel staat, waardoor de Europese parlementsverkiezingen kunnen worden gebruikt om een signaal te geven aan de nationale politiek. Regeringspartijen verliezen over het algemeen en kleine partijen maken meer kans dan bij de belangrijkste nationale verkiezingen.

De Europese parlementsverkiezingen in 2014 zorgden voor de volgende politieke verschuivingen (zie tabel 8.2.1): de PVV, die in 2009 met maar liefst 5 zetels het Europese parlement binnenkwam, verloor 1 zetel en kwam daarmee op 4 zetels uit. Het CDA bleef op 5 zetels staan, de PvdA en de VVD bleven op 3 en de SP behield eveneens de 2 zetels die het in 2009 ook had. D66 wist één zetel te winnen en ging van 3 naar 4. GroenLinks verloor één zetel en kwam daarmee op 2 zetels uit. De Partij voor de Dieren won één zetel en kwam daarmee voor het eerst in het Europees Parlement. Opvallend is vooral het verlies van de PVV, daar veel andere eurosceptische partijen in Europa wel wisten te winnen.

Het NKO vraagt respondenten aan te geven of ze het lidmaatschap van de Europese Unie als een goede of een slechte zaak zien. 59 procent geeft aan de Europese Unie een goede zaak te vinden, 14 procent van de Nederlanders ziet de Europese Unie als een slechte zaak en iets meer dan een kwart neemt een neutrale positie in. Maar net als in 2010, heeft in 2012 slechts een minderheid van de kiezers vertrouwen in de Europese Unie: 44 procent. Daarbij moet wel worden bedacht dat het vertrouwen in politieke instituties over de hele linie vrij laag is.

De groep kiezers die vertrouwen heeft in de Tweede Kamer bedraagt bijvoorbeeld 53 procent. De tevredenheid over het functioneren van de democratie in de

8.2.1 Zetelverdeling Europese Parlementsverkiezingen

Bron: Parlementair Documentatiecentrum Leiden, 2014.

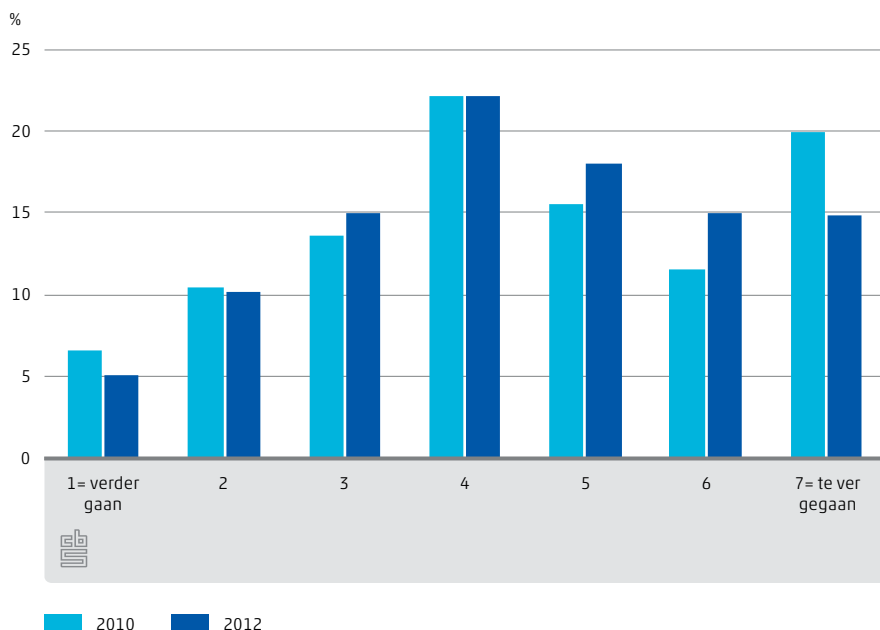
Europese Unie is iets gedaald ten opzichte van 2010. In 2012 is 45 procent van de kiezers hier tamelijk tot zeer tevreden over, terwijl dit in 2010 nog 50 procent was. Deze tevredenheid is net als in voorgaande jaren nog altijd beduidend lager dan de tevredenheid met de Nederlandse democratie, waar meer dan driekwart tevreden over is. Op basis van het NKO dat in 2010 is uitgevoerd, werd een positievere blik op Europa geconstateerd dan in 2006 (Aarts, Linssen en Schmeets, 2011). Deze lijn zet in 2012 echter niet geheel door. Hoewel het percentage kiezers dat aangeeft de Europese Unie een goede zaak te vinden stijgt met 4 procentpunten, blijft het vertrouwen gelijk en daalt de tevredenheid met het functioneren van de democratie in de Europese Unie.

Europa als politiek strijdpunt

Niet alle politieke partijen delen dezelfde mening wat betreft Europese integratie. In de afgelopen jaren is deze discussie uitgegroeid tot een echt politiek strijdpunt met een verscheidenheid aan meningen onder de Nederlandse bevolking. Aan de respondenten is gevraagd naar hun eigen standpunt over Europese integratie.

Ze dienen daarbij een positie in te nemen op een zevenpuntschaal die loopt van 'de Europese eenwording zou verder moeten gaan' (1) tot 'de Europese eenwording is te ver gegaan' (7). Een kleine groep van de stemgerechtigden, 5 procent, is fervent voorstander van verdergaande Europese eenwording. Aan het andere eind is 15 procent, ongeveer drie keer zo veel, uitgesproken tegenstander van verdergaande eenwording.

8.2.2 Meninge n over Europese eenwording

In het verleden was men over het algemeen een stuk positiever over verdergaande Europese integratie (en relatief veel mensen gaven ook aan helemaal geen mening hierover te hebben). In het begin van de jaren negentig waren er nog beduidend meer voorstanders (38 procent) dan tegenstanders (30 procent). Daarna kantelde de opinie, met 2002 als duidelijk omslagpunt. Vanaf 2010 lijkt de houding van het electoraat tegenover de Europese integratie echter weer positiever te worden. Het percentage voorstanders steeg, de middenpositie werd groter en de groep tegen verdere eenwording daalde. Uit tabel 8.2.3 blijkt dat in 2012 zowel de groep voorstanders als tegenstanders bijna niet afwijken ten opzichte van 2010. Het percentage kiezers dat geen antwoord geeft of 'weet niet' als antwoord blijft ook gelijk. Dit laatste wijst erop dat de trend, namelijk dat

steeds meer mensen een duidelijke mening hebben over de Europese eenwording (Aarts en Schmeets, 2008), in ieder geval niet doorbroken wordt.

8.2.3 Voor- en tegenstanders van een verdere Europese eenwording

	Europese eenwording			
	voor verdere eenwording	middenpositie	tegen verdere eenwording	weet niet/ geen antwoord
	%			
1994	38,2	31,3	30,5	9,9
1998	40,6	27,1	32,3	6,5
2002	35,3	25,1	40,6	3,1
2006	25,9	19,3	54,8	5,5
2010	32,2	22,4	43,3	2,1
2012	32,3	22,0	43,6	2,0

Meningen over Europa van bevolkingsgroepen

Over het algemeen zijn hoger opgeleiden vaker positief over verdere Europese integratie dan lager opgeleiden. De groep laagst geschoolde kiezers heeft een gemiddelde van 5,3 op een schaal van een tot zeven, terwijl de groep hoogst geschoolde kiezers op een gemiddelde van 3,6 uitkomt. Volgens Hooghe en Marks (2005) kan dit gedeeltelijk worden verklaard door het feit dat vooral mensen met meer sociaaleconomische hulpbronnen, zoals een hoge opleiding, profiteren van een meer open economie in Europa. Laaggeschoolden zullen vaker dan hoogopgeleiden de lasten ervaren van de toegenomen mobiliteit van arbeid en kapitaal in Europa, wat leidt tot meer argwaan ten aanzien van de Europese Unie bij deze groep. Ook de sociale klasse waartoe kiezers zelf zeggen te behoren vertoont een duidelijke relatie met de mening over verdere Europese eenwording. Kiezers die zichzelf tot de hogere klasse rekenen staan vaker positief tegenover een verdergaande Europese eenwording (3,0), terwijl de groep kiezers die zegt tot de arbeidersklasse te behoren daar juist vaker negatief tegenover staat (5,1). Op basis van andere indicatoren zoals geslacht, burgerlijke staat, leeftijd, herkomst en positie op de arbeidsmarkt zijn er geen (grote) verschillen zichtbaar met betrekking tot de mening over Europese eenwording.

Partijvoorkeur en Europese eenwording

Wanneer we de mening over de Europese eenwording relateren aan partijkeuze worden evidente verschillen tussen de achterbannen van de politieke partijen

zichtbaar. Zo is een meerderheid van de achterban D66 (63 procent) voor verdergaande Europese integratie. Het laagste percentage vinden we bij de PVV, waar 6 procent van de kiezers voor een meer geïntegreerd Europa is. Ook niet-stemmers (19 procent) en de achterban van de SP (23 procent) staan vrij negatief tegenover een verdere Europese integratie. De aanhangers van het CDA, de PvdA en de VVD (respectievelijk 34, 38 en 38 procent) en stemmers op overige partijen (31 procent) zijn iets gematigder in hun mening over Europese integratie, maar ook hier is de meerderheid tegen een verdergaande Europese eenwording. Vergeleken met 2010 valt vooral op dat het deel van de achterban van D66 dat voor verdere Europese integratie is, is gestegen met 12 procentpunten. D66 behaalde in 2012 ook meer stemmen dan in 2010, waardoor deze stijging misschien nog wel opmerkelijker is. Verder stijgt het percentage ook bij de kiezers van de VVD (32 naar 38 procent). De grootste groep neutralen vinden we bij de achterban van het CDA (31 procent).

8.3 Conclusie en discussie

Gedurende de jaren negentig van de vorige eeuw stonden de stemgerechtigden vrij positief tegenover de Europese eenwording. Geleidelijk veranderde die houding echter in eurosceptis: in 2002 steeg de groep tegenstanders aanzienlijk. Uit het NKO van 2006 bleek zelfs dat meer dan de helft van het electoraat tegen verdere Europese integratie was. In 2010 stopte deze ontwikkeling: de eurosceptische meerderheid verdween en het percentage kiezers met een positieve houding ten opzichte van Europese integratie wist weer te groeien. Het NKO in 2012 laat zien dat de houding van het electoraat grotendeels hetzelfde is gebleven als in 2010. Het institutioneel vertrouwen is niet veranderd in de periode 2010–2012: 44 procent van het electoraat zegt vertrouwen te hebben in de Europese Unie. Opvallend is dat de tevredenheid met het functioneren van de democratie in Europa wel gedaald is, van 50 naar 45 procent. Dit wijkt af van de eerdere bevindingen.

Het electoraat is sterk verdeeld in hun houding ten opzichte van Europa. Hierbij zijn er weinig verschillen te vinden tussen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, gehuwden en ongehuwden, allochtonen en autochtonen, en tussen werklozen, werknemers in loondienst en zelfstandige ondernemers. Onderwijsniveau en sociale klasse doen er daarentegen wel toe: hoe hoger de hoogst voltooide opleiding en/of sociale klasse, hoe positiever men staat tegenover de Europese eenwording. Over het algemeen kunnen we echter concluderen dat er ten aanzien van de houding van het electoraat jegens de Europese Unie (afgezien van

de tevredenheid in het functioneren van de democratie in Europa) weinig is veranderd in de periode 2010-2012.

De achterban van D66 is in 2012 positiever geworden in hun attitude over Europese integratie: 64 procent is voor een verdere Europese eenwording. De aanhangers van de PVV (6 procent) en de SP (23 procent) laten zien dat het overgrote deel van de achterban van deze partijen nog steeds tegen verdere Europese integratie is. Aarts, Linssen & Schmeets (2011) concludeerden na het NKO 2010 dat de kloof tussen de houding van de kiezer en de houding van de politieke partijen met betrekking tot Europa in 2010 kleiner leek dan vijf jaar daarvoor. De partijen met een uitgesproken mening over Europa wisten bij de verkiezingen voor het Europese parlement in 2009 te winnen, terwijl de partijen met een minder duidelijk programma zetels verloren. Op basis van het NKO 2012 en de verkiezingsuitslagen van het Europese parlement in 2014 kunnen we concluderen dat deze ontwikkeling niet helemaal doorzet. De PVV, een partij met een duidelijke mening over Europese integratie, verloor een zetel, net als GroenLinks. Alleen D66 en de PvdD wisten beiden één zetel te winnen. De overige partijen behaalden hetzelfde aantal zetels als in 2009.

9.

Politieke

participatie

en vertrouwen in

Europees

perspectief

Auteur

Hans Schmeets

In Nederland gaat driekwart van het electoraat naar de stembus voor de parlementsverkiezingen. Ook hebben veel Nederlanders vertrouwen in hun medeburgers en in politieke instituties. Hoe zit het met de politieke participatie en het vertrouwen in andere Europese landen? En biedt een landenindeling in Noord, West, Oost en Zuid daarbij een handvat om de verschillen en overeenkomsten te duiden?

9.1 Inleiding

Europa wordt steeds belangrijker voor Nederland. Steeds meer landen komen bij de Europese Unie, en veel landen staan in de rij om aan te sluiten. Dit gaat gepaard met veel discussie, ook in de politiek, tussen de voor- en tegenstanders van Europa. We kunnen ons afvragen in welke mate de landen in Europa verschillen, niet alleen wat economische factoren betreft, maar ook wat betreft de band tussen de burgers onderling, en met maatschappelijke en politieke instituties. En hoe staat het met het vertrouwen en in de deelname aan politieke activiteiten van Nederlandse bevolking ten opzichte van de inwoners van andere Europese landen?

Burgers kunnen op allerlei manieren proberen om politici te beïnvloeden. Deelname aan politieke activiteiten van burgers is een essentieel onderdeel voor het functioneren van een democratie (Dahl, 1971). Naast de participatie is ook het vertrouwen in de politiek van belang voor het democratische gehalte: niet alleen het vertrouwen in een eerlijk verloop van verkiezingen, maar ook het vertrouwen dat de burger heeft in politici, politieke partijen, en het parlement. Hoe groot is het politieke vertrouwen en de deelname aan politieke activiteiten in Nederland? Op welke punten stemmen de Europese landen overeen, en op welke punten laten ze verschillen zien? In dit hoofdstuk wordt op basis van een landenindeling onderzocht of landengroepen bepaalde patronen in het vertrouwen en participatie laten zien.

9.2 Typering van welvaartsstaten

Om Nederland te vergelijken met andere landen binnen Europa, worden de Europese landen beschreven aan de hand van de regionale indeling Noord, Zuid,

Oost en West (zie schema 9.2.1). Deze indeling komt grotendeels overeen met de indeling van Esping-Andersen (1990) die Europese landen indeelt aan de hand van het type welvaartsstaat (zie ook: Linssen en Schmeets, 2010; 2011). In Noord-Europa treffen we sociaaldemocratische regimes aan. Samen met de Scandinavische landen Noorwegen, Zweden, Finland, IJsland en Denemarken, behoort Nederland tot het sociaaldemocratische type dat gekenmerkt wordt door een hoge mate van sociale zekerheid¹⁾. Uitkeringen zijn er voor alle inwoners en het beleid richt zich op een kleine invloed van de markt bij de redistributie van goederen. De verantwoordelijkheid voor mensen met een sociaal-economisch zwakkere positie, voor ouderen en voor het opvoeden van kinderen ligt primair bij de staat. Dit heeft als gevolg dat de belastingdruk in dergelijke sociaaldemocratische regimes hoog ligt. Tot West-Europa behoren Frankrijk, Duitsland, België, Verenigd Koninkrijk en Ierland. Hier worden twee typen welvaartsstaat onderscheiden. Het Angelsaksische Verenigd Koninkrijk en Ierland kunnen worden getypeerd als een liberaal regime. De sociale zekerheid, waaronder uitkeringen, liggen op een laag peil. De vrije markt zorgt voor de redistributie van goederen. Mensen in sociaaleconomisch zwakkere posities dienen opgevangen te worden door hun eigen sociale netwerk in plaats door van de staat.

Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en België maken deel uit van de conservatief-corporatistische type welvaartsstaat. Hoewel daar enige discussie over is, kan ook Zwitserland hieronder worden geschaard. Dit type kenmerkt zich door sterke kerkelijke tradities. Het niveau van voorzieningen, uitkeringen en sociale zekerheid is in deze landen hoog, net als in sociaaldemocratische regimes. In tegenstelling tot het sociaal-democratische type, interveenieert in conservatief-corporatistische regimes de staat pas wanneer private organisaties en familie tekortschieten. Het systeem van sociale zekerheid is dan ook selectiever ingericht en veelal gebaseerd op eerdere behaalde prestaties en status.

Esping-Andersen (1990) concentreerde zich op Noord- en West-Europa. Ferrara (1996) vult deze typering aan voor Zuid-Europa (zie ook: Arts en Gelissen, 2002). Landen in het mediterrane gebied zoals Spanje, Italië, Portugal en Griekenland kenmerken zich door een hoge mate van afhankelijkheid van de familie. De sociale zekerheid is daar nogal onderontwikkeld. Oost-Europese landen – waaronder Oekraïne, Tsjechië, Slowakije, Estland, Slovenië en Hongarije – zijn een mengvorm van liberaal en conservatief-corporatisme. De inrichting van welvaartsstaat is

¹⁾ Over Nederland bestaat in de literatuur enige discussie. In eerste instantie heeft Esping-Andersen (1990) Nederland als sociaaldemocratisch getypeerd, en vervolgens, na aanvulling van Ferrara (1996) dit bijgesteld tot een mengvorm van de sociaaldemocratische en conservatief-corporatistische welvaartsstaat. De opgevoerde motivering is dat Nederland weliswaar een basispensioen kent, maar de verlofregelingen in Nederland zijn relatief beperkt en de aanvullende pensioenen zijn per branche geregeld.

in mindere mate gebaseerd op een historisch ingeworteld model en de sociale zekerheid bevat zowel liberale als conservatief-corporatistische elementen. Op basis van deze indeling worden de 28 landen van het European Social Survey gegroepeerd en met elkaar vergeleken in de mate van politieke participatie, het vertrouwen in maatschappelijke instituties en het politieke vertrouwen.²⁾

9.2.1 Typering van welvaartsstaten (ESS-landen)

Noord-Europa	West-Europa		Zuid-Europa	Oost-Europa
sociaaldemocratisch	liberaal	conservatief-corporatistisch	mediterraan	liberaal/ conservatief-corporatistisch
Nederland	Verenigd Koninkrijk	Duitsland	Spanje	Oekraïne
Noorwegen	Ierland	Frankrijk	Portugal	Hongarije
Zweden		België	Griekenland	Bulgarije
Finland		Zwitserland	Cyprus	Tsjechië
Denemarken		Oostenrijk		Slowakije
IJsland				Polen
				Slovenië
				Roemenië
				Kosovo
				Estland
				Kroatië

Bron: Arts & Gelissen (2002), Deacon (2000), Esping-Andersen, (1990), Ferrara (1996).

9.3 Politieke participatie

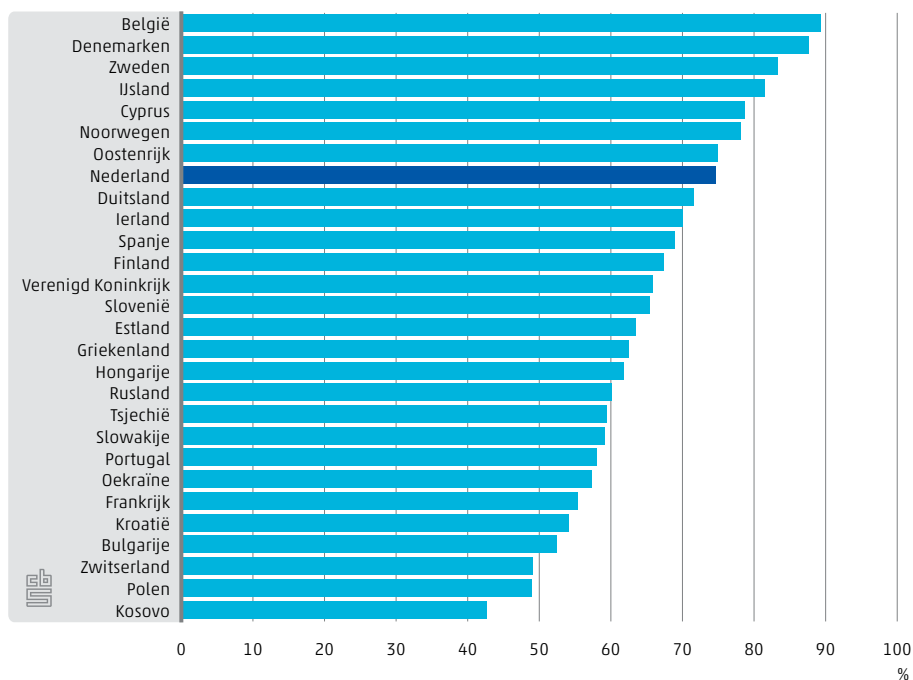
Nationale verkiezingen

De gang naar de stembus wordt gezien als het hart van de democratie. Stemmen is dan ook de meest voor de hand liggende vorm van politieke participatie. De belangrijkste verkiezingen zijn de nationale parlementsverkiezingen. In vergelijking met verkiezingen voor lagere overheden kennen deze verkiezingen meestal de hoogste opkomst. Bij de meest recente Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 heeft 74,6 procent van het electoraat gestemd. Daarmee was

²⁾ Het ESS is een grootschalig, internationaal vergelijkende studie naar de leefsituatie van de inwoners. Het ESS wordt gefinancierd door een samenwerkingsverband van de Europese Commissie, de European Science Foundation en verschillende nationale organisaties voor wetenschappelijk onderzoek. Het ESS stelt zich ten doel met behulp van geavanceerde methoden de wisselwerking tussen de veranderende instituties van Europa, de attitudes en gedragspatronen van de Europese bevolking, haar politieke en economische structuren in kaart te brengen en te verklaren. Het ESS wordt vanaf 2002 tweejaarlijks uitgevoerd onder inwoners van Europese landen van 15 jaar of ouder. In dit hoofdstuk is mede geput uit het ESS van 2006, 2010 en 2012 (ESS, 2006; 2010; 2012).

de opkomst 0,8 procent lager ten opzichte van de verkiezingen die op 9 juni 2010 zijn gehouden. Het vergelijken van de opkomstcijfers over een langere periode, vanaf 2000, leert dat het patroon niet veel verandert. De sociaaldemocratische regimes, inclusief Nederland, kenden het afgelopen decennium een consistent hoge opkomst in vergelijking met andere landen. Oost-Europese landen en Zwitserland hebben reeds vanaf de eeuwwisseling een lage opkomst. In het conservatief-corporatistische Zwitserland kwam de opkomst de afgelopen tien jaar niet boven de 50 procent uit. In de Oost-Europese landen – Oekraïne, Slovenië, Tsjechië, Polen en Slowakije is de opkomst doorgaans laag, en dalende gedurende de hele periode 2000–2010. Zo ging in deze landen rondom de eeuwwisseling nog grofweg 70 procent van de stemgerechtigden naar de stembus, terwijl dit percentage tien jaar later fors lager ligt. In landen van het liberale welvaartstype, Ierland en het Verenigd Koninkrijk, schommelt de opkomst in deze periode tussen de 60 en 70 procent.

9.3.1 Opkomst bij meest recente parlementsverkiezingen

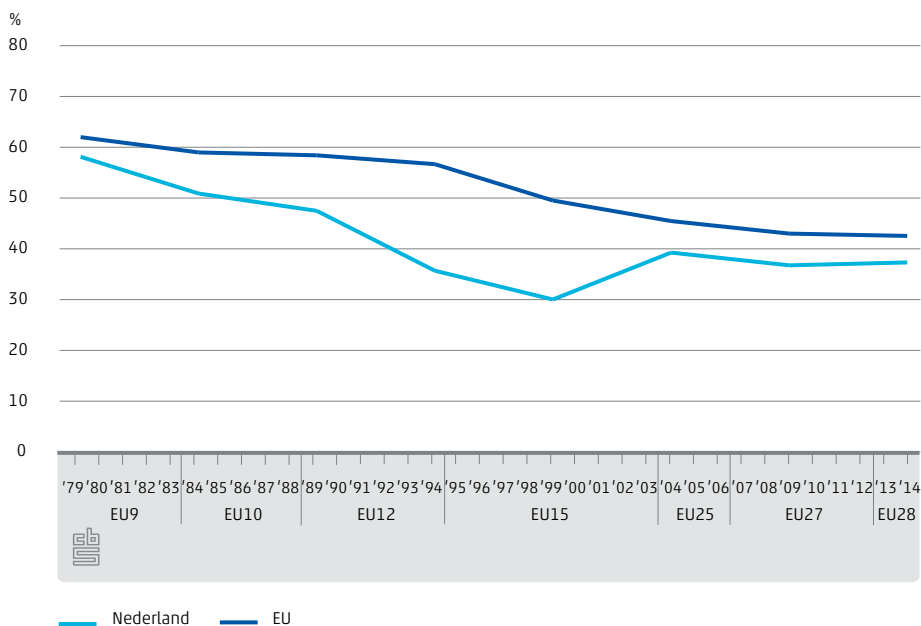

Bron: IDEA.

Een vergelijking van de meest recente opkomstcijfers met andere EU-landen leert dat Nederland zich in het rijtje van de sociaaldemocratische landen bevindt

(zie grafiek 9.3.1). Zweden, Noorwegen, IJsland en Denemarken kennen een nog hogere opkomst. Finland is binnen de groep sociaaldemocratische landen een buitenbeentje: de opkomst is in Finland met 67 procent aanzienlijk lager dan in de andere landen van het sociaaldemocratische welvaartstype. Verder valt op dat in Oost-Europese landen, vooral Polen, Oekraïne, en Kosovo relatief weinig animo bestaat om de gang naar het stemlokaal te maken. Minder dan de helft heeft in deze landen gestemd. Dat geldt ook voor Zwitserland. De opkomst in andere landen van de conservatief-corporatistische groep laten een verdeeld beeld zien. De opkomst in Frankrijk is met 55 procent laag. In Oostenrijk en Duitsland is die met respectievelijk 75 en 72 procent een stuk hoger. België heeft de hoogste opkomst: 89 procent heeft gestemd, maar België kent een opkomstplicht. In het liberale Verenigd Koninkrijk heeft 66 procent gestemd, en in Ierland 70 procent. De Zuid-Europese landen laten geen eenduidig beeld zien. Zo was in Spanje de opkomst 69 procent in 2011, in Griekenland 63 procent in 2012, en in Portugal 58 procent in 2011³⁾.

9.3.2 Opkomst Europese parlementsverkiezingen, Nederland en EU¹⁾

Bron: Eurostat.

¹⁾ De Europese Unie werd in 1979 opgericht door 9 landen: Duitsland, Frankrijk, Italië, Nederland, België, Luxemburg, Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland. De eerste uitbreiding vond plaats in 1984 toen Griekenland toetrad tot de EU. In 1989 kwamen Spanje en Portugal erbij, gevolgd door Oostenrijk, Zweden en Finland in 1995. De EU werd in 2004 uitgebreid tot 25 landen (Polen, Hongarije, Slovenië, Slowakije, Tsjechië, Estland, Letland, Litouwen, Cyprus en Malta) en in 2007 tot 27 landen (Bulgarije en Roemenie). Op 1 juli 2013 werd daar Kroatië aan toegevoegd, waarmee 28 landen tot de EU behoren.

³⁾ Formeel is er ook een opkomstplicht in Griekenland en Cyprus, maar daar staan geen sancties op.

Europese verkiezingen

Naast de nationale parlementsverkiezingen zijn er ook de Europese parlementsverkiezingen. Europese parlementsverkiezingen worden gezien als 'second order national elections': tweederangs nationale verkiezingen (Reif en Schmitt, 1980). Sinds 1979 is de Europese Unie echter uitgebreid van 9 lidstaten in 1979 naar 27 lidstaten in 2007. Op 1 juli 2013 werd daar Kroatië aan toegevoegd. Ook door de introductie van de euro is de toenemende invloed van 'Europa' tastbaar. De steeds verdergaande Europese integratie doet vermoeden dat de Europese parlementsverkiezingen steeds belangrijker worden. Toch zijn het vooral nationale politieke kwesties die de campagnes rondom Europese parlementsverkiezingen domineren (Aarts en Van der Kolk, 2005). Dit was ook het geval bij het referendum over de Europese grondwet in 2005 dat een duidelijk 'nee' als resultaat had. Deze overwegend negatieve attitude over Europa wordt in brede lagen van het electoraat gedeeld (Aarts en Schmeets, 2008, zie ook hoofdstuk 8). In vergelijking met de Europese parlementsverkiezingen kende het referendum destijds een relatief hoge opkomst van 63,3 procent. In Nederland is de opkomst bij Europese parlementsverkiezingen altijd lager geweest.

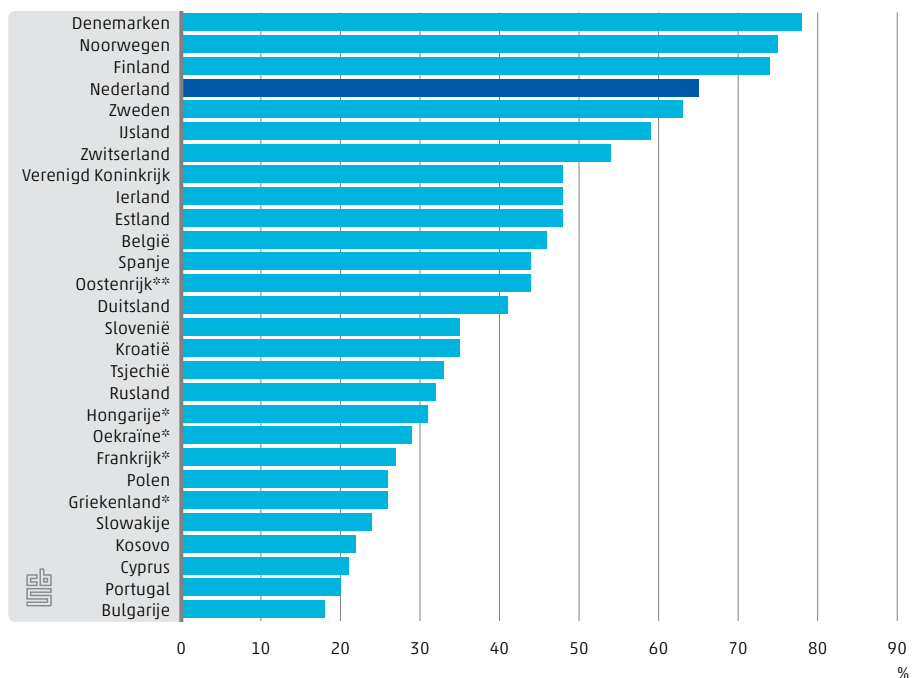
De eerste Europese parlementsverkiezingen werden – behalve in Nederland – gehouden in Duitsland, Frankrijk, Italië, België, Luxemburg, het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Ierland. Deze verkiezingen waren voor zowel Nederland als de rest van de lidstaten, in termen van opkomst, de meest succesvolle. In Nederland ging ruim 58 procent van de stemgerechtigden naar de stembus, terwijl het Europese gemiddelde krap 62 procent was. Met de uitbreiding van de EU is er steeds minder animo om te gaan stemmen om de zetelverdeling in het Europees parlement vast te stellen. Tot en met 1994 is er sprake van een zeer geleidelijke afname met zo'n 4 procent tot 58 procent. In het volgende verkiezingsjaar, 1999, heeft nog maar de helft van het Europese electoraat de stem uitgebracht. Nog minder animo voor Europa is er, met een opkomst van respectievelijk 46 en 42 procent, in 2004 en 2009. Dit patroon, een geleidelijk afbrokkelende opkomst, geldt echter niet voor Nederland. Het beeld is grilliger. In Nederland is de opkomst het sterkst – met 12 procentpunten – gedaald tussen 1989 en 1994. Dat is opmerkelijk gelet op het feit dat juist in deze periode de EU in zijn huidige vorm, middels het verdrag van Maastricht in 1992, werd opgericht. In 1999 bereikt de opkomst een dieptepunt: minder dan één op de drie stemgerechtigden brengt een stem uit. Vervolgens stijgt de opkomst enigszins tot 39 procent in 2004, waarna het weer iets afneemt tot 37 procent in 2009 en 2014. Het verschil met het EU gemiddelde is verder geslonken van 6 procentpunten in 2009 tot 5 in 2014.

9.4 Vertrouwen in medemens, politiek en politici

Naast politieke participatie kunnen we eveneens bezien in hoeverre Nederland van de ons omringende landen verschilt in houdingen ten opzichte van de medemens, de politiek en politici. Het vertrouwen tussen burgers en het vertrouwen van burgers in politieke en maatschappelijke organisaties is van belang voor de sociale samenhang, omdat vertrouwensbanden tussen burgers de bereidheid om te handelen in het belang van de groep of gemeenschap vergroten (Fukuyama, 1995). Het beeld dat naar buiten wordt gebracht is dat burgers een gebrekkig of afnemend vertrouwen hebben in politici, politiek en overheidsinstituties (SER, 2009). Uit het ESS blijkt echter dat in de periode 2002–2012 het vertrouwen tussen burger en het vertrouwen in de politiek en politieke instituties vertrouwen niet is afgebrokkeld, maar zelf iets is toegenomen (zie ook Kloosterman en Schmeets, 2010; Schmeets, 2013). Bijna twee van de drie personen rapporteren in 2012 dat andere mensen wel te vertrouwen zijn; in 2002 was het vertrouwen in de medemens lager. De toename geldt ook voor het vertrouwen in de politie, het rechtsstelsel, politieke partijen, politici, en het nationale parlement. In 2012 gaf 50 procent van de Nederlandse bevolking aan vertrouwen te hebben in politici. Ook heeft ongeveer de helft vertrouwen in het parlement en politieke partijen. Met 45 procent geniet het Europese Parlement iets minder vertrouwen. In 2012 heeft 67 procent vertrouwen in het rechtsstelsel en 77 procent in de politie.

Hoe verhoudt het vertrouwen dat de Nederlandse bevolking etaleert zich ten opzichte van andere landen? In het onderlinge vertrouwen bevindt Nederland zich in de Europese voorhoede. Alleen in Denemarken, Noorwegen en Finland is het vertrouwen in de medemens nog groter. In de andere landen heeft een minderheid vertrouwen in medeburger. De twee liberale landen in West-Europa, het Verenigd Koninkrijk en Ierland, laten daarvan met 48 procent de hoogste score zien. In de conservatief-corporatistische landen in West-Europa is het onderlinge vertrouwen nog lager. Zo heeft in België 46, in Oostenrijk 44, in Duitsland 41 en in Frankrijk 27 procent vertrouwen in de medemens. In Zuid-Europese landen – waaronder vooral Portugal, Cyprus en Griekenland – is het wantrouwen nog groter. Dat geldt ook voor de inwoners van de Oost-Europese landen, waaronder Bulgarije, dat met een vertrouwensbasis van 18 procent de rij sluit.

9.4.1 Vertrouwen in medemens

* 2010

** 2006

Bron: ESS.

Niet alleen is er sprake van een groot onderlinge vertrouwen in Nederland. Nederland loopt – samen met de Scandinavische landen en Zwitserland – eveneens vooraan in het vertrouwen in politici en politieke instellingen, zoals het nationale en Europese parlement. Zo was in 2012 in geen enkel ander van de daarmee vergeleken 27 landen het vertrouwen in politici en de politieke partijen groter dan in Nederland. Verder bekleedt Nederland in de rangorde de derde positie wat betreft het vertrouwen in het Europese parlement, en de zesde positie in het vertrouwen dat men hecht aan het nationale parlement. Daarmee neemt Nederland, samen met de vier andere sociaal-democratische landen, de koppositie in wat betreft het politieke vertrouwen. Ook het conservatief-corporatistische Zwitserland kenmerkt zich door een hoge mate van politiek vertrouwen in politici en politieke instituties. De overige conservatief-corporatistische landen, Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk en België blijven bij de sociaal-democratische landen en Zwitserland achter. Zo heeft slechts 30 procent van de Belgen en 18 procent van de Duitsers, 17 procent van de Oostenrijkers, en 10 procent van de Fransen vertrouwen in politieke partijen. De liberale landen scharen zich, met 19 procent

in het Verenigd Koninkrijk en 13 procent in Ierland, tussen de conservatief-corporatistische landen. De mediterrane en Oost-Europese landen hebben doorgaans een stuk minder vertrouwen in de politiek. Daar zijn wel wat nuances bij te geven. Zo zijn de vertrouwenscores in Spanje hoger dan in Portugal en Griekenland. Binnen de Oost-Europese is het vertrouwen in Hongarije en Tsjechië beduidend hoger dan in Slovenië, Slowakije, Polen en vooral de Oekraïne en Bulgarije.

9.4.2 Vertrouwen in instituties en politiek

	Jaar	Rechts-systeem	Politie	Politici	Parlement	Politieke partijen	Europees Parlement
België	2012	44	66	31	44	30	47
Bulgarije	2012	10	23	4	7	4	32
Cyprus	2012	40	44	9	18	9	32
Denemarken	2012	86	90	47	63	48	45
Duitsland	2012	60	77	20	39	18	32
Estland	2012	42	58	16	26	14	36
Finland	2012	79	93	41	61	41	44
Frankrijk	2010	40	54	13	24	10	28
Griekenland	2010	28	39	3	7	3	12
Hongarije	2010	36	44	15	29	14	37
Ierland	2012	46	73	15	21	13	33
IJsland	2012	60	90	23	31	18	33
Kosovo	2012	19	49	11	19	12	48
Kroatië	2010	17	32	4	8	4	15
Nederland	2012	67	77	50	52	48	45
Noorwegen	2012	82	83	44	66	43	35
Oekraïne	2010	6	10	4	6	5	25
Oostenrijk	2006	60	66	16	40	17	28
Polen	2012	20	46	6	13	6	29
Portugal	2012	19	51	4	9	3	16
Rusland	2012	21	20	13	18	14	23
Slovenië	2012	18	49	7	15	7	23
Slowakije	2012	15	27	10	15	10	22
Spanje	2012	25	59	7	21	7	26
Tsjechië	2012	30	42	14	19	14	28
Verenigd Koninkrijk	2012	52	73	21	31	19	18
Zweden	2012	66	74	38	60	38	36
Zwitserland	2012	70	82	45	63	41	35

Bron: ESS.

Ook scoort Nederland hoog in het vertrouwen in het rechtsstelsel en de politiek vergeleken met andere Europese landen. Twee van de drie volwassen personen zeggen dat ze vertrouwen hebben in het rechtssysteem. Alleen in Denemarken, Noorwegen, Finland en Zwitserland is dit nog hoger. In nog zes andere landen

heeft een meerderheid fiducia in de rechterlijke macht. In de overige 18 landen is dit een minderheid, variërend van 46 procent in Ierland tot 6 procent in de Oekraïne. Ook bij het vertrouwen in de politie sluit de Oekraïne met een geringe vertrouwensbasis van 10 procent de rij. Nederland scoort wederom hoog en staat met 77 procent op de zesde plek. Nog meer vertrouwen in de politie is te noteren in Denemarken, Noorwegen, Finland, IJsland en Zwitserland.

Nu de lijsten in vertrouwen de revue zijn gepasseerd, valt een bepaald patroon in de rangorde op. Landen die hoog scoren op de ene indicator, doen dat vaak ook op de andere vertrouwensindicatoren. Een samenvatting daarvan is opgenomen in de vorm van (rang)correlaties (zie tabel 9.4.3). Deze samenhangen zijn hoog: met uitzondering van het vertrouwen in het Europees Parlement is de samenhang tussen de vertrouwensindicatoren boven de 0,76. Dat betekent dat de rangorde van een land op een specifieke indicator al een vrij goede voorspeller is voor de positie op de andere vertrouwensindicatoren. Dat geldt vooral voor het vertrouwen in politici, politieke partijen en het nationale parlement. Vertrouwen is ook gerelateerd aan de opkomst bij verkiezingen. De samenhang ligt rond de 0,60, hetgeen aangeeft dat er een redelijk verband is. De uitzondering betreft de lage samenhang van het opkomstpercentage bij parlementsverkiezingen en het vertrouwen in het Europees parlement.

9.4.3 Vertrouwen in medemens, instituties en politiek, Spearman's Rho (n = 28)

	Andere mensen	Rechts-systeem	Politie	Politici	Parle-ment	Politieke partijen	Europees Parle-ment	Opkomst
Vertrouwen: andere mensen	1,00							
Vertrouwen: Rechtssysteem	0,84 ²⁾	1,00						
Vertrouwen: Politie	0,83 ²⁾	0,90 ²⁾	1,00					
Vertrouwen: Politici	0,85 ²⁾	0,91 ²⁾	0,83 ²⁾	1,00				
Vertrouwen: Parlement	0,84 ²⁾	0,93 ²⁾	0,88 ²⁾	0,96 ²⁾	1,00			
Vertrouwen: Politieke partijen	0,84 ²⁾	0,88 ²⁾	0,78 ²⁾	0,99 ²⁾	0,95 ²⁾	1,00		
Vertrouwen: Europees Parlement	0,48 ¹⁾	0,57 ²⁾	0,56 ²⁾	0,69 ²⁾	0,67 ²⁾	0,67 ²⁾	1,00	
Opkomst parlements-verkiezingen	0,63 ²⁾	0,66 ²⁾	0,60 ²⁾	0,59 ²⁾	0,60 ²⁾	0,58 ²⁾	0,36	1,00

¹⁾ p <0.05 (tweezijdig).

²⁾ p <0.01 (tweezijdig).

Bron: ESS en IDEA.

9.5 Conclusie en discussie

Nederland loopt – samen met Scandinavische landen – in Europa voorop in het vertrouwen in de medemens, in politici, in politieke partijen en het nationaal parlement. Nederland scoort ook internationaal hoog op andere indicatoren van vertrouwen, zoals het vertrouwen in de rechtstaat en de politie. Ook de opkomst bij nationale parlementsverkiezingen is in Nederland relatief hoog. Nederland is het enige van de 28 landen waar nog de helft van de bevolking vertrouwen heeft in politici. Met krap de helft staat Nederland aan kop bij het vertrouwen in politieke partijen. En slechts vijf Scandinavische landen laten een nog hogere vertrouwensband met het nationaal parlement zien. Bij de overige landen is heeft slechts een minderheid van de bevolking vertrouwen in het parlement. het vertrouwen. Er is een duidelijk patroon te zien de posities die de landen innemen bij het vertrouwen en de opkomst bij parlementsverkiezingen. Landen die op een indicator hoog scoren, doen dat meestal ook op de andere. En landen die zich onderaan de ranglijst bevinden, doen dat doorgaans op vrijwel alle indicatoren.

De 28 landen zijn verdeeld over een geografische vierdeling Noord, West, Zuid en Oost, waarbij West Europe is onderverdeeld in een liberaal welvaartstype (Verenigd Koninkrijk en Ierland) en een conservatief-corporatistische welvaartstype. In grote lijnen passen volgend de landen deze vijfdeling in de rangorde. Zowel met het vertrouwen, als opkomst bij parlementsverkiezingen, past Nederland bij de sociaaldemocratische landen. Deze groep staat bovenaan. Ze worden gevolgd door de groepen die gevormd worden op basis van de westerse landen, hetzij met een liberaal of een conservatief-corporatistische welvaartstype. De mediterrane landen in het zuiden doen het slechter, en in de Oost-Europa is deze het laagst. De indeling in verschillende welvaartstypen bieden doorgaans veel houvast. Er is wel een aantal uitzonderingen. Frankrijk scoort vaak slechter dan de andere conservatief-corporatistische landen, waaronder Duitsland. Het vertrouwen in de medemens en in de politiek is in Griekenland en Portugal doorgaans lager dan in andere Zuid-Europese landen, waaronder vooral Spanje. En in Oost-Europa zien we dat het vertrouwen in Estland en Slovenië meestal een stuk hoger is, en in Bulgarije en de Oekraïne een stuk lager.

10.

Verkiezingen:

opkomst en oordeel

Auteurs

Hans Schmeets

Willem Gielen

Bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen in 2012 ging 74,6 procent van het electoraat naar de stembus. Wat zijn de trends in de opkomst sinds 1971, en hoe verhoudt zich dat tot de verkiezingen in 2012? Welke kiesgerechtigden nemen deel aan verkiezingen en welke niet? Hoe groot is het vertrouwen van het electoraat in verkiezingen? Hoeveel kiezers stemmen niet zelf maar per volmacht? Welke invloed hebben opiniepeilingen op de verkiezingsopkomst? En komt het samen stemmen in het stemhokje vaak voor en waar gebeurt dit vooral?

10.1 Inleiding

Bij een indirecte vorm van democratie kiezen burgers vertegenwoordigers die het bestuur van het land op zich nemen. Nederland is een voorbeeld van zo'n representatieve democratie. Iedere 5 jaar (of eerder) mogen we naar de stembus om onze voorkeuren duidelijk te maken bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Ook stemmen we voor het Europees Parlement, de Provinciale Staten en de gemeenteraad. Desondanks maken niet alle stemgerechtigden gebruik van hun recht. Hoe ziet het profiel van de niet-stemmer eruit? Welke kenmerken spelen bij het niet stemmen een rol?

In dit hoofdstuk zal aandacht worden geschonken aan de trends in de deelname aan de verschillende soorten verkiezingen sinds 1971. Daarnaast wordt het verschil tussen stemmers en niet-stemmers geschetst. Ook komen het vertrouwen dat kiezers hebben in de verkiezingen en het stemmen per volmacht aan de orde. Tot slot wordt de invloed van opiniepeilingen op de verkiezingsopkomst en het samen stemmen in een stemhokje besproken.

10.2 Deelname aan de verkiezingen: trends 1970-2014

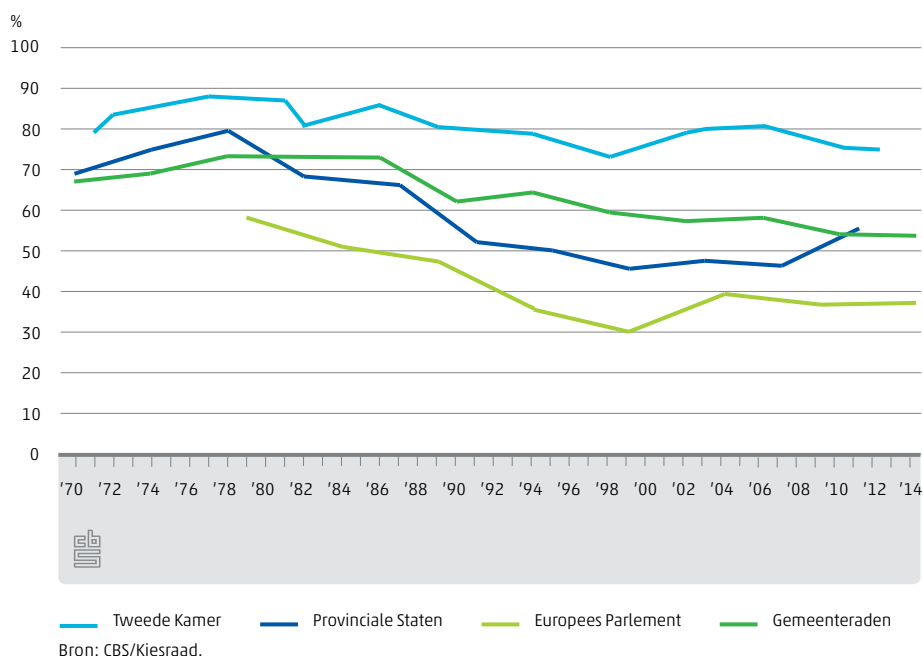
De opkomstcijfers en de ontwikkelingen daarvan vanaf 1970 lopen voor de verschillende soorten verkiezing uiteen. Voor de Tweede Kamerverkiezingen is de opkomst veruit het hoogst, terwijl de verkiezingen voor het Europees Parlement het minst populair zijn.

Vanaf 1989 is de opkomst voor de Tweede Kamerverkiezingen redelijk stabiel gebleven en lag steeds tussen de 73 procent (in 1998) en de 80 procent (in 2006). Vóór 1989 was deze echter meestal een stuk hoger: in de jaren zeventig en tachtig ging nog zo'n 80 tot 90 procent van het electoraat naar de stembus voor deze verkiezingen.

Bij de opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen heeft sinds het einde van de jaren tachtig een daling ingezet: van rond de 70 procent naar iets meer dan 50 procent in 2014. Weer een andere ontwikkeling zien we bij de Provinciale Statenverkiezingen. Hiervoor nam de opkomst in de jaren zeventig toe van 69 procent in 1970 tot bijna 80 procent in 1979, waarna deze daalde naar 46 procent bij de verkiezingen in 2007. In 2011 klom het opkomstpercentage weer omhoog en kwam uit op 56.

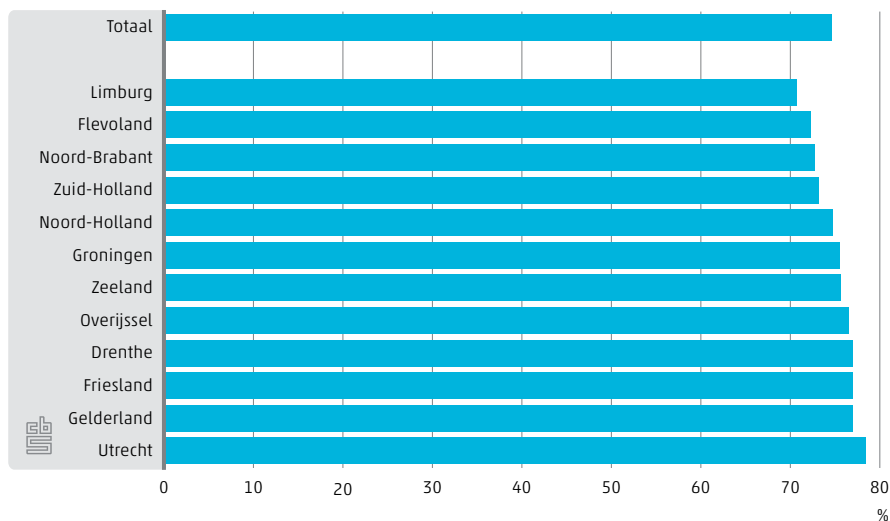
Verkiezingen voor het Europese parlement worden pas gehouden sinds 1979 en zijn dan ook nog betrekkelijk nieuw. Bij de eerste Europese parlementsverkiezingen ging 58 procent van de Nederlands stemgerechtigden naar de stembus. Vervolgens liep de opkomst gestaag terug totdat in 1999 het dieptepunt met 30 procent werd bereikt. In de daarop volgende drie verkiezingen was het opkomstpercentage weer hoger en lag steeds om en nabij de 37.

10.2.1 Opkomst bij verkiezingen

Niet alleen per soort verkiezing, maar naar ook regio zijn er verschillen in het aandeel van het electoraat dat naar de stembus gaat. Zo was de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 het hoogst in de provincie Utrecht (78,4 procent) en in Limburg (70,7 procent) het laagst.

10.2.2 Opkomst Tweede Kamerverkiezingen naar provincie, 2012

Bron: Kiesraad.

Wanneer we de opkomst voor de Tweede Kamerverkiezingen per gemeente bekijken, dan valt op dat in een aantal gemeenten de opkomst boven de 100 procent ligt. Het gaat dan met name om de Waddeneilanden. Zo bedraagt in 2012 de opkomst in de gemeente Ameland 116 procent, in Schiermonnikoog 150 procent, in Terschelling 115 procent en in Vlieland 132 procent. Dit is te verklaren doordat het aantal stemgerechtigden op deze eilanden zeer beperkt is, terwijl er wel veel Nederlandse toeristen zijn die hier op de verkiezingsdag hun stem uitbrengen. Iets dergelijks speelt waarschijnlijk ook in de gemeente Rozendaal in Gelderland (ca. 1 500 inwoners) dat een relatief hoge opkomst van 94 procent heeft. Als we de Waddeneilanden en Rozendaal buiten beschouwing laten, dan blijkt de opkomst met 89 procent het hoogst te zijn in de gemeente Veere, gevolgd door Staphorst (87 procent) en Bloemendaal (86 procent). De laagste opkomst werd geconstateerd in Rotterdam (63 procent), Kerkrade (64 procent) en Rucphen (65 procent).

10.3 Profiel van de niet-stemmer

Ongeveer een kwart van het electoraat heeft in 2012 niet deelgenomen aan de Tweede Kamerverkiezingen. Waarin onderscheiden niet-stemmers zich van stemmers?

Opleidingsniveau blijkt een belangrijke rol te spelen bij het aandeel dat gaat stemmen. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe vaker er gestemd wordt. In 2012 ging 59 procent van de stemgerechtigden met alleen basisonderwijs naar de stembus voor de Tweede Kamerverkiezingen, tegen maar liefst 93 procent van de 18-plussers met minimaal een hbo- of wo-diploma.

Ook leeftijd is een voorname factor. Van de Nederlanders tussen de 18 en 35 jaar stemt ongeveer 70 procent, terwijl van de 55-tot 65-jarigen 83 procent naar de stembus gaat. Bij de 65-plussers is het aandeel kiezers met ongeveer 75 procent weer wat lager.

Daarnaast is herkomst relevant. Door zowel westerse als niet-westerse allochtonen wordt de gang naar de stembus minder vaak gemaakt dan door autochtonen: ca. 66 procent versus 76 procent.

Geslacht daarentegen blijkt niet van belang te zijn bij de opkomst, tussen mannen en vrouwen is er geen verschil.

Ook op andere gebieden verschillen niet-stemmers van stemmers. Zo hebben ze een geringere belangstelling voor politieke onderwerpen: 45 procent van hen zegt in 2012 totaal niet geïnteresseerd te zijn in de politiek, terwijl dit van de stemmers 15 procent is. Niet geheel verassend zijn onder de niet-stemmers dan ook relatief weinig aanhangers van een politieke partij te vinden (8 procent tegenover 22 procent gemiddeld); ze volgen de verkiezingscampagnes minder intensief dan stemmers en kijken minder dikwijls naar verkiezingsdebatten op de televisie. Opvallend bij niet-stemmers is dat het vertrouwen in politieke instituties aanzienlijk lager is dan bij stemmers. Daarnaast is maar liefst 89 procent van hen van mening dat ze zelf niet goed in staat zijn om een actieve rol te spelen in de politiek. Een grote meerderheid (87 procent) van hen zegt tevens dat ze geen actie zullen ondernemen wanneer de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelt dat zij onrechtvaardig of verkeerd vinden.

Wat betreft de opvattingen over diverse politieke kwesties is het veel lastiger om de niet-stemmers te onderscheiden van de stemmers. Wel zijn niet-stemmers iets sterker gekant tegen het toelaten van meer asielzoekers, vinden ze vaker dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en zijn ze in hogere mate van mening dat we harder moeten optreden tegen criminaliteit dan. Op deze punten onderscheiden ze zich echter niet van de kiezers van de PVV.

Om inzicht te krijgen in de factoren die meespelen in de beslissing van kiezers om wel/niet te gaan stemmen zijn enkele aanvullende analyses uitgevoerd. In deze analyses zijn naast de reguliere achtergrondkenmerken – zoals geslacht, leeftijd, herkomst en opleidingsniveau – ook politieke interesse, politiek vertrouwen (vertrouwen in de Tweede Kamer, politieke partijen en de regering), sociaal vertrouwen (vertrouwen in medemens) en vertrouwen in verkiezingen opgenomen. Al deze kenmerken zijn sterk gerelateerd aan de opkomst. Zo blijkt dat van de stemgerechtigden met een tamelijk tot sterke interesse in politieke onderwerpen, 82 procent naar de stembus gaat, tegenover 49 procent van de 18-plussers die hierin niet geïnteresseerd zijn. Tevens stemt 84 procent van degenen die (zeer) veel vertrouwen hebben in verkiezingen, tegen 51 procent van degenen die daar (zeer) weinig vertrouwen in hebben. Ook vertrouwen in de politiek is gerelateerd aan opkomst. Van de kiezers die (tamelijk) weinig vertrouwen hebben in de politiek, gaat 34 procent naar het stemlokaal, van de kiezers met (tamelijk) veel vertrouwen is dat 57 procent.

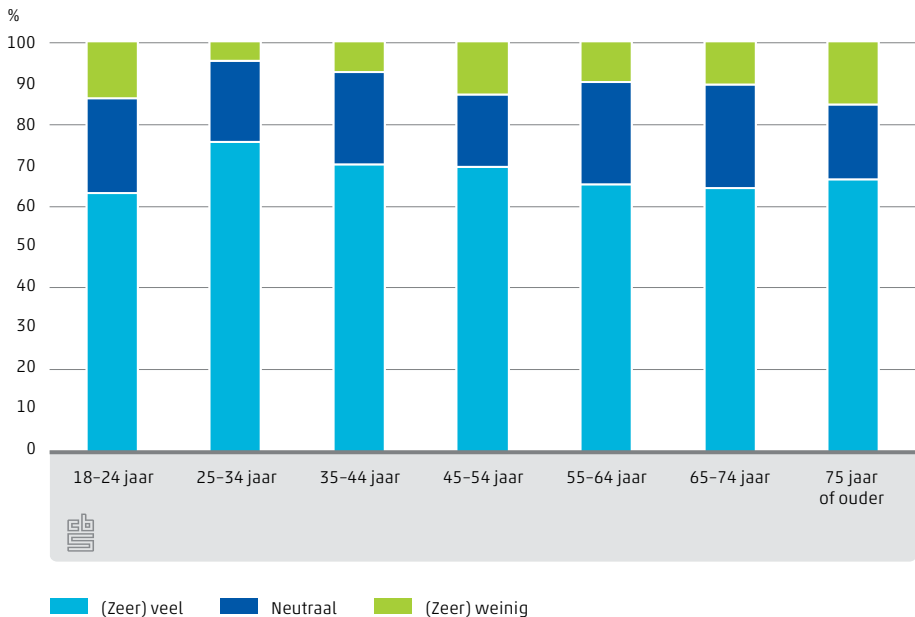
Ten slotte is het verband tussen deelname aan verkiezingen en het vertrouwen dat mensen in anderen hebben, onderzocht. Van de stemgerechtigden die van mening zijn dat je de meeste mensen wel kunt vertrouwen gaat 83 procent naar het stemlokaal, tegenover 64 procent van de kiezers die juist de opvatting huldigen dat je nooit te voorzichtig kunt zijn wanneer je anderen moet vertrouwen. Deze resultaten laten zien dat deze aspecten sterk samenhangen met de beslissing van de kiezer om op verkiezingsdag naar het stembureau te gaan. Wellicht zijn deze kenmerken ook onderling met elkaar verweven. Een analyse wijst echter uit dat hoewel alle aspecten correleren met elkaar, deze correlaties vrij laag zijn (Pearsons' $R = 0,22$ tot $0,31$).

Om na te gaan wat de unieke bijdrage is van deze kenmerken bij de keuze om te gaan stemmen, zijn deze in een (logistische regressie) analyse meegenomen. Dan blijkt dat vooral politieke interesse een grote rol speelt. Mensen die tamelijk of zeer geïnteresseerd zijn in politieke onderwerpen hebben wel tweeënhalf keer zo veel kans om te gaan stemmen dan mensen die hierin niet geïnteresseerd zijn. Ook het hebben van vertrouwen in verkiezingen is van belang. Wanneer het vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen groot is, zal ook de kans om te gaan stemmen hoger zijn. Mensen met (zeer) weinig vertrouwen in verkiezingen hebben 56 procent minder kans om te gaan stemmen dan degenen met (zeer) veel vertrouwen in verkiezingen. Stemgerechtigden met meer vertrouwen in de politiek of meer sociaal vertrouwen zullen eveneens vaker naar de stembus gaan, hoewel het effect van sociaal vertrouwen een stuk kleiner is dan dat van de andere kenmerken. Daarnaast zijn leeftijd en opleiding sterk van belang voor de kans om te gaan stemmen, terwijl geslacht en herkomst geen invloed hebben.

10.4 Vertrouwen in verkiezingen en het stemmen per volmacht

Vertrouwen in verkiezingen speelt dus bij de beslissing om te gaan stemmen een belangrijke rol. Hoe zit het met het vertrouwen in de verkiezingen bij het electoraat? Van de respondenten in het NKO 2012 geeft 69 procent aan veel tot zeer veel vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen te hebben, 10 procent heeft weinig tot zeer weinig vertrouwen en 21 procent neemt een neutrale positie in. Wanneer we het vertrouwen van de respondenten gaan afzetten tegen leeftijd valt op dat het vertrouwen in verkiezingen het hoogst is in de leeftijd van 25-34 jaar: ongeveer driekwart van de personen in deze leeftijdscategorie heeft (zeer) veel vertrouwen in een eerlijk verloop van de verkiezingen. Vanaf de 35 jaar daalt dit aandeel met de leeftijd tot ongeveer 65 procent bij de 55-plussers. De groep die (zeer) weinig vertrouwen heeft in verkiezingen is het grootst onder 75-plussers (15 procent).

10.4.1 Vertrouwen in een eerlijk verloop verkiezingen naar leeftijd, 2012

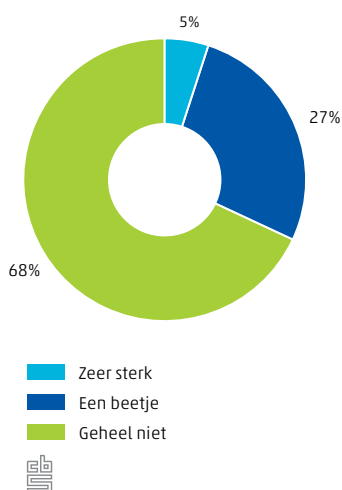
De OVSE (Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa) was, bij het schrijven van een rapport over de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, sterk verbaasd over de mogelijkheid die in Nederland bestaat om te stemmen per volmacht (OSCE/ODIHR, 2007). Deze organisatie, belast met het bevorderen van samenwerking op militair, economisch en humanitair gebied, heeft namelijk internationale maatstaven opgesteld waaraan eerlijke verkiezingen moeten voldoen. In andere landen is het stemmen per volmacht verboden of erg lastig. Strengere regelgeving omtrent het stemmen per volmacht kan voorkomen dat stembiljetten worden opgekocht of dat kiezers door anderen geïntimideerd worden om hun stem af te geven. Naar aanleiding van dit rapport heeft de overheid de regelgeving aangescherpt. Indien men nu een volmachtstem wil uitbrengen, is een kopie van het identiteitsbewijs van de volmachtgever vereist. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010 was het aandeel uitgebrachte volmachtstemmen met 8 procent beduidend lager dan bij de verkiezingen in 2006 toen het nog 12 procent van de stemmen betrof. In 2012 is dit aandeel nog iets verder teruggelopen naar 7 procent. Waarschijnlijk heeft de strengere regelgeving dus een dempend effect gehad op het aantal uitgebrachte volmachtstemmen (Schmeets, 2011).

10.5 De invloed van peilingen op de verkiezingsopkomst

De belangstelling van de media voor opiniepeilingen vlak voor een verkiezing is altijd zeer groot. Deze is in Nederland zelfs een stuk omvangrijker dan in andere landen (Tiemeijer, 2008). Door deze publiciteit is het vrij aannemelijk dat de uitslagen van deze peilingen invloed hebben op de daadwerkelijke stemkeuze van kiezers. Nederland kent een meerpartijstelsel, waarbij het zeer onwaarschijnlijk is dat één partij een absolute meerderheid zal vergaren bij een Tweede Kamerverkiezing. Dit zorgt ervoor dat mensen, naast hun politieke idealen en voorkeuren, ook strategische overwegingen in acht zullen nemen bij het maken van een beslissing. Mensen stemmen wellicht liever op een partij die aan de winnende hand is, of ze kiezen juist voor de 'underdog' (Ibid., 2008). Het is waarschijnlijk dat kiezers rekening zullen houden met de kansen voor een partij om in de regeringscoalitie te komen of dat de aanstaande minister-president bij winst uit de partij van hun voorkeur zal komen.

In het NKO 2012 zijn respondenten gevraagd naar hun mening over het effect van opiniepeilingen op de uiteindelijke stemkeuze. Ook is bij hen geïnformeerd naar het effect van opiniepeilingen op hun beslissing om wel of niet naar de stembus te gaan. Uit de resultaten blijkt dat 5 procent van het electoraat meent dat de invloed van opiniepeilingen op hun keuze om te gaan stemmen erg groot is, terwijl 27 procent vindt dat deze invloed klein is. Bijna één derde meent dus dat hun overweging om naar de stembus te gaan in zekere mate is beïnvloedt door de opiniepeilingen. Hier tegenover staat een grote meerderheid (68 procent) die aangeeft dat hun overwegingen om te gaan stemmen in geheel niet zijn beïnvloedt door de peilingen.

10.5.1 Invloed van opiniepeilingen op de verkiezingsopkomst

10.6 Samen in het stemhokje

In Nederland is het – conform internationale afspraken – verboden om gezamenlijk te stemmen in een stemhokje. Dit fenomeen wordt ook wel 'group voting' of 'family voting' (omdat het vaak familieleden betreft) genoemd. Ondanks het verbod lijkt het nog geregeld voor te komen. Vanaf het NKO 2010 is nagegaan of kiezers zelf hebben gezien dat er met meerdere personen in een stemhokje gestemd is. Uit het NKO van 2010 bleek dat in dat jaar 4 procent van alle stemmers 'group voting' heeft waargenomen. Ook kwam er naar voren dat er geen provincie bovenuit stak en dat er ook geen verschillen waren tussen de vier landsdelen

(noord-oost-zuid-west) of tussen stad en platteland. Wel werd duidelijk dat het samen stemmen vooral aan het einde van de dag werd waargenomen, tussen 19:00 en 20:00 uur.

Uit het NKO 2012 blijkt dat er in 2010 weinig is veranderd. Ook nu hebben zo'n 50 respondenten 'group voting' waargenomen, zo'n 4 procent van alle mensen die naar de stembus zijn gegaan. Tevens speelt het tijdstip weer een belangrijke rol: tussen 19:00 en 20:00 uur werd maar liefst een derde van alle waarnemingen vastgesteld. Verschillen tussen de vier landsdelen zijn er niet en ook wat betreft stedelijkheidsgraad is er geen onderscheid te constateren.

Wat is de invloed van het waarnemen van 'group voting' op het vertrouwen van de kiezer in verkiezingen? In 2010 hadden de kiezers die deze waarnemingen hadden gedaan, minder vertrouwen in verkiezingen dan kiezers die niet hadden gezien dat er samen gestemd werd: 60 procent tegen 75 procent. In 2012 is dit onderscheid echter een stuk minder duidelijk: bij beide groepen bedraagt het vertrouwen in verkiezingen 72 procent respectievelijk 76 procent.

10.7 Conclusie en discussie

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 is nauwelijks veranderd ten opzichte van die in 2010. Wanneer we de opkomstpercentages op de lange termijn bekijken, blijkt dat deze vanaf de verkiezingen in 1989 met een opkomst tussen de 75 en 80 procent redelijk stabiel zijn gebleven. De opkomst voor de provinciale statenverkiezingen daalde na 1995 onder de 50 procent, maar bij de meest recente verkiezingen in 2011 steeg dit weer naar 56 procent. De verkiezingsopkomst voor het Europees parlement is traditioneel het laagst en lag bij de laatste drie verkiezingen rond de 37 procent. De opkomst voor de gemeenteraadsverkiezingen daalde ten opzichte van 1970 met ongeveer 15 procentpunten en lag bij meest recente verkiezingen in 2014 op 54 procent. Bij alle soorten verkiezingen varieert het opkomstpercentage sterk per provincie en gemeente.

De opkomst bij verkiezingen is vooral laag bij laagopgeleiden, jongeren (18-35 jaar) en allochtonen, zowel westerse als niet-westerse. Niet-stemmers zijn vaak een stuk minder geïnteresseerd in de politiek en hebben ook minder vertrouwen in politieke instituties. Bij de keuze om te gaan stemmen is vooral de politieke interesse, het vertrouwen in verkiezingen, leeftijd en opleiding van belang.

11.

De scheidslijnen

tussen

de achterbannen van

de politieke partijen

Auteurs

Willem Gielen

Hans Schmeets

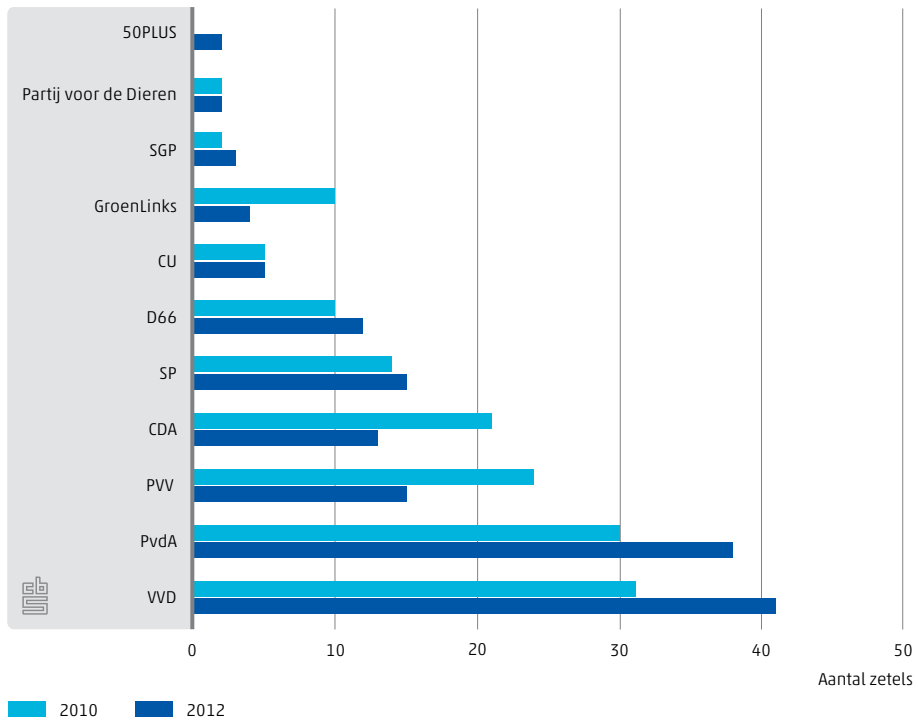
De Tweede Kamerverkiezingen in 2010 zorgden voor grote verschuivingen in het politieke landschap in Nederland. Het CDA kreeg meer dan één miljoen stemmen minder en zag daarmee haar zetelaantal halveren. Ook de SP wist aanmerkelijk minder kiezers te trekken, terwijl vooral het aantal PVV-stemmers toenam. In 2012 leverde de PVV echter weer een aantal zetels in. De VVD wist de stijgende lijn die in 2006 inzette, vast te houden en bleef daarmee de PvdA, die in 2012 ook won, net voor. Het CDA kon het tij niet te keren en verloor opnieuw een groot aantal zetels. De omvang van de achterbannen van de partijen zijn dus onderhevig aan sterke fluctuaties. Wat betekent dit voor de samenstelling van deze stemmers op de politieke partijen? En heeft deze ontwikkeling de scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen veranderd in de periode 2006–2012?

11.1 Inleiding

Uit bevindingen op basis van het Nationaal Kiezersonderzoek in de periode 1971–2006 blijkt dat sinds het einde van de jaren negentig er sprake is van een toenemende polarisatie van het Nederlandse electoraat (Aarts, Van der Kolk en Rosema, 2007). Politieke partijen in het midden hebben het lastig terwijl deze aan de zijanten op meer steun lijken te kunnen rekenen. Het CDA, de middenpartij bij uitstek en traditioneel de grootste partij van Nederland, nam tot aan 2012 deel aan alle kabinetten op de twee Paarse kabinetten Kok na. Na de verkiezingen in 2012 verloor het CDA echter maar liefst 28 zetels ten opzichte van 2006 en kwam daarmee op 13 zetels uit. Onder leiding van Pim Fortuyn kreeg de LPF in 2003 veel steun. Na het uiteenvallen van de LPF steeg de PVV naar een zetelaantal van 24 bij de verkiezingen in 2010. In 2012 zag de partij dit aantal weer slinken tot 15. Ook de SP behaalde, net als bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010, in 2012 15 zetels.

De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, luidt: heeft de politieke polarisatie in Nederland ervoor gezorgd dat de achterbannen steeds duidelijker van elkaar verschillen wat betreft uiteenlopende onderwerpen? Daarbij wordt vooral gekeken naar politieke betrokkenheid, politieke (on)tevredenheid, vertrouwen in de politiek en politici, politieke participatie en de mening over verscheidene politieke kwesties.

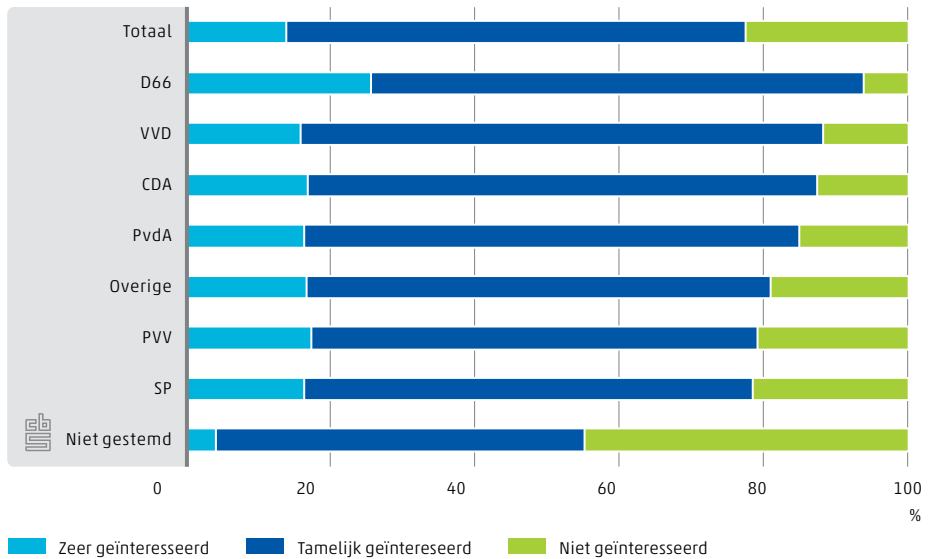
11.1.1 Zetelverdeling Tweede Kamerverkiezingen

11.2 Politieke betrokkenheid, en tevredenheid democratie

Uit de resultaten van het NKO 2012 blijkt dat 78 procent van de kiezers tamelijk of zelfs zeer geïnteresseerd is in politieke onderwerpen. De grootste groep niet-geïnteresseerden is – niet geheel verrassend – te vinden onder de niet-stemmers. Van hen zegt 43 procent niet geïnteresseerd te zijn in politieke onderwerpen. Mensen die wél politiek geïnteresseerd zijn, stemmen vooral op de VVD, het CDA en D66. Van de stemmers op deze partijen zegt 88 tot 94 procent politiek geïnteresseerd te zijn. Ten opzichte van de percentages uit 2006 en 2010 zijn er niet zo heel veel veranderingen zichtbaar. De PVV-stemmers vormen hierin de uitzondering: in 2006 toonde 66 procent belangstelling voor de politiek, in 2012 is dit gestegen naar 79 procent.

11.2.1 Politieke interesse naar stemgedrag, 2012

In 2006 en 2010 gaf zo'n 27 procent van het electoraat te kennen dat ze zichzelf als een aanhanger van een politieke partij beschouwen. Dat is in 2012 gedaald naar 22 procent. Van de CDA-stemmers is 46 procent ook een aanhanger. De SP en D66 hebben met respectievelijk 21 en 22 procent van hun stemmers de minste aanhangers. De afgelopen jaren is vooral bij de PvdA de aanhang is geslonken. In 2006 en 2010 zag nog 39 procent van de PvdA-stemmers zichzelf als aanhanger van deze partij, in 2012 is dat 25 procent.

In 2006 en 2010 was ongeveer driekwart van het electoraat tamelijk tot zeer tevreden met het functioneren van de Nederlandse democratie. In 2012 is dit met zo'n 5 procentpunten gestegen, tot 79 procent. In 2006 was met 91 procent vooral het CDA tevreden over het democratische gehalte, en van de PVV-stemmers was dat de helft. Ook in 2010 en 2012 is dit onderscheid te zien.

11.3 Vertrouwen in de politiek

Aan de respondenten werd gevraagd in hoeverre ze vertrouwen schenken aan diverse politieke instituties. Met 52 en 53 procent heeft het electoraat het meeste vertrouwen in respectievelijk de regering en de Tweede kamer. De Europese Unie kan rekenen op een percentage van 44, het vertrouwen in politieke partijen ligt een stukje lager met 37 procent. Ten opzichte van 2010 is hier bij drie van de vier instituties een duidelijke daling zichtbaar. Het vertrouwen in politieke partijen is met 12 procentpunten gedaald, en het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering zakte met 7 procentpunten. Het vertrouwen in de Europese unie veranderde niet. Stemmers op D66 hebben het meeste vertrouwen, PVV'ers het minste. Dat was ook zo in 2006 en in 2010.

11.3.1 Tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen in politieke instituties naar stemgedrag, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen								
Politieke partijen	37	40	47	48	38	59	14	37	20
Tweede kamer	53	61	64	69	49	80	21	56	32
Regering	52	68	63	73	41	74	21	55	29
Europese Unie	44	60	54	53	41	66	5	40	32

Tevens is onderzocht of Nederlandse kiezers vinden dat ze door de politiek gehoord worden, ook wel het politiek cynisme genoemd. Van het electoraat vindt 61 procent dat kamerleden zich niet bekommeren om de mening van mensen zoals zijzelf, 52 procent is van mening dat politieke partijen alleen geïnteresseerd zijn in hun stem en niet in hun mening en 50 procent vindt dat mensen zoals zijzelf geen enkele invloed op de regeringspolitiek hebben. Vooral onder de achterban van de PVV en niet-stemmers is het politiek cynisme groot. Ten opzichte van de resultaten uit 2006 en 2010 is er wat betreft deze stellingen over het algemeen niet veel veranderd. Kiezers van bijna alle partijen zijn tussen 2006 en 2010 wel iets negatiever geworden over de invloed die ze uit kunnen oefenen op de regeringspolitiek. In 2006 vond 44 procent dat ze hier geen invloed op kunnen uitoefenen, in 2010 en 2012 is dit toegenomen tot 50 procent. Ook in 2006 en 2010 was het cynisme het grootste onder de stemmers op de PVV en de niet-stemmers.

11.3.2 Politiek cynisme naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'									
Dat is zo	39	33	30	26	34	16	66	37	55
Dat is niet zo	61	67	70	74	66	84	34	63	45
'De politieke partijen zijn alleen geïntereiseerd in mijn stem en niet in mijn mening'									
Dat is zo	52	48	40	41	49	27	77	47	73
Dat is niet zo	48	52	60	59	51	73	23	53	27
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek'									
Dat is zo	50	48	41	41	46	25	71	42	69
Dat is niet zo	50	52	59	59	54	75	29	58	31

11.4 Politieke participatie

Verkiezingscampagnes lijken steeds belangrijker te worden. De traditioneel grote partijen kunnen op minder vaste kiezers rekenen, waardoor de verkiezingscampagnes door hen worden aangegrepen om de kiezers alsnog voor zich te winnen. Voor de kleinere partijen biedt deze ontwikkeling tegelijkertijd ook mogelijkheden om zich te onderscheiden. In 2006 en 2010 volgde gemiddeld zo'n 30 procent van het electoraat de campagnes (zeer) intensief. In 2012 is dit gestegen naar 38 procent. De kiezers van D66 (47 procent), de PvdA (49 procent) en VVD (51 procent) volgden de campagne het meest. Overige kiezers (37 procent) en de achterbannen van de SP (37 procent) en de PVV (41 procent) volgden de campagnes minder vaak. Niet-stemmers volgden de campagnes het minst (15 procent). Dat was in grote lijnen ook al zo in 2006 en in 2010.

11.4.1 Intensiviteit volgen campagne Tweede Kamerverkiezingen 2012 naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer intensief	7	10	8	11	9	9	13	3	1
Intensief	31	31	41	40	28	38	28	34	14
Niet zo intensief	48	55	45	44	56	52	44	51	48
In het geheel niet	14	4	5	5	7	1	16	12	37

Ook is onderzocht in welke mate kiezers de verkiezingsdebatten op televisie hebben bekeken. Gemiddeld genomen zag 27 procent van het Nederlandse electoraat één of meer debatten helemaal. 48 procent zag alleen fragmenten en 25 procent zag daar helemaal niets van. Kiezers van D66, de VVD en de PvdA bekeken de debatten op televisie het meest, en niet-stemmers het minst. De groep die alleen fragmenten heeft gezien is in de periode 2006–2012 iets toegenomen. De verschillen tussen de achterbannen van de partijen zijn in diezelfde periode weinig veranderd is.

Politieke participatie behelst meer dan alleen het volgen van verkiezingscampagnes. Met het NKO 2012 is onderzocht in hoeverre de achterbannen van de politieke partijen zich inzetten om iets te veranderen in de politiek. Slechts 18 procent van de kiesgerechtigden acht de kans (zeer) groot dat ze actie zullen ondernemen om iets te doen tegen een in hun ogen onrechtvaardig of verkeerd wetsvoorstel. Ten opzichte van 2006 (eveneens 19 procent) en 2010 (21 procent) is er hier wederom weinig veranderd. D66 heeft de grootste achterban die tot actie bereid is; 27 procent acht de kans groot dat ze actie zullen ondernemen. De groep waar die actiebereidheid het kleinste is te vinden in de niet-stemmers, waarvan slechts 13 procent bereid is om zich in te zetten tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel.

11.4.2 Kans op optreden tegen wetsvoorstel naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer groot	3	3	4	2	3	4	5	4	3
Groot	15	12	19	13	24	18	14	21	10
Klein	43	43	49	45	42	47	41	44	36
Zeer klein	39	42	29	40	31	31	41	31	51

11.4.3 Invloed uitoefenen op de politiek in afgelopen vijf jaar naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige gestemd	Niet
	%								
Radio, tv, krant inschakelen	11	8	11	14	12	13	11	9	11
Politieke partij of organisatie inschakelen	3	4	3	5	5	9	2	5	0
Deelname bijeenkomst van de overheid	7	8	9	11	7	13	6	11	1
Contacteren politicus	8	8	11	11	8	16	6	9	3
Deelname actiegroep	3	1	5	3	6	3	4	5	2
Deelname demonstratie	7	4	9	4	16	11	2	10	4
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	22	16	26	20	26	31	23	30	15
Iets anders	4	3	4	5	5	8	4	5	2
Geen van deze manieren	61	72	55	56	51	49	59	56	75

Van de stemgerechtigden geeft 39 procent aan politiek actief te zijn geweest in de afgelopen vijf jaar. Zij hebben op de een of andere wijze geprobeerd om invloed uit te oefenen op de politiek. Ten opzichte van 2006 en 2010 (respectievelijk 36 en 37 procent) is dat percentage vrijwel gelijk gebleven. D66-stemmers zijn met 51 procent het meest politiek actief. De CDA-stemmers en de niet-stemmers waren met ruim een kwart het minst actief. In vergelijking met 2006 zijn de kiezers van het CDA (39 naar 28 procent) iets minder actief geworden, terwijl de achterbannen van de PvdA (38 naar 45 procent), de VVD (37 naar 44 procent) en de PVV (27 naar 41 procent) juist iets actiever werden.

De meest populaire manier om invloed uit te oefenen op de politiek is met uitstekend het gebruik van internet, email of sms om aan een discussie of actie deel te nemen (22 procent). Het minst populair was het inschakelen van een politieke partij of het deelnemen aan een actiegroep (beiden 3 procent). Ten opzichte van voorgaande jaren stijgt het gebruik van internet, email of sms om aan een discussie of actie deel te nemen (van 16 procent in 2006 naar 22 procent in 2012). Het gebruik van andere manieren van politieke acties blijft ongeveer gelijk.

11.5 Meninge n over politieke kwesties

Aan de stemgerechtigden is ook een aantal vragen gesteld over uiteenlopende politieke kwesties. Gevraagd is om op een schaal van (1) tot (7) zijn of haar mening te geven. Kiezers zijn in 2012 iets minder uitgesproken ten aanzien van

inkomensverschillen. In 2006 vond nog 67 procent en in 2010 63 procent dat deze kleiner moesten worden (posities 5, 6 en 7), in 2012 is dit 58 procent. Over het toelaten van asielzoekers is in 2012 een duidelijke verandering zichtbaar ten opzichte van 2010. In 2006 en 2010 was respectievelijk 52 en 49 procent van de kiezers van mening dat er minder asielzoekers toegelaten moeten worden; in 2012 is dit gestegen tot 57 procent. Tegelijkertijd blijkt dat er een daling is in de wens dat allochtonen zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur: in 2006 wenste 68 procent een aanpassing, in 2012 is dit gedaald tot 60 procent.

De meningen over de Europese eenwording zijn in 2012 ook wat veranderd ten opzichte van 2006. In 2006 bedroeg de groep kiezers die voor een verdere eenwording is 26 procent van de stemgerechtigden, in 2010 en 2012 is dit gestegen naar 30 procent. Wat betreft het sturen van Nederlandse militairen op internationale missies vindt in 2012 net als in 2010 de helft van de kiezers dat Nederland deze altijd zou moeten aanleveren. In 2006 was dit nog bijna 60 procent. De meningen over het aanpakken van criminaliteit zijn niet veranderd. In 2012 vindt, net als in 2006, een overgrote meerderheid van 87 procent dat de overheid harder zou moeten optreden tegen criminaliteit.

De meningen over deze politieke kwesties verschillen sterk per achterban. Met 32 procent vindt maar zo'n een op de drie VVD'ers dat de inkomensverschillen in ons land kleiner moeten worden, terwijl onder de stemmers op de SP (79 procent) en de PvdA (77 procent) deze steun stukken groter is. Zij worden gevolgd door de achterban van de PVV (62 procent), het CDA (59 procent) en D66 (48 procent).

Bijna alle PVV-stemmers vinden dat dat Nederland minder asielzoekers toe moet laten. Daar tegenover staan de D66-stemmers met 35 procent. Verder vindt 37 procent van de stemmers op D66 en 91 procent van de PVV-stemmers dat allochtonen zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Over het optreden van de overheid tegen criminaliteit is de eensgezindheid een stuk hoger: minstens driekwart van de achterbannen van alle partijen vinden dat de overheid harder op moet treden tegen criminaliteit. Toch zijn ook dan de verschillen aanzienlijk. Zo is de aanhang van de VVD (95 procent) en de PVV (97 procent) hierin het meest vastberaden.

Dat euthanasie mogelijk moet is in de periode 2006–2012 licht gedaald, van 85 naar 82 procent. De grootste verandering geldt voor de CDA-stemmers: in 2006 vond nog 82 procent dat euthanasie mogelijk moet zijn, in 2010 en 2012

was dit nog maar 69 procent. Dat de Europese eenwording te ver is gegaan vindt 15 procent van de stemmers op D66 en 80 procent van de PVV-stemmers. In 2010 was nog een kwart van D66 deze mening toegedaan, terwijl het standpunt van de PVV-stemmers sinds 2006 niet is veranderd.

Ten slotte is gevraagd naar de mening over het aanleveren van militairen voor internationale missies. De meest uitgesproken voorstander hiervan is de achterban van de VVD: 63 procent vindt dat we altijd militairen moeten aanleveren. Ook een meerderheid van het CDA (57 procent) en D66 (52 procent) is voorstander van het sturen van Nederlandse militairen op internationale missies. De partij met de minste voorstanders hierbij is de PVV: iets meer dan één derde van de achterban (36 procent) vindt dat we altijd militairen moeten aanleveren bij internationale missies. Sinds 2006 is er minder steun voor de betrokkenheid bij internationale missies. Destijds was daar onder de stemmers op de VVD (69 procent), het CDA (70 procent), D66 (64 procent in 2010) en vooral de PVV (61 procent) een groter deel voorstander van.

Naast deze 'klassieke' standpunten zijn de respondenten ook gevraagd hun mening te geven betreffende een verzameling andere, meer actuele, politieke kwesties. De meningen hierover zijn deels weinig, en deels fors veranderd in de periode 2006–2012. Vond in 2006 nog 18, en in 2010 23 procent van het electoraat dat de hypotheekrenteaf trek afgeschaft moet worden, in 2012 is dit percentage opgelopen naar 32. Duidelijker is het contrast bij de mening over de pensioenleeftijd. In 2012 vindt 45 procent van de kiezers dat de pensioengerechtigde leeftijd verhoogd moet worden naar 67 jaar, terwijl dit in 2010 nog 30 procent was. Ook slinkt het deel van het electoraat dat wenst dat er meer geld aan ontwikkelingshulp wordt uitgegeven, van 47 procent in 2006, naar 28 procent in 2010 en 22 procent in 2012.

In 2010 vond nog 80 procent van het electoraat dat homoseksuele stellen kinderen mogen adopteren; in 2012 is dit percentage gedaald tot 71. Dit spoort met een grotere steun voor een verbod op het homohuwelijk: van 8 naar 12 procent in deze periode. Eerder, tussen 2006 en 2010 was er juist meer steun voor adoptie van kinderen en trouwen onder homoseksuelen te zien.

De meningen over illegale immigranten, AOW, bankensteun door de overheid, grote bedrijven en belastingen zijn amper veranderd. Er is in 2012 ook een tweetal nieuwe kwesties aan de stemgerechtigden voorgelegd. Zo vindt 51 procent dat de overheid het bouwen van nieuwe moskeeën tegen moet gaan en is 41 procent van mening dat Nederland geld moet kunnen lenen aan Europese landen.

11.5.1 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Inkomensverschillen									
Groter	15	12	7	32	3	14	17	8	14
Neutraal	27	28	16	36	18	38	22	31	26
Kleiner	58	59	77	32	79	48	62	61	60
Toelaten van asielzoekers									
Meer	17	10	35	7	25	25	0	16	9
Neutraal	26	36	30	24	31	40	1	20	25
Minder	57	54	36	68	44	35	99	64	66
Allochtonen moeten zich aanpassen									
Niet	17	12	27	13	23	34	0	25	8
Neutraal	23	22	27	20	32	29	9	20	24
Wel	60	66	46	67	45	37	91	55	68
Optreden tegen criminaliteit									
Te hard	4	2	7	2	6	4	1	7	4
Neutraal	9	9	14	4	12	20	2	13	6
Harder	87	89	78	95	82	76	97	80	90
Euthanasie									
Verbieden	8	14	6	2	3	2	0	36	7
Neutraal	9	17	7	10	9	5	10	6	11
Mogelijk zijn	82	69	87	88	88	93	90	59	82
Europese eenwording									
Verder gaan	30	34	38	38	22	63	6	31	19
Neutraal	22	31	24	22	28	22	15	16	21
Te ver gegaan	48	35	39	40	50	15	80	53	60
Militairen voor internationale missies									
Nooit aanleveren	21	16	25	14	22	19	31	25	23
Neutraal	29	27	32	22	30	29	33	25	33
Altijd aanleveren	50	57	43	63	48	52	36	49	4

11.5.2 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
% (helemaal) mee eens									
Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn	71	51	77	73	84	92	63	54	71
Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp	22	23	34	7	31	33	3	39	19
Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie	33	39	36	18	44	28	37	39	35
De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen	27	19	20	23	24	15	49	16	38
Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven	42	52	58	31	47	57	12	38	39
Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheek-af trek, moet worden afgeschaft	32	31	36	25	36	51	20	46	29
Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW	38	45	46	24	46	40	26	31	41
Het homohuwelijk moet worden verboden	12	14	5	7	6	1	17	32	14
De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar	45	58	48	58	33	78	23	32	31
Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid	60	58	63	62	52	73	51	56	60
De overheid moet het bouwen van nieuwe moskeeën tegen gaan	51	46	34	52	49	22	86	51	61
Nederland moet geld kunnen lenen aan andere Europese landen	41	46	55	47	47	73	13	41	22

Met name de achterbannen van D66 en de PVV onderscheiden zich. Zo is een derde van de stemmers op de PvdA en D66 vóór het geven van meer geld aan ontwikkelingshulp, tegenover 3 procent van de PVV'ers. Maar 15 procent van de kiezers van D66 vindt dat, zelfs wanneer dit ten koste gaat van voorzieningen, de belastingen verlaagd zouden moeten worden; onder de aanhang van de PVV is dat de helft. Van de achterban van D66 is de helft voorstander van het afschaffen van de hypotheekrenteaf trek tegenover 20 procent van de PVV'ers. Ook wat betreft de pensioenleeftijd, de ondersteuning van banken door de overheid, het bouwen van nieuwe moskeeën en het lenen van geld aan andere landen vormen de kiezers van D66 en de PVV de twee uiterste partijen.

De SP-stemmers vinden met 44 procent het vaakst dat grote bedrijven een bedreiging vormen voor onze democratie, en staan hierin het verste af van de VVD-stemmers waarvan maar 18 procent het eens is met deze stelling. De achterban

van de PvdA vindt met 58 procent het vaakst dat illegale immigranten die al een lange tijd in Nederland wonen hier ook zouden moeten kunnen blijven, tegenover 12 procent van de stemmers op de PVV. Aanhangers van de SP en de PvdA vinden tevens het vaakst dat mensen met een goed pensioen mee moeten betalen aan de AOW (beiden 46 procent). De helft van de CDA-stemmers vindt dat adoptie door homoseksuele paren mogelijk moet zijn, bij D66 is dat 92 procent. Een op de drie stemmers op de overige politieke partijen vindt dat het homohuwelijk verboden moet worden. Dit kan verklaard worden door het feit dat hier ook de ChristenUnie en SGP deel van uitmaken.

Ten opzichte van 2006 en 2010 zien we enkele opvallende verschuivingen in de meningen over deze politieke kwesties bij achterbannen van de politieke partijen:

- Toestaan van adoptie van kinderen door homoseksuelen veranderd van 62, via 71 naar 51 procent onder CDA-stemmers;
- Verbod op homohuwelijken, van 19, via 6, naar 17 procent onder de PVV-stemmers;
- Tussen 2010 en 2012 slinkt vooral onder de VVD-stemmers het deel dat van mening is dat grote bedrijven een bedreiging vormen voor de democratie, van 35 naar 18 procent; bij de PVV-stemmers neemt dit juist toe, van 30 naar 37 procent;
- Ook geldt dat een groter deel van zowel PVV'ers (van 36 naar 49 procent) en van de D66-ers (van 7 naar 15 procent) voorstander is van een verlaging van de belastingen ook al gaat dat ten koste van de sociale voorzieningen;
- De houding ten aanzien van laten blijven van illegalen in die al geruime tijd in Nederland wonen is nauwelijks veranderd tussen 2010 en 2012; de PVV-stemmers vormen de uitzondering waar de steun halveert van 24 naar 12 procent;
- Voorstanders van de afschaf van de hypotheekrenteaftrek zijn sinds 2010 vooral toegenomen onder de stemmers van het CDA (van 17 naar 31 procent), de VVD (van 14 naar 25 procent), de SP (van 19 naar 36 procent), en D66 (van 33 naar 51 procent), terwijl dat onder de stemmers van de PvdA en de PVV vrijwel gelijk is gebleven;
- De steun voor banken als ze dreigen failliet te gaan is sinds 2010 met zo'n 60 procent niet veranderd; Bij de achterban van D66 is deze steun, van 63 naar 73 procent, wel toegenomen;
- De steun voor meer ontwikkelingshulp is onder alle achterbannen van de politieke partijen sterk gereduceerd in de periode 2006–2010; deze daling is iets minder scherp bij de PvdA-stemmers, van 56 naar 45 procent. Tussen 2010 en 2012 valt op dat er geen verdere afname is onder de SP- en CDA-stemmers, en deze ook beperkt blijft bij de D66-stemmers. Bij andere partijen is dat wel het

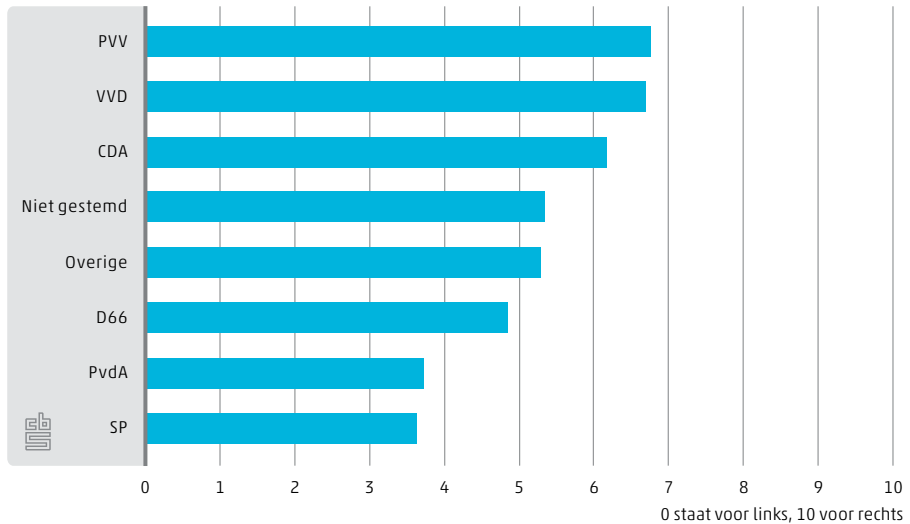
geval: bij de PvdA (van 45 naar 34 procent); VVD (van 15 naar 7 procent), en de PVV (van 8 naar 3 procent).

Samenvattend valt op dat de tegenstellingen tussen de achterbannen van de politieke partijen over een aantal politieke kwesties vooral in de periode 2010–2012 zijn toegenomen. Een voorbeeld betreft de uitgaven voor ontwikkelingshulp. Vooral zien we een verschuiving onder de achterban van de PVV, maar dat geldt ook voor sommige kwesties voor de stemmers op het CDA (adoptie), de VVD (grote bedrijven), en D66 (banken, belasting). Er zijn ook kwesties waar de verschillen minder geprononceerd werden zoals bij de hypotheekrenteaftrek. Daarnaast is de rangorde in de steun voor de desbetreffende kwesties in de periode 2006–2012 veelal gelijk gebleven. De kanttekening hierbij is dat de stemmers op D66 in 2006 niet apart zijn behandeld, en in 2012 dat niet mogelijk was voor GroenLinks en de ChristenUnie. Was in 2006 en in 2010 de tegenstelling veelal te vinden tussen Groenlinks, de ChristenUnie en de PVV, in 2012 is dit tussen D66 en de PVV.

11.6 Positie op de links-rechts schaal

Aan het electoraat is de volgende vraag voorgelegd: 'In de politiek wordt soms gesproken over links en rechts. Wanneer u denkt aan uw eigen politieke opvattingen, waar zou u zichzelf dan plaatsen?'. De antwoordmogelijkheden lopen van 0 (links) tot en met 10 (rechts). De gemiddelde positie van het electoraat in 2012 is 5,3. Dit betekent dat het deel van de kiezers dat zichzelf als links of rechts beschouwd redelijk in evenwicht is. De gemiddelde score van de CDA-stemmers in 2012 is 6,2, een half punt lager dan deze in 2006 (6,7). Bij de SP is de achterban iets naar links opgeschoven, van 4,0 in 2006 naar 3,6 in 2012. Ook is de achterban van de PvdA iets naar links opgeschoven, van 3,9 naar 3,7. De posities van de stemmers op de VVD (6,7), D66 (4,8), de PVV (6,8) en de niet-stemmers zijn minimaal veranderd. De 5,3 score van de stemhouders is in deze periode vrijwel gelijk gebleven.

11.6.1 Links-rechts zelfpositionering door de achterbannen van de politieke partijen, 2012

11.7 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk is gekeken naar de opvattingen van de achterbannen van de politieke partijen in Nederland. De nadruk is hierbij gelegd op de veranderingen in deze opvattingen in de periode 2006–2012. De politieke participatie en de politieke interesse zijn vrij constant gebleven over de jaren. De groep kiezers die de verkiezingscampagne (zeer) intensief volgde groeide van 29 procent in 2006 naar 38 procent in 2012. Niettemin daalde het deel van het electoraat dat naar de verkiezingsdebatten op televisie keek met 4 procentpunten. Bijna vier op de tien kiezers heeft in 2012 – over een periode van vijf jaar – tevens deelgenomen aan acties om de politiek te beïnvloeden. Dit percentage is nauwelijks veranderd ten opzichte van het NKO uit 2006 en 2010.

De tevredenheid over het functioneren van de Nederlandse democratie steeg van 75 naar 79 procent. Het vertrouwen in de politiek – in politieke partijen, Tweede Kamer en regering – is echter fors gedaald in de periode 2010–2012, terwijl het vertrouwen in de Europese Unie niet veranderde. Daarbij dient te worden opgemerkt dat het vertrouwen in de politiek onderhevig kan zijn aan bepaalde gebeurtenissen en berichtgevingen die speelden in de specifieke, korte, periode dat het veldwerk werd uitgevoerd. Daardoor is het lastig om vast te stellen

of het politieke vertrouwen binnen twee jaar zo drastisch gekelderd is. De kiezer werd in deze periode niet cynischer over de politiek.

Ook zijn een aantal politieke kwesties behandeld, zowel traditionele als meer recente. Vaak zijn er weinig veranderingen te zien, maar dat geldt niet voor alle kwesties. Ten opzichte van 2006 is er in 2012 een groter voorbehoud bij het toelaten van asielzoekers, slinkt de meerderheid die minder inkomensverschillen wenst, is er meer steun om de hypotheekrenteaftrek af te schaffen en dat de pensioenleeftijd naar 67 moet. Tevens is het electoraat terughoudender ten opzichte van het trouwen en adopteren van kinderen door homoseksuelen.

Wat kunnen we op basis van deze gegevens zeggen over de scheidslijnen tussen de politieke partijen? Over GroenLinks en de ChristenUnie valt weinig mee te delen, aangezien ze te weinig vertegenwoordigd zijn in het NKO 2012 om daar zinnige uitspraken over te kunnen doen. Mede daardoor komen vooral de scheidslijnen tussen D66 en de PVV naar voren. Zo vindt de achterban van D66 vaker dat Nederland meer geld moet geven aan ontwikkelingshulp, dat de belastingen niet verlaagd moeten worden ten koste van de bestaande voorzieningen, dat illegalen die al geruime tijd in Nederland leven zouden moeten kunnen blijven, dat de hypotheekrenteaftrek moet worden afgeschaft, dat de pensioenleeftijd verhoogt moet worden, dat banken ondersteund moeten worden door de overheid wanneer ze dreigen failliet te gaan en dat Nederland geld moet kunnen lenen aan andere Europese landen. De stemmers op de PVV hebben op al deze kwesties vooral een tegenovergestelde mening. De achterban van de VVD, PvdA en CDA zijn bij een aantal politieke kwesties een stuk lastiger te onderscheiden en vaak ook een stuk minder eensgezind. Alleen op asielbeleid, criminaliteit en inkomen zijn de onderlinge verschillen bij de kiezers van deze partijen wat groter. Op een links-rechts zelfindeling positioneren de SP-stemmers zich het meest links (3,6), en de PVV-stemmers het meest rechts (6,8).

Wanneer we de overige karakteristieken van de achterban in 2012 met die van 2006 vergelijken, dan valt op dat hier weinig veranderd is in de rangorde die ze bekleden. Sinds 2006 zijn de stemmers op het CDA, de SP en de PvdA iets naar links opgeschoven. Ook zien minder kiezers zichzelf als aanhanger van een politieke partij. Vooral de PvdA verliest vaste aanhang. Soms wordt de tegenstelling scherper, zoals over ontwikkelingshulp, en soms minder scherp, zoals over de aftrek van de hypotheekrente. Vooral onder de achterban van de PVV vinden verschuivingen plaats; maar dat geldt ook, zij het in wat mindere mate, voor de stemmers op het CDA, de VVD en D66.

12.

Religieuze scheidslijnen in Nederland

Auteurs

Willem Gielen

Hans Schmeets

In 2012 zegt 47 procent van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder gelovig te zijn. Daarnaast rekent 40 procent zichzelf tot een bepaalde godsdienst of levensbeschouwing. In het vorige hoofdstuk is ingegaan op de scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen. Dit hoofdstuk behandelt de scheidslijnen tussen gelovigen en niet-gelovigen en tussen de verschillende religieuze groepen. Gaan religieuzen vaker naar de stembus dan niet-religieuzen? Heeft religie invloed op het vertrouwen dat mensen hebben in de politiek? Participeren protestanten vaker in de politiek dan katholieken? En denken gelovigen anders over politieke kwesties dan niet-gelovigen?

12.1 Inleiding

Religie is van oudsher een belangrijke factor in de Nederlandse samenleving. Een eeuw geleden ging bijna iedereen nog naar de kerk. Het merendeel van de Nederlanders behoorde tot de Nederlands hervormde kerk, één op de drie tot de katholieke kerk en één op de tien tot de gereformeerde kerk (Schmeets, 2010; 2014). Na de ontzuiling in de jaren zestig van de vorige eeuw daalde het aantal kerkgangers gestaag en nam de sterke invloed van de kerk op de samenleving af. Toch neemt religie nog altijd een belangrijke plaats in het leven van veel Nederlanders in. In het NKO 2012 zegt 47 procent van het Nederlandse electoraat gelovig te zijn. Dit percentage is even hoog als in 2010. Voorts rekent 40 procent zichzelf tot een bepaalde godsdienst of levensbeschouwing: 19 procent is katholiek, 14 procent protestants en 8 procent behoort tot een andere religieuze groepering¹⁾. Van degenen die godsdienstig zijn, bezoekt 43 procent minstens een keer per maand een religieuze dienst, 17 procent doet dat enkele keren per jaar en 40 procent vrijwel nooit.

In dit hoofdstuk onderzoeken we of er verschillen zijn in de politieke attitudes tussen de diverse kerkelijke gemeenschappen en levensbeschouwelijke groeperingen. Er wordt gekeken naar stemgedrag, opkomst, vertrouwen in politieke instituties, politieke betrokkenheid, politieke participatie en de houdingen ten aanzien van diverse politieke kwesties.

¹⁾ In het NKO is een zogenoemde 1,5-trapsvraagstelling gebruikt. Daardoor worden de randkerkelijken er sterker uitgefilterd dan wanneer conform de CBS-standaard de eentrapsvraag wordt gehanteerd. Dan behoort met zo'n 53 procent een grotere groep tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering (Schmeets, 2014).

12.2 Stemgedrag

In 2012 ging 75 procent van de kiezers die geen deel uitmaken van een kerkelijke gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering naar de stembus (zie tabel 12.2.1). Dat komt precies overeen met het landelijk cijfer. Tussen de diverse religieuze en levensbeschouwelijke groepen verschillen de opkomstpercentages. Protestanten (78 procent) gingen vaker stemmen dan katholieken (72 procent) of kiezers die behoren tot een overige kerkelijke gemeenschap of levensbeschouwelijke organisatie (70 procent). Ook het kerkbezoek speelt een rol. Van de mensen die minimaal één keer per maand een religieuze dienst bezoekt, maakte 79 procent in 2012 de gang naar het stemlokaal. Dit percentage is een stuk hoger dan bij degenen die enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoeken (66 procent) of bij degenen die dat (bijna) nooit doen (72 procent).

Door de kiezers die zichzelf niet rekenen tot een bepaalde kerk of religie is het vaakst gestemd op de PvdA en de VVD (allebei 21 procent). Van de katholieken stemde het grootste deel op de VVD (22 procent) en een aanmerkelijk kleiner deel op de PvdA (16 procent). Onder protestanten²⁾ is het CDA nog altijd favoriet (22 procent), gevolgd door de VVD (18 procent). Zij stemmen ook het vaakst op partijen in de categorie 'overige' (23 procent). Bij de kiezers die behoren tot een van de overige religieuze of levensbeschouwelijke groeperingen³⁾ is de PvdA (27 procent) de meest gekozen partij. Deze krijgt bij hen ruim twee keer zoveel stemmen als nummer twee, de VVD (13 procent).

Wanneer we het stemgedrag naar religie vergelijken met dat van voorgaande jaren, dan blijkt vooral dat de populariteit van CDA flink achteruit gegaan is onder de christelijke kiezers. In 2006 stemde nog ongeveer 35 tot 40 procent van alle christelijke stemgerechtigden op het CDA. In 2012 zijn deze percentages onder zowel de katholieken als de protestanten fors lager. Vooral de VVD lijkt hiervan te profiteren.

Van de stemmers op het CDA is in 2012 zo'n 86 procent gelovig (zie tabel 12.2.2). Dit is een stuk meer dan het gemiddelde van 47 procent. De laagste percentages gelovigen komen we tegen bij de achterbannen van D66 en de PVV met respectievelijk 30 en 38.

²⁾ Deze groep wordt gevormd door de: Nederlands hervormden, gereformeerden en leden van de Protestantse Kerk Nederland.

³⁾ Deze groep bestaat uit Islam en overige. Islam is gevoegd bij de overige religies/levensbeschouwingen, vanwege het lage aantal moslims onder de respondenten.

12.2.1 Stemgedrag naar behoren tot bepaalde kerkelijk gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering, 2012

	Rooms-Katholiek	Protestant	Overig	Geen
	%			
CDA	10	22	2	2
PvdA	16	7	27	21
VVD	22	18	13	21
SP	8	3	4	9
D66	4	4	5	7
PVV	8	4	2	9
Overig	3	23	17	6
Niet gestemd	28	20	30	25

12.2.2 Gelovig zijn naar stemgedrag, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overig	Niet gestemd
	%								
Respondent is gelovig									
Ja	47	86	42	39	45	30	38	67	46
Nee	53	14	58	61	55	70	62	33	54

12.3 Politieke betrokkenheid en participatie

Van alle kiezers is 78 procent tamelijk of zeer geïnteresseerd in politieke kwesties, dit geldt zowel voor gelovigen als ongelovigen. Tussen de religieuze groepen onderling zijn er echter verschillen. Zo hebben katholieken minder politieke interesse (75 procent is tamelijk of zeer geïnteresseerd) dan protestanten en anders-religieuzen, die niet afwijken van het gemiddelde. Van de mensen zonder religieuze denominatie is 79 procent geïnteresseerd in de politiek. Wanneer gekeken wordt naar kerkbezoek dan blijkt dat mensen die (bijna) nooit een religieuze dienst bezoeken, minder geïnteresseerd zijn in politieke kwesties (72 procent) dan mensen die die dit minimaal enkele keren per jaar doen (ongeveer 79 procent).

Gelovigen en niet-gelovigen onderscheiden zich niet in de intensiviteit waarmee ze de politieke campagne voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen in 2012 hebben gevolgd. Dit geldt in grote lijnen ook voor de religieuze groeperingen: zo'n 37 procent van zowel katholieken, protestanten en niet-kerkelijken heeft de campagne intensief tot zeer intensief gevolgd (zie tabel 12.3.1). Onder de overige religieuze of levensbeschouwelijke groeperingen is dat met 34 procent wat minder.

Verschillen langs religieuze scheidslijnen zijn er echter wel wanneer ingezoomd wordt op de groepen kiezers die de verkiezingscampagne niet zo intensief of in het geheel niet hebben gevolgd. Zo heeft van de protestanten slechts 8 procent de campagne niet gevolgd. Onder de katholieken is dat met 16 procent twee keer zo veel, en onder de 'overige' gezindten met 25 procent ruim drie keer zoveel.

Ook wanneer er wordt gekeken naar kerkbezoek zijn er verschillen te ontdekken tussen de groepen (zie tabel 12.3.2). Kiezers die minimaal eens per maand een religieuze dienst bezoeken, hebben de campagne vaker (zeer) intensief gevolgd (39 procent) dan mensen die maar enkele keren per jaar of (bijna) nooit gaan (ongeveer 34 procent). Ook is bij de eerstgenoemde groep het aandeel dat de campagne in het geheel niet geeft gevolgd met 14 procent het kleinst.

12.3.2 Campagne volgen naar bezoeken van religieuze diensten, 2012

	Totaal	Minstens eenmaal per maand	Enkele keren per jaar	(bijna) Nooit
	%			
Zeer intensief	7	6	9	9
Intensief	28	33	24	26
Niet zo intensief	49	48	48	51
In het geheel niet	15	14	19	14

Gelovigen en niet-gelovigen verschillen onderling niet veel ten aanzien van het volgen van verkiezingsdebatten op televisie. Bij de religieuze groep keken protestanten weliswaar minder debatten helemaal, maar compenseerden dat door vaker fragmenten van debatten te bekijken. Kiezers die een religie of wereldbeschouwing in de categorie 'overige' aanhangen, keken de debatten relatief vaak in het geheel niet. Wat betreft de relatie tussen het kijken van verkiezingsdebatten en kerkbezoek zijn de verschillen tussen de groepen te klein om hier iets van betekenis over te kunnen zeggen.

Aan de kiezers is ook gevraagd of ze indien de Tweede Kamer een wetsvoorstel zou behandelen dat zij zeer onrechtvaardig of verkeerd vinden, ze hier iets tegen

zouden ondernemen. Ook hier geldt dat kiezers die zich niet tot een bepaalde religieuze groep rekenen, zich niet onderscheiden van degenen die dat wel doen. Wel is het zo dat kiezers die behoren tot de 'overige religies', vaker aangeven dat ze tegen een onrechtvaardig wetsvoorstel in actie zullen komen dan protestanten of katholieken. Wanneer we kijken naar kerkbezoek zijn er vrijwel geen verschillen.

12.4 Vertrouwen in de politiek

In het vorige hoofdstuk (zie paragraaf 11.3) kwam naar voren dat van het electoraat 37 procent vertrouwen heeft in politieke partijen, 53 procent in de Tweede Kamer, 52 procent in de regering en 44 procent in de Europese Unie. Zijn er ook verschillen te vinden in vertrouwen tussen gelovigen en niet-gelovigen, en tussen de diverse religieuze groepen onderling? Speelt kerkbezoek in rol in het vertrouwen?

12.4.1 Vertrouwen in politieke instituties naar gelovig zijn, 2012

	Gelovig zijn		
	totaal	gelovig	niet-gelovig
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen		
Politieke partijen	37	35	38
Tweede Kamer	53	49	56
Regering	52	49	55
Europese Unie	44	41	46

Tabel 12.4.1 laat zien dat gelovigen minder vertrouwen hebben in alle vier de politieke instituties dan niet-gelovigen. Het kleinste verschil tussen de twee groepen vinden we bij het vertrouwen in politieke partijen, het grootste verschil betreft het vertrouwen in de Tweede Kamer.

Kiezers die behoren tot een van de religieuze gemeenschappen of levensbeschouwelijke organisaties wijken niet veel van elkaar af in het vertrouwen dat ze hebben in politieke partijen, de Tweede Kamer, de regering of de Europese Unie (tabel 12.4.2). Wel valt op dat katholieken minder vertrouwen hebben in deze instituties (op de EU na) dan de andere groepen. Kiezers die behoren tot de overige religies of levensbeschouwingen hebben het vaakst vertrouwen

in de Tweede Kamer, en vertonen samen met de protestanten ook het meeste vertrouwen in de regering.

12.4.2 Vertrouwen in politieke instituties naar behoren tot een bepaalde kerkelijke gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering, 2012

Behoren tot bepaalde kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering

	totaal	Rooms-Katholiek	Protestant	overig	niet
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen				
Politieke partijen	37	35	37	38	37
Tweede Kamer	53	49	52	56	54
Regering	52	48	55	55	53
Europese Unie	44	45	42	40	44

Kiezers die minimaal één keer per maand een religieuze dienst bezoeken, hebben over het algemeen iets meer vertrouwen in politieke instituties, dan kiezers die dat niet of minder vaak doen (tabel 12.4.3). Onder kiezers die maar enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoeken is zowel het aandeel met vertrouwen in de Tweede Kamer als het aandeel met vertrouwen in de regering naar verhouding het kleinst. Onder deze kiezers is het vertrouwen in de Europese Unie echter juist weer het hoogst. Wanneer we een gemiddeld cijfer berekenen van het vertrouwen in alle vier de politieke instituties, dan blijkt dat onder de kiezers die maar enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoeken het vertrouwen 42 procent bedraagt. Dat is beduidend lager dan bij mensen die ten minste een keer per maand een dienst bezoeken (47 procent) of die dat juist (bijna) nooit doen (46 procent).

12.4.3 Vertrouwen in politieke instituties naar bezoek van religieuze diensten, 2012

Bezoek van religieuze diensten

	totaal	één keer of meer dan één keer per maand	enkele keren per jaar	(bijna) nooit
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen			
Politieke partijen	36	38	35	35
Tweede Kamer	51	53	44	53
Regering	52	54	43	53
Europese Unie	43	43	46	42

12.5 Meningen over politieke kwesties

In paragraaf 11.5 zijn de achterbannen van de politieke partijen met elkaar vergeleken ten aanzien van een aantal politieke kwesties. In hoeverre verschillen de meningen van gelovigen en niet-gelovigen over deze kwesties? Zijn er ook verschillen tussen de religies en levensbeschouwingen onderling?

12.5.1 Politieke standpunten naar gelovig zijn, 2012

	Totaal	Gelovig	Niet-gelovig
	%		
Inkomensverschillen			
Groter	15	14	16
Neutraal	27	27	26
Kleiner	58	59	58
Toelaten van asielzoekers			
Meer	17	16	18
Neutraal	26	27	25
Minder	57	57	58
Allochtonen moeten zich aanpassen			
Niet	17	15	18
Neutraal	23	21	25
Wel	60	64	57
Optreden tegen criminaliteit			
Te hard	4	2	6
Neutraal	9	7	10
Harder	87	90	84
Euthanasie			
Verbieden	8	17	1
Neutraal	9	14	5
Mogelijk zijn	82	69	94
Europese eenwording			
Verder gaan	30	25	35
Neutraal	22	24	21
Te ver gegaan	48	52	44
Militairen voor internationale missies			
Nooit aanleveren	21	19	23
Neutraal	29	31	28
Altijd aanleveren	50	50	49

Gelovigen vinden vaker dat allochtonen zich volledig moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur dan niet-gelovigen: 64 tegenover 57 procent (zie tabel 12.5.1). Verder is onder hen ook het aandeel dat van mening is dat dat er harder opgetreden moet worden tegen criminaliteit hoger; 90 procent versus 84 procent bij niet-gelovigen. Een kleine meerderheid van de gelovigen (52 procent) vindt voorts dat de Europese eenwording te ver is gegaan, onder niet-gelovigen is minder dan de helft (44 procent) deze mening toegedaan. Niet-gelovigen (94 procent) vinden juist weer vaker dat euthanasie mogelijk zou moeten zijn vergeleken met gelovigen (69 procent). Ten aanzien van de meningen over inkomensverschillen, het toelaten van asielzoekers en het sturen van militairen op internationale missies zijn er geen verschillen.

Wanneer we de opvattingen over politieke kwesties tussen de verschillende godsdienstige groepen bezien, dan valt op dat vooral de katholieken vaak een meer uitgesproken mening hebben. Zo vindt van de katholieken 59 procent dat de inkomensverschillen in Nederland kleiner zouden moeten worden, tegenover 54 procent van de protestanten en 55 procent van de overige religieuzen. Ook wat betreft asielzoekers hebben de katholieken een geprononceerde mening: 64 procent meent dat er minder asielzoekers tot Nederland toegelaten zouden moeten worden, tegenover 60 procent van de protestanten en maar 34 procent van de overige religieuzen. Verder zijn katholieken van de religieuzen het vaakst van mening dat de overheid harder zou moeten optreden tegen criminaliteit, dat euthanasie mogelijk moet zijn en dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Alleen over het aanleveren van militairen voor internationale missies hebben protestanten de meest uitgesproken mening: 59 procent van de protestanten is hier voor, tegenover 51 procent van de katholieken.

12.5.2 Politieke standpunten naar behoren tot kerkelijke gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering, 2012

	Totaal	Rooms-Katholiek	Protestant	Overig	Niet
	%				
Inkomensverschillen					
Groter	15	12	20	13	15
Neutraal	27	30	27	32	25
Kleiner	58	59	54	55	60
Toelaten van asielzoekers					
Meer	17	10	14	39	17
Neutraal	26	26	26	27	26
Minder	57	64	60	34	57
Allochtonen moeten zich aanpassen					
Niet	17	11	12	29	18
Neutraal	23	17	20	29	25
Wel	60	72	68	42	58
Optreden tegen criminaliteit					
Te hard	4	1	2	5	6
Neutraal	9	4	6	16	10
Harder	87	95	92	79	84
Euthanasie					
Verbieden	8	5	31	36	1
Neutraal	9	14	12	21	6
Mogelijk zijn	82	81	57	43	93
Europese eenwording					
Verder gaan	30	22	24	37	33
Neutraal	22	25	26	16	21
Te ver gegaan	48	52	51	48	45
Militairen voor internationale missies					
Nooit aanleveren	21	19	17	23	23
Neutraal	29	31	25	32	29
Altijd aanleveren	50	51	59	44	48

Ook naar kerkbezoek zijn er verschillen te vinden in de houding ten opzichte van deze politieke kwesties. Wat opvalt is dat even als bij het vertrouwen in politieke instituties (paragraaf 12.4), het vaak de groep kiezers is die enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoekt die een afwijkend patroon vertoont. Zo vinden deze kiezers het vaakst dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden, dat er minder asielzoekers moeten worden toegelaten en dat er altijd militairen moeten

worden geleverd voor internationale missies. Ook zijn ze het minst vaak van mening dat de Europese eenwording te ver is gegaan.

Wat betreft de meningen over het aanpassen van allochtonen, het optreden tegen criminaliteit en euthanasie neemt deze groep een middenpositie in tussen hen die ten minste een keer per maand een religieuze dienst bijwonen en hen die dit (bijna) nooit doen.

12.5.3 Politieke standpunten naar bezoek van religieuze diensten, 2012

	Totaal	Minstens één keer per maand	Enkele keren per jaar	(bijna) Nooit
	%			
Inkomensverschillen				
Groter	14	13	17	15
Neutraal	31	34	25	29
Kleiner	56	53	58	56
Toelaten van asielzoekers				
Meer	17	19	12	16
Neutraal	26	31	21	23
Minder	57	49	66	61
Allochtonen moeten zich aanpassen				
Niet	15	17	13	13
Neutraal	20	20	22	20
Wel	65	63	65	67
Optreden tegen criminaliteit				
Te hard	2	3	3	1
Neutraal	7	10	3	5
Harder	91	87	93	94
Euthanasie				
Verbieden	20	36	8	7
Neutraal	14	16	16	12
Mogelijk zijn	66	48	77	80
Europese eenwording				
Verder gaan	25	28	26	23
Neutraal	24	22	29	23
Te ver gegaan	51	50	45	55
Militairen voor internationale missies				
Nooit aanleveren	19	18	16	21
Neutraal	29	29	26	31
Altijd aanleveren	52	53	58	48

12.6 Conclusie en discussie

In dit hoofdstuk zijn de politieke kenmerken van gelovigen en niet-gelovigen, en van verschillende religieuze en levensbeschouwelijke groepen besproken. Bij de religieuze groepen gaat het om rooms-katholieken, protestanten, overig religieuze en kiezers die vinden dat ze niet behoren tot een bepaalde religieuze gemeenschap of levensbeschouwelijke groepering. Daarnaast is er bij de religieuze ook gekeken naar kerkbezoek. Aan de orde kwamen: verkiezingsopkomst, partijkeuze, politieke betrokkenheid, politieke participatie, vertrouwen in de politiek en de meningen over diverse politieke kwesties.

Niet geheel verassend is de constatering dat bij het CDA het percentage gelovigen onder de stemmers met 86 erg hoog is. D66 is met 30 procent juist de partij met het laagste aandeel gelovigen in de achterban. Verder gaan gelovigen niet vaker naar de stembus dan niet-gelovigen. Wel ligt bij de kiezers die minstens eenmaal per maand een religieuze dienst bezoeken het opkomstpercentage wel wat hoger dan gemiddeld.

Tussen gelovigen en niet-gelovigen is er geen verschil in politieke interesse. Katholieken hebben iets minder belangstelling voor politieke onderwerpen, terwijl die onder religieuze die minstens enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoeken juist weer iets hoger is. Gelovigen en niet-gelovigen onderscheiden zich evenmin in de intensiviteit waarmee de verkiezingscampagnes in 2012 werden gevolgd. Wel hebben kiezers die minstens één per maand een religieuze dienst bezoeken, de campagne vaker (zeer) intensief gevolgd. Ten aanzien van het volgen van de verkiezingsdebatten op televisie zijn de verschillen langs religieuze scheidslijnen betrekkelijk klein. Hetzelfde geldt voor het ondernemen van actie wanneer de Tweede Kamer een wetsvoorstel behandelt dat de kiezer verkeerd of onrechtvaardig vindt.

Op het gebied van het vertrouwen dat men heeft in politieke instituties, de politieke partijen, de Tweede Kamer, de regering en de Europese Unie, valt wel een onderscheid te maken. Onder gelovigen is het aandeel met vertrouwen bij alle vier de instituties iets lager dan bij niet-gelovigen. Katholieken hebben van de religieuze het minste vertrouwen in deze instituties (op de EU na). Ook is onder kiezers die enkele keren per jaar een religieuze dienst bezoeken het vertrouwen in de politiek geringer dan onder kiezers die dit minstens één keer per maand doen of juist (bijna) nooit.

Verder zijn gelovigen vaker van mening dan niet-gelovigen dat allochtonen zich moeten aanpassen, dat er harder opgetreden moet worden tegen criminaliteit en dat de Europese eenwording te ver is gegaan. Minder dikwijls vinden ze echter dat euthanasie toegestaan zou moeten worden. Katholieke hebben het vaakst een wat meer uitgesproken mening over politieke kwesties. Zo vinden ze vaker dan de andere religieuze groepen dat de inkomensverschillen kleiner zouden moeten worden, dat euthanasie mogelijk moet zijn en dat de Europese eenwording te ver is gegaan.

Bijlagen

A.1 Partijkeuze naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
Totaal	6	19	20	7	6	8	9	25
	%							
<i>Geslacht</i>								
Mannen	6	17	21	7	6	9	8	26
Vrouwen	6	20	19	8	6	6	10	25
<i>Leeftijd</i>								
18 tot 24 jaar	4	15	18	12	8	8	6	29
25 tot 34 jaar	2	17	19	5	9	7	9	33
35 tot 44 jaar	4	18	21	8	7	9	8	25
45 tot 54 jaar	4	16	24	9	6	6	10	24
55 tot 64 jaar	5	30	16	9	4	9	11	17
65 tot 74 jaar	11	15	23	2	4	7	12	26
75 jaar of ouder	22	15	17	3	3	6	5	28
<i>Opleiding</i>								
Basisonderwijs	11	19	7	9	0	9	4	41
Vbo	8	14	10	6	2	14	8	39
Mavo	6	14	21	10	3	5	4	39
Havo, vwo, mbo	6	18	21	8	4	9	8	26
Hbo, universiteit	5	24	28	5	15	2	13	8

A.2 Politieke interesse naar partijkeuze, 2012

'Bent U zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer geïnteresseerd	14	17	16	16	16	26	17	17	4
Tamelijk geïnteresseerd	64	71	69	73	62	68	62	64	51
Niet geïnteresseerd	22	12	15	11	21	6	21	19	45

A.3 Partij-aanhang naar partijkeuze, 2012
'Vindt U zichzelf aanhanger van een politieke partij?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Ja	22	47	25	24	21	22	26	31	8
Nee	78	53	75	76	79	78	74	69	92

A.4 Tevredenheid met de regering naar partijkeuze, 2012
'Hoe tevreden bent U in het algemeen met wat de regering de afgelopen 3 jaar heeft gedaan?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer tevreden	0	0	0	1	0	0	1	1	0
Tevreden	21	36	12	43	10	24	13	16	13
Tevreden noch ontevreden	40	50	40	43	33	32	30	38	44
Ontevreden	33	13	41	12	51	37	43	41	38
Zeer ontevreden	5	1	8	1	6	8	14	4	6

A.5 Tevredenheid over functioneren van de Nederlandse democratie naar partijkeuze, 2012
'Bent U over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer tevreden	13	17	18	19	9	30	2	11	6
Tamelijk tevreden	66	73	66	71	68	61	48	63	67
Niet erg tevreden	18	9	15	9	20	9	44	23	24
Helemaal niet tevreden	2	1	1	1	2	0	7	3	4

A.6 Vertrouwen in politieke instituties naar partijkeuze, 2012

'Wilt U voor de volgende instellingen zeggen of u daar heel erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in hebt?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen								
Politieke partijen	37	40	47	48	38	59	14	37	20
Tweede kamer	53	61	64	69	49	80	21	56	32
Regering	52	68	63	73	41	74	21	55	29
Europese Unie	44	60	54	53	41	66	5	40	32

A.7 Politiek cynisme naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
'Kamerleden bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'									
Dat is zo	39	33	30	26	34	16	66	37	55
Dat is niet zo	61	67	70	74	66	84	34	63	45
'De politieke partijen zijn alleen geïntereiseerd in mijn stem en niet in mijn mening'									
Dat is zo	52	48	40	41	49	27	77	47	73
Dat is niet zo	48	52	60	59	51	73	23	53	27
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regerings-politiek'									
Dat is zo	50	48	41	41	46	25	71	42	69
Dat is niet zo	50	52	59	59	54	75	29	58	31

A.8 Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek'									
Helemaal eens	4	2	6	6	4	7	1	6	2
Eens	22	21	26	29	28	46	19	25	8
Oneens	41	47	43	43	39	35	46	46	34
Helemaal oneens	33	30	25	22	29	11	34	24	55

A.9 Campagne volgen naar partijkeuze, 2012

'Hebt u de verkiezingscampagne zeer intensief, intensief, niet zo intensief, of in het geheel niet gevolgd?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer intensief	7	10	8	11	9	9	13	3	1
Intensief	31	31	41	40	28	38	28	34	14
Niet zo intensief	48	55	45	44	56	52	44	51	48
In het geheel niet	14	4	5	5	7	1	16	12	37

A.10 Debatten volgen naar partijkeuze, 2012

'In de week voorafgaand aan de verkiezingen werden op de televisie debatten gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote politieke partijen. Hebt u debatten gezien?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Een of meer debatten helemaal gezien	27	28	35	35	29	36	33	21	12
Fragmenten van debatten gezien	48	58	50	47	52	43	46	47	46
De debatten helemaal niet gezien	25	14	15	18	19	21	21	32	42

A.11 Optreden tegen wetsvoorstel naar partijkeuze, 2012

'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Zeer groot	3	3	4	2	3	4	5	4	3
Groot	15	12	19	13	24	18	14	21	10
Klein	43	43	49	45	42	47	41	44	36
Zeer klein	39	42	29	40	31	31	41	31	51

A.12 Invloed uitoefenen op de politiek naar partijkeuze, 2012

'Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Van welke van de volgende mogelijkheden heeft U de afgelopen 5 jaar gebruik gemaakt? Meer dan één antwoord mogelijk.'

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Radio, tv, krant inschakelen	11	8	11	14	12	13	11	9	11
Politieke partij of organisatie inschakelen	3	4	3	5	5	9	2	5	0
Deelname bijeenkomst van de overheid	7	8	9	11	7	13	6	11	1
Contacteren politicus	8	8	11	11	8	16	6	9	3
Deelname actiegroep	3	1	5	3	6	3	4	5	2
Deelname demonstratie	7	4	9	4	16	11	2	10	4
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	22	16	26	20	26	31	23	30	15
Iets anders	4	3	4	5	5	8	4	5	2
Geen van deze manieren	61	72	55	56	51	49	59	56	75

A.13 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2012

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Inkomensverschillen									
1=groter	2	0	1	3	0	0	2	0	3
2	5	4	2	11	2	1	5	1	6
3	9	8	5	18	2	13	10	7	6
4	27	28	16	36	18	38	21	31	26
5	23	32	28	19	25	37	13	24	21
6	22	16	31	10	32	9	26	22	23
7=kleiner	13	11	18	3	22	2	22	15	15
Toelaten van asielzoekers									
1=meer	2	1	6	0	2	0	0	3	1
2	5	0	10	3	9	9	0	11	2
3	10	9	19	4	15	17	0	15	7
4	26	36	29	25	31	40	1	25	25
5	22	25	18	27	23	24	12	22	20
6	16	12	11	25	11	7	30	12	16
7=minder	19	17	8	16	10	2	57	11	30
Allochtonen moeten zich aanpassen									
1=niet	2	2	4	1	2	1	0	1	2
2	5	2	8	4	7	14	0	7	1
3	10	9	16	8	16	20	0	17	5
4	23	22	27	20	31	29	9	20	24
5	24	30	24	32	18	29	19	24	19
6	18	17	12	22	17	7	30	19	18
7=wel	18	19	10	13	10	1	42	11	30
Optreden tegen criminaliteit									
1=te hard	1	0	1	1	1	0	0	1	3
2	1	0	3	0	3	0	0	1	1
3	2	2	3	1	2	4	1	5	1
4	9	9	14	4	12	20	2	13	6
5	18	28	21	21	18	33	6	23	11
6	33	36	32	37	30	34	34	26	31
7=harder	36	25	25	37	33	9	57	31	47
Euthanasie									
1=verbieden	5	6	3	1	1	0	0	24	5
2	2	3	2	0	2	0	0	12	2
3	2	6	2	1	0	2	0	6	0
4	9	18	7	10	9	4	10	6	11
5	9	15	7	6	10	7	9	5	11
6	20	25	22	25	21	25	14	9	18
7=mogelijk zijn	54	28	59	57	57	61	67	38	53

A.13 Politieke standpunten naar partijkeuze, 2012 (slot)

	Totaal	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	%								
Europese eenwording									
1=verder gaan	5	8	6	6	2	9	2	4	4
2	10	9	14	12	3	29	2	12	5
3	15	16	17	20	17	26	2	15	10
4	22	31	24	22	27	22	15	16	21
5	18	14	19	20	18	9	14	20	19
6	15	15	11	12	18	4	23	15	19
7=te ver gegaan	15	6	8	8	14	1	43	18	22
Militairen voor internationale missies									
1=nooit aanleveren	5	5	6	2	3	2	14	2	5
2	5	2	6	3	7	2	7	6	5
3	11	8	13	9	13	15	9	11	12
4	29	27	32	23	30	29	33	24	33
5	29	28	24	36	29	26	20	31	29
6	13	15	12	19	13	20	10	18	5
7=altijd aanleveren	8	15	7	9	5	5	7	7	10

A.14 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2012

	Totaal
	%
Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn	
Helemaal eens	22
Eens	49
Oneens	17
Helemaal oneens	12
Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp	
Helemaal eens	3
Eens	19
Oneens	51
Helemaal oneens	27
Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie	
Helemaal eens	4
Eens	29
Oneens	57
Helemaal oneens	11
De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen	
Helemaal eens	3
Eens	24
Oneens	62
Helemaal oneens	11
Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven	
Helemaal eens	8
Eens	35
Oneens	35
Helemaal oneens	22
Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaftrek, moet worden afgeschaft	
Helemaal eens	7
Eens	25
Oneens	46
Helemaal oneens	22
Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW	
Helemaal eens	6
Eens	33
Oneens	43
Helemaal oneens	19

	CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
	13	24	23	26	42	21	18	20
	38	53	50	58	51	42	35	51
	35	12	19	13	6	20	18	16
	14	11	9	3	2	17	28	12
	1	6	1	5	1	1	8	2
	22	28	6	26	32	1	31	18
	56	55	59	52	53	26	47	48
	22	11	34	17	13	72	14	33
	3	3	2	3	2	8	7	4
	36	34	16	41	26	29	32	31
	54	53	65	47	57	56	58	57
	7	11	18	9	15	8	4	8
	1	4	2	2	1	6	2	5
	18	16	21	22	14	43	14	33
	72	67	65	62	66	49	67	55
	9	13	12	13	19	2	17	7
	10	13	4	7	16	0	11	5
	42	45	27	41	41	12	38	34
	34	33	40	40	32	33	32	35
	14	9	29	13	10	55	19	26
	4	7	4	6	12	3	11	8
	27	28	21	30	38	17	34	21
	53	48	45	46	39	42	41	46
	16	16	29	18	10	38	14	25
	9	7	2	6	6	12	7	6
	37	40	22	41	35	14	36	36
	39	39	50	42	42	43	44	42
	16	14	26	12	18	31	13	17

A.14 Politieke kwesties naar partijkeuze, 2012 (slot)

	Totaal
	%
Het homohuwelijk moet worden verboden	
Helemaal eens	6
Eens	6
Oneens	29
Helemaal oneens	59
De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar	
Helemaal eens	12
Eens	31
Oneens	27
Helemaal oneens	31
Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid	
Helemaal eens	6
Eens	54
Oneens	31
Helemaal oneens	9
De overheid moet het bouwen van nieuwe moskeeën tegen gaan	
Helemaal eens	18
Eens	33
Oneens	37
Helemaal oneens	12
Nederland moet geld kunnen lenen aan andere Europese landen	
Helemaal eens	2
Eens	38
Oneens	40
Helemaal oneens	19

CDA	PvdA	VVD	SP	D66	PVV	Overige	Niet gestemd
4	2	2	3	0	11	23	7
10	3	4	3	1	7	13	7
43	29	32	29	20	26	20	30
43	66	61	65	79	56	44	56
14	8	17	5	38	6	16	5
39	37	36	25	38	13	35	23
26	31	27	31	17	26	24	26
21	24	20	39	8	55	24	46
7	6	5	4	5	6	4	7
51	57	57	48	68	45	52	53
32	30	29	37	21	37	34	31
10	7	9	11	6	12	10	9
8	9	14	15	2	44	20	25
38	25	37	34	20	41	31	35
46	46	41	41	51	10	33	31
8	19	8	10	27	5	16	9
0	3	1	2	11	2	2	2
46	52	46	44	62	11	39	20
45	34	42	38	24	37	44	48
8	11	11	15	3	49	14	31

B.1 Politieke interesse naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Bent U zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Zeer geïnteresseerd	14	18	10	10	9	14	15	18	18	12	8	9	12	11	25
Tamelijk geïnteresseerd	64	63	65	66	69	66	60	67	56	59	52	57	66	67	68
Niet geïnteresseerd	22	19	25	24	22	20	25	15	25	29	41	34	23	22	8

B.2 Partij-aanhang naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Vindt U zichzelf aanhanger van een politieke partij?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Ja	22	23	22	16	11	15	22	27	28	44	23	21	19	17	29
Nee	78	77	78	84	89	85	78	73	72	56	77	79	81	83	71

B.3 Tevredenheid met de regering naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012
"Hoe tevreden bent U in het algemeen met wat de regering de afgelopen 2 jaar heeft gedaan?"

	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Zeer tevreden	0	0	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Tevreden	21	24	18	16	22	21	18	17	27	29	20	14	16	20	28
Tevreden noch ontevreden	40	38	42	47	39	34	42	43	36	41	41	43	45	44	32
Ontevreden	33	32	34	31	34	37	32	35	32	27	34	37	30	31	34
Zeer onte- vreden	5	5	5	4	5	7	8	5	3	1	4	6	8	4	5

B.4 Tevredenheid over functioneren van de Nederlandse democratie naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012
'Bent U over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in Nederland functioneert?'

	Geslacht		Leeftijd							Opleiding					
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Zeer tevreden	13	16	11	18	17	15	16	8	9	9	7	5	11	12	24
Tamelijk tevreden	66	63	68	60	66	66	61	68	70	72	64	64	71	67	66
Niet erg tevreden	18	18	19	20	14	18	20	22	18	14	23	27	15	19	10
Helemaal niet tevreden	2	3	2	2	2	1	2	1	3	5	5	4	4	2	1

B.5 Vertrouwen in politieke instituties naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012
'Wilt U voor de volgende instellingen zeggen of u daar heel erg veel, tamelijk veel, niet zo veel of helemaal geen vertrouwen in hebt?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	% tamelijk veel of heel erg veel vertrouwen														
Politieke partijen	37	40	34	48	35	41	41	35	26	23	26	26	25	36	51
Tweede kamer	53	54	51	59	50	61	54	50	45	45	33	36	38	52	75
Regering	52	53	52	58	48	62	53	51	40	48	37	36	41	49	75
Europese Unie	44	44	43	57	39	49	41	41	38	42	29	33	41	42	59

B.6 Politiek cynisme naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
'Kamerleden bekemmeren zich niet om de mening van mensen zoals ik'															
Dat is zo	39	39	39	21	37	32	35	45	53	55	75	51	49	36	21
Dat is niet zo	61	61	61	79	63	68	65	55	47	45	25	49	51	64	79
'De politieke partijen zijn alleen geïntere-seerd in mijn stem en niet in mijn mening'															
Dat is zo	52	54	51	47	43	49	48	54	65	74	75	68	55	53	33
Dat is niet zo	48	46	49	53	57	51	52	46	35	26	25	32	45	47	67
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regerings-politiek'															
Dat is zo	50	49	51	38	41	43	48	54	65	72	77	66	52	49	29
Dat is niet zo	50	51	49	62	59	57	52	46	35	28	23	34	48	51	71

B.7 Zelfvertrouwen over eigen rol in de politiek naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
'Ik ben goed in staat om een actieve rol te spelen in de politiek'															
Helemaal eens	4	6	3	4	5	5	5	4	4	3	1	2	2	3	9
Eens	22	25	20	33	26	28	25	20	11	7	6	11	16	22	38
Oneens	41	40	41	39	41	36	39	47	44	38	35	39	38	44	39
Helemaal oneens	33	29	36	23	29	30	31	30	41	52	58	49	44	30	13

B.8 Campagne volgen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Hebt u de verkiezingscampagne zeer intensief, intensief, niet zo intensief, of in het geheel niet gevolgd?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onder- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Zeer intensief	7	8	6	3	3	7	7	11	9	9	7	4	7	5	12
Intensief	31	31	30	27	24	33	31	31	34	36	16	26	21	31	38
Niet zo intensief	48	46	49	49	58	50	45	48	41	44	54	48	52	50	44
In het geheel niet	14	14	14	22	16	10	17	10	16	11	23	22	20	14	5

B.9 Debatten volgen naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'In de week voorafgaand aan de verkiezingen werden op de televisie debatten gevoerd tussen de lijsttrekkers van de grote politieke partijen. Hebt u debatten gezien?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Een of meer debatten helemaal gezien	27	28	26	21	23	25	28	34	28	30	22	24	19	25	34
Fragmenten van debatten gezien	48	46	50	51	46	50	47	48	49	44	43	46	50	50	47
De debatten helemaal niet gezien	25	25	25	28	31	25	26	18	23	27	35	30	32	26	18

B.10 Optreden tegen wetsvoorstel naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

'Stel: de Tweede Kamer behandelt een wetsvoorstel dat u zeer onrechtvaardig of verkeerd vindt. Hoe groot is de kans dat u zou proberen daar iets tegen te doen?'

	Geslacht		Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man- nen	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit
	%														
Zeer groot	3	3	4	3	3	4	3	6	3	1	4	4	5	3	3
Groot	15	14	16	19	12	18	18	18	10	6	7	10	16	16	20
Klein	43	41	44	45	48	51	39	40	38	35	31	38	32	46	50
Zeer klein	39	41	36	34	37	27	40	36	49	58	58	48	47	35	27

B.11 Invloed uitoefenen op de politiek naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012
'Er zijn verschillende manieren om iets politiek aan de orde te stellen of invloed uit te oefenen op politici of de overheid. Van welke van de volgende mogelijkheden heeft U de afgelopen 5 jaar gebruik gemaakt? Meer dan één antwoord mogelijk.'

	Geslacht			Leeftijd						Opleiding						
	Totaal	man-	vrou- wen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- wijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, univer- siteit	
	%															
Radio, tv, krant inschakelen	11	12	10	11	14	9	12	12	14	4	14	9	11	11	13	
Politieke partij of organisatie inschakelen	3	4	2	2	2	3	5	2	4	3	1	1	3	2	7	
Deelname bij- eenkomst van de overheid	7	8	6	5	7	7	10	7	9	3	2	1	4	6	16	
Contacteren politicus	8	10	7	4	7	9	11	11	9	4	3	5	7	5	18	
Deelname actie- groep	3	2	5	7	1	3	5	4	2	1	3	2	2	3	5	
Deelname demonstratie	6	6	7	15	7	8	6	6	2	1	3	2	6	7	11	
Deelname discussie of actie via internet, email of sms	22	22	22	34	31	26	23	20	10	2	4	11	19	23	35	
lets anders	4	5	3	8	4	3	4	2	3	5	1	2	4	5	5	
Geen van deze manieren	61	59	63	49	55	59	58	61	71	84	81	76	69	60	44	

B.12 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

	Geslacht		Leeftijd				
	Totaal	mannen	vrouwen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar
	%						
Inkomensverschillen							
1=groter	2	1	2	3	1	2	2
2	5	5	4	8	8	4	3
3	9	10	8	12	7	11	11
4	27	27	26	28	26	22	27
5	24	26	22	25	27	28	22
6	22	20	23	17	23	21	22
7=kleiner	13	12	15	8	9	11	14
Toelaten van asielzoekers							
1=meer	2	1	2	2	1	1	2
2	5	5	6	8	4	6	6
3	10	8	12	16	9	10	12
4	26	23	29	27	32	24	26
5	22	20	23	18	22	23	22
6	16	21	12	14	16	20	17
7=minder	19	21	17	15	14	17	16
Allochtonen moeten zich aanpassen							
1=niet	2	1	2	2	1	3	2
2	5	6	4	8	6	5	5
3	10	10	10	16	14	11	10
4	23	21	25	27	31	21	22
5	24	25	24	21	24	29	28
6	18	20	17	15	16	16	20
7=wel	18	17	19	10	9	15	15
Optreden tegen criminaliteit							
1=te hard	1	1	1	2	1	1	1
2	1	1	1	1	2	1	1
3	2	2	2	3	2	2	2
4	9	8	10	12	7	9	10
5	19	20	17	29	21	19	15
6	33	32	33	30	35	39	28
7=harder	36	35	36	24	31	30	42
Euthanasie							
1=verbieden	5	5	4	3	7	4	3
2	2	3	2	3	2	2	3
3	1	2	1	1	2	1	2
4	9	10	8	15	5	7	9
5	8	8	9	19	8	4	9
6	20	23	17	20	25	21	23
7=mogelijk zijn	54	49	58	39	51	62	52

Leeftijd	Opleiding						
	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo
0	1	3	4	1	4	1	1
4	3	4	3	3	5	5	4
6	7	6	8	7	7	8	12
24	35	26	18	26	24	27	28
21	18	23	25	16	18	25	28
25	20	20	20	25	24	22	19
19	15	18	22	21	18	12	8
2	2	2	2	2	0	1	3
5	2	4	1	4	2	4	10
8	7	6	5	4	11	8	16
20	26	33	23	16	38	26	30
25	23	12	26	21	18	24	19
20	13	9	13	19	17	19	12
19	27	34	29	34	15	18	9
1	1	3	0	1	4	1	2
3	3	1	1	2	4	4	9
10	5	4	6	6	3	9	18
23	19	17	16	17	32	24	25
23	20	21	16	20	22	26	29
19	20	22	12	23	19	20	12
21	30	32	48	31	17	16	5
1	1	1	2	2	5	0	1
1	1	0	1	0	1	1	3
1	1	3	0	0	1	2	4
9	7	10	7	7	6	7	15
16	16	14	10	10	22	18	28
32	34	27	31	30	36	36	31
38	39	46	50	51	30	37	18
4	6	10	7	6	2	4	4
3	1	1	2	3	1	2	2
1	1	2	1	1	1	2	1
10	8	14	18	11	14	8	7
8	4	11	17	9	9	10	5
20	18	7	5	11	14	21	28
53	62	55	49	59	59	53	53

B.12 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012 (slot)

	Geslacht		Leeftijd				
	Totaal	mannen	vrouwen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar
	%						
Europese eenwording							
1=verder gaan	5	7	3	3	3	4	5
2	10	12	8	9	7	12	9
3	15	15	15	24	16	12	16
4	22	18	26	23	23	25	17
5	18	17	19	17	23	18	18
6	15	15	15	14	15	15	18
7=te ver gegaan	15	16	13	9	13	15	16
Militairen voor internationale missies							
1=nooit aanleveren	5	6	4	3	3	2	4
2	5	5	5	3	5	8	5
3	11	11	12	16	12	11	9
4	29	25	34	31	37	29	30
5	29	29	28	28	29	31	31
6	13	15	11	16	7	16	14
7=altijd aanleveren	1	9	7	4	7	4	9

B.13 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012

	Geslacht		Leeftijd		
	Totaal	mannen	vrouwen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar
	%				
Adoptie door homoseksuele paren moet mogelijk zijn					
Helemaal eens	22	18	27	36	35
Eens	49	48	50	49	49
Oneens	17	19	15	9	8
Helemaal oneens	12	15	9	6	8
Nederland moet meer geld uitgeven aan ontwikkelingshulp					
Helemaal eens	3	3	3	4	2
Eens	19	15	23	30	19
Oneens	51	52	50	41	50
Helemaal oneens	27	30	25	25	29
Grote bedrijven vormen een bedreiging voor de democratie					
Helemaal eens	4	4	3	3	3
Eens	28	28	29	20	27
Oneens	58	55	61	71	60
Helemaal oneens	10	12	8	6	9

Leeftijd	Opleiding							
	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, universiteit
	5	8	9	4	3	5	3	10
	8	15	10	4	7	10	7	19
	15	13	9	7	7	11	16	22
	24	21	23	18	20	25	23	22
	19	11	19	16	21	17	20	15
	12	16	15	17	19	22	17	8
	18	16	15	35	22	10	14	4
	9	7	9	8	7	7	3	4
	4	2	6	9	2	1	6	5
	12	12	8	6	12	7	11	13
	27	27	22	26	35	39	29	26
	28	24	29	27	20	26	31	31
	12	16	7	4	10	12	13	18
	8	12	19	21	13	7	7	4

Leeftijd	Opleiding									
	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, universiteit
	22	19	23	12	10	18	17	24	23	29
	56	51	45	44	41	37	43	48	52	51
	13	17	20	27	28	29	24	16	15	12
	9	13	12	18	20	16	16	13	10	9
	3	3	4	2	2	5	3	3	1	5
	16	19	15	16	25	19	16	12	18	25
	55	52	50	52	51	43	47	61	51	51
	26	26	31	30	23	33	34	24	30	19
	5	5	2	3	3	3	8	6	2	4
	27	26	35	31	33	38	33	19	29	25
	55	58	50	59	57	50	54	59	61	57
	14	11	14	6	6	9	6	15	9	14

B.13 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012 (vervolg)

	Geslacht		Leeftijd		Totaal
	mannen	vrouwen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	
	%				
De belastingen moeten worden verlaagd, ook als dat ten koste gaat van het niveau van voorzieningen					
Helemaal eens	3	4	0	3	3
Eens	23	24	31	19	23
Oneens	62	63	57	70	62
Helemaal oneens	12	9	12	9	12
Alle illegalen die al lange tijd in Nederland wonen, moeten hier kunnen blijven					
Helemaal eens	8	10	8	6	8
Eens	35	38	36	31	35
Oneens	35	36	32	42	35
Helemaal oneens	22	15	24	21	22
Het belastingvoordeel voor mensen met een hypotheek, de hypotheekaf trek, moet worden afgeschaft					
Helemaal eens	7	6	8	3	7
Eens	25	21	25	19	25
Oneens	45	51	52	44	45
Helemaal oneens	23	22	15	34	23
Mensen met een goed pensioen moeten gaan meebetalen aan de AOW					
Helemaal eens	6	5	1	5	6
Eens	33	33	32	33	33
Oneens	43	45	54	47	43
Helemaal oneens	19	17	12	15	19
Het homohuwelijk moet worden verboden					
Helemaal eens	6	5	5	5	6
Eens	6	5	4	3	6
Oneens	29	25	25	27	29
Helemaal oneens	59	65	66	65	59
De pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd naar 67 jaar					
Helemaal eens	9	7	13	7	9
Eens	36	34	37	37	36
Oneens	36	41	34	39	36
Helemaal oneens	19	18	16	17	19

Leeftijd	Opleiding									
	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, universiteit
	4	2	4	4	9	7	5	6	3	2
	18	27	20	22	30	35	34	23	22	12
	65	58	65	62	52	49	55	63	64	69
	13	13	12	12	9	10	6	8	11	18
	6	7	10	7	11	4	9	5	6	11
	35	31	32	37	52	43	32	41	31	39
	39	41	31	32	22	34	28	34	39	36
	21	21	27	23	16	19	31	19	25	14
	6	7	8	5	15	2	5	7	5	11
	21	27	30	25	31	26	23	29	20	34
	47	41	39	53	46	51	43	45	50	38
	26	24	23	16	9	21	29	19	26	17
	6	6	8	7	6	9	4	5	5	7
	34	32	29	31	38	31	34	30	33	32
	45	44	40	34	33	34	36	48	46	45
	15	17	23	28	23	26	27	16	16	16
	7	6	4	8	9	6	6	8	6	5
	3	9	5	7	13	15	10	4	5	3
	25	27	27	40	37	28	28	33	28	30
	65	58	64	45	41	51	56	55	61	62
	12	4	5	13	10	5	3	4	7	17
	35	31	35	41	43	23	26	40	35	49
	35	38	37	33	32	41	40	44	38	25
	19	26	23	14	15	32	30	13	20	9

B.13 Politieke standpunten naar geslacht, leeftijd en opleiding, 2012 (slot)

	Geslacht		Leeftijd		Totaal
	mannen	vrouwen	18 tot 24 jaar	25 tot 34 jaar	
	%				
Als banken failliet dreigen te gaan, moeten ze worden ondersteund door de overheid					
Helemaal eens	5	5	5	7	5
Eens	54	48	59	68	63
Oneens	32	33	31	22	27
Helemaal oneens	9	13	5	3	4
De overheid moet het bouwen van nieuwe moskeeën tegen gaan					
Helemaal eens	18	17	19	18	16
Eens	33	33	34	24	29
Oneens	37	37	36	30	44
Helemaal oneens	12	13	11	28	11
Nederland moet geld kunnen lenen aan andere Europese landen					
Helemaal eens	2	3	2	2	2
Eens	39	40	37	38	39
Oneens	41	37	44	42	42
Helemaal oneens	18	19	17	19	17

Leeftijd	Opleiding									
	35 tot 44 jaar	45 tot 54 jaar	55 tot 64 jaar	65 tot 74 jaar	75 jaar of ouder	basis- onderwijs	vbo	mavo	havo, vwo, mbo	hbo, universiteit
	6	4	5	3	9	7	4	9	5	5
	57	50	49	49	39	55	50	51	58	52
	31	36	34	37	37	26	35	33	30	36
	7	9	12	11	15	12	11	7	7	7
	15	17	14	25	34	34	30	22	18	7
	31	37	38	36	30	38	45	36	36	20
	39	38	39	32	30	19	20	38	36	52
	16	8	9	7	6	9	6	4	11	20
	3	2	2	3	3	1	2	1	2	4
	45	37	38	35	34	22	20	32	35	64
	36	41	42	41	46	53	44	51	45	24
	16	20	19	21	18	25	34	16	17	8

Literatuur

Hoofdstuk 1

Arends, J. en H. Schmeets (2015). Sociaal en Institutioneel vertrouwen. *Bevolkingstrends*, 1 CBS, Den Haag/Heerlen.

ESS (2012). *European Social Survey, Round 6 Data. Data file edition 3.0*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

Schmeets, H. (2011) (red.). *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2013). Sociale Samenhang brokkelt niet af. *Economisch Statistische Berichten*, 98(4657), blz. 212–215.

Schmeets, H. en R. van der Bie (2008) (red.). *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Hoofdstuk 2

Akkermans M., J. Brouwers en W. Burgers (2008). Training van interviewers. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 77–82.

Bethlehem, J. (2006). Representativiteit van web-surveys – Een illusie? CBS-rapport 205340109. Voorburg: CBS.

Berkel, K., van (2008). De steekproef. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 29–34.

Bie, S., de, en A. Luiten (2005). *Lifting Response Rates – part two*. Paper presented at the 16th International Workshop on Survey Nonresponse, Taellberg, August, 2005.

CBS (2013, 1 februari). *Nationaal Kiezersonderzoek 2012*. Den Haag/Heerlen: CBS. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/overheid-politiek/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-006-pb.htm>

Luiten, A. (2006). *Lifting response. The Influence of Fieldwork Strategy and Refusal Avoidance Training on Response Rates*. Paper presented at the 17th International Workshop on Household Survey Nonresponse, Omaham August 27-30.

Schmeets, H. (2005). Slecht bereikbare allochtonen, autochtone weigeraars. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Enquêteonderzoek onder allochtonen. Problemen en oplossingen*. Voorburg/Heerlen: CBS, 81-87.

Schmeets, H. (2007). Bijlage 2. Nationaal Kiezersonderzoek. In: Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*. Amsterdam: Spectrum, 259-274.

Schmeets, H. (2009). Een van de acht kiezers stemt per volmacht. CBS-Webmagazine, 2 juni 2009.

Schmeets, H. en J.P.G. Janssen (2002). *Using national registrations to correct for selective non-response. Political preference of ethnic groups*. Proceedings of Statistics Canada Symposium 2001. Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective. Ottawa/Hull: Statistics Canada.

Schmeets, J.J.G. (2009). Vertrouwen in onderzoek naar verkiezingen. Enkele opmerkingen over kiezersonderzoek en het beoordelen van verkiezingen. Inaugurale rede uitgesproken op 6 maart 2009. Maastricht: Maastricht University.

Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) (2009). *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2010). Increasing Response Rates and the Consequences in the Dutch Parliamentary Election Study 2006. *Field Methods* 22(4), 391-412.

Thomassen, J., C. Van Ham en R. Andeweg (2014). *De Wankele Democratie*. Amsterdam: Prometheus.

Vosmer, M. en F. Engelen (2008). Het herzien van de vragenlijst van het NKO 2006. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 54-64.

Wetzels, W., H. Schmeets, J. van den Brakel en R. Feskens (2008). Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 65-76.

Van den Brakel, M. en R. Linssen (2013). Hoogste inkomens het vaakst voor afschaffing hypotheekrenteaftrek, CBS Webmagazine, 5 juli 2013. Den Haag/Heerlen: CBS.

Linssen, R. en M. Van den Brakel (2013). NKO 2012: Selectiviteit van de respons en vertekening van doelkenmerken. Den Haag/Heerlen: CBS.

Van den Brakel, M. (2014). Vrouwen vooruitstrevender in sociale kwesties, mannen in economische, CBS Webmagazine, 4 december 2014. Den Haag/Heerlen: CBS.

Hoofdstuk 3

Aarts, K., Van der Kolk, H. en M. Rosema (2007). *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*. Utrecht: Spectrum

Bethlehem, J.G. (1992). Theorie en praktijk van het steekproefonderzoek. Voorburg/Heerlen: CBS.

Cochran, W.G. (1977). *Sampling Techniques*. New York: John Wiley & Sons.

Horvitz, D.G., and D.J. Thompson. A generalization of sampling without replacement from a finite universe. *Journal of the American Statistical Association*, 47, 663–685.

Neyman, J. (1934). On the two different aspects of the representative method: the method of stratified sampling and the method of purposive selection. *Journal of the Royal Statistical Society* 97, 558–606.

Ree, J., de (1989). *Cluster Effect in the Labour Force Survey*. Netherlands Official Statistics, 4(1), 32.

Särndal, C.E., B. Swensson en J. Wretman (1992). *Model assisted survey sampling*. New York: Springer Verlag.

Van Berkel, K. (2008). De steekproef. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 29–34.

Van Berkel, K. en M. Vosmer (2008). Het ontwerp. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 15–27.

Van Berkel, K., Vosmer, M. en H. Schmeets (2011). Ontwerp en steekproef van het Nationaal Kiezersonderzoek. In: Schmeets H. (red.), *Verkiezingen: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 36-46.

Van Berkel, K., Gouweleeuw, J., Ivanova, Y. en E. Vondenhoff (2010). *Steekproefontwerp European Social Survey 2010*, interne CBS nota, 11 juni 2010.

Hoofdstuk 4

Brehm, J. (1993). *The Phantom Respondents: Opinion Surveys and Political Representation*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press.

Linssen, R. en M. van den Brakel (2014). NKO 2012: Selectiviteit van de respons en vertekening van doelkenmerken. CBS-webpublicatie, 31 januari 2014.

Wetzels, W., H. Schmeets, J. van den Brakel en R. Feskens (2008). Het gebruik van attenties in enquêteonderzoek. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 65-76.

Hoofdstuk 5

Nieuwenbroek, N. en H.J. Boonstra (2002). Bascula 4.0 Reference Manual, CBS-rapport 279-02-TMO. Voorburg/Heerlen: CBS.

Schmeets, H. (2010). Increasing Response Rates and the Consequences in the Dutch Parliamentary Election Study 2006. *Field Methods* 22(4), 391-412.

Schmeets, H. (2011). Respons nader bekeken: herweging, herbenadering en paneluitval. In: Schmeets H. (red.), *Verkiezingen: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 65-76.

Schmeets, H. en H.J. Boonstra (2008). Corrigeren voor de selectiviteit: de herweging. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten*. Voorburg/Heerlen: CBS, 43-53.

Schmeets, J.J.G. en E.J.E. Molin (1990). *Constructie en evaluatie van weegmodellen in kiezersonderzoek*. Voorburg/Heerlen: CBS.

Swaddle, K., and A. Heath (1989). Official and reported turnout in British General Election of 1987. *British Journal of Political Science*, 19(4), 527-541.

Traugott, M.W. and J.P. Katosh (1979). Response validity in surveys of voting behaviour. *Public Opinion Quarterly*, 43(3), 359–377.

Voogt, R.J.J. (2004). *I am not interested: nonresponse bias, response bias and stimulus effects in election research*. PhD-thesis. Amsterdam: University of Amsterdam.

Van der Kolk, H. en K. Aarts (2001). *Explaining Turnout Bias. Non-response and Stimulus Effects in the Dutch Parliamentary Election Study of 1998*. Paper presented at the 2001 Annual Meeting of the American Political Science Association, Hilton San Francisco and Towers August 30 – September 2, 2001.

Hoofdstuk 6

Hackert, M, R. Linssen en H. Schmeets (2012). Economische en culturele dreiging: wie ervaart dreiging en wie niet? *Sociaaleconomische trends*, 4, 52–54.

Schmeets, H. (2011). Maatschappelijke problemen: een splijtzwam. In: Schmeets, (red.) *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 80–97.

Hoofdstuk 7

De Vreese, C. en H. Boomgaarden (2005). Projecting European referendums: Fear of immigration and support for European integration. *European Union Politics*, 6(1), 59–82.

Hackert, M., R. Linssen en H. Schmeets (2012). Economische en culturele dreiging: wie ervaart dreiging en wie niet? *Sociaal-economische trends*, 4, 52–54.

Huddy, L. en K. Khatib (2007). American Patriotism, National Identity, and Political Involvement. *American Journal of Political Science*, (51)1, 63–77.

Levanon, A. en N. Lewin-Epstein (2010). Grounds for citizenship: Public attitudes in comparative perspective. *Social Science Research*, 39(3), 419–431.

Schmeets, H. en M. Vink (2011). Opvattingen over dubbele nationaliteit en de minderhedenproblematiek. In: Schmeets, H. (red.) *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 99–116.

Hoofdstuk 8

Aarts, K., R. Linssen en H. Schmeets (2011). De mening van het electoraat over Europese integratie. In: Schmeets, (red.) *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 117–126.

Hooghe, L. en G. Marks (2005). Calculation, Community and Cues: Public Opinion on European Integration. In *European Union Politics*, 6, 4, 419–443.

Schmitt, H. (2005). The European Parliament Elections of June 2004: Still Second-Order? In *West European Politics*, 28,3, 650–679.

Hoofdstuk 9

Aarts, K. en H. van der Kolk (red.) (2005). *Nederlanders en Europa: Het referendum over de Europese grondwet*. Amsterdam: Bert Bakker.

Aarts, K. en H. Schmeets (2008). Europese integratie en Nederlandse verkiezingen. In: Schmeets H. en R. van der Bie (red.), *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet uitvoering en resultaten*. Den Haag/Heerlen: CBS, 137–146.

Arts, W. en J. Gelissen (2002). Three worlds of welfare capitalism or more? A state-of-the-art report. *Journal of European Social Policy*, 12, 137–159.

Dahl, R.A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press.

Deacon, B. (2000). Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10(2), 146–161.

ESS (2006). *European Social Survey Round 3 Data. Data file edition 3.2*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

ESS (2010). *European Social Survey, Round 5 Data. Data file edition 3.0*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

ESS (2012). *European Social Survey, Round 6 Data. Data file edition 3.0*. Norway: Norwegian Social Science Data Services.

Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare welfare capitalism*. Cambridge, UK: Blackwell Publishing.

Ferrera, M. (1996). The 'southern' model of welfare in social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 17-37.

Fukuyama, F. (1995). *Trust*. New York, NY: The Free Press.

Kloosterman, R. en H. Schmeets (2010). Vertrouwen in medemens en instituties toegenomen aan het begin van de 21^e eeuw. *Bevolkingstrends* 58(2), 43-49.

Linssen, R. en H. Schmeets (2010). Participatie en vertrouwen in Europa. In: Schmeets H. (red.), *Sociale Samenhang: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 135-151.

Linssen, R. en H. Schmeets (2011). Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief. In: Schmeets H. (red.), *Verkiezingen: Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 129-144.

Reif, K. en H. Schmitt (1980). Nine second-order national elections: A conceptual framework for the analysis of European election results. *European Journal of Political Research*, 8, 3-44.

SER (2009). Toespraak van A.H.G. Rinnooy Kan, voorzitter SER, tijdens de Algemene ledenvergadering van de Vereniging van Bedrijfstakpensioenfondsen, 11 mei 2009, Kurhaus, Scheveningen.

Schmeets, H. (2013). Sociale Samenhang brokkelt niet af. *Economisch Statistische Berichten*, 98(4657), 212-215.

Hoofdstuk 10

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2007). The Netherlands Parliamentary Elections 22 November 2006, OSCE/ODIHR Election Assessment Mission Report. Warsaw: OSCE/ODIHR, 12 March 2007.

Schmeets, H. (2011). Verkiezingen: opkomst en oordeel. In: Schmeets, H. (red.), *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 146-182.

Tiemeijer, W. (2008). Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hoofdstuk 11

Aarts, K., H. van der Kolk en M. Rosema (2007). Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006. Utrecht: Spectrum.

Hoofdstuk 12

Schmeets, H. (2010). Religie en sociale samenhang. In: Schmeets, (red.) *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie*. Den Haag/Heerlen: CBS, 165-182.

Schmeets, H. (2014). De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013. *Bevolkingstrends*, oktober 2014.

Medewerkers

Redactie

Hans Schmeets (CBS/Universiteit Maastricht)

Auteurs

1. Over het belang van het Nationaal Kiezersonderzoek
Hans Schmeets
2. Achtergronden van het Nationaal Kiezersonderzoek, 1971–2012
Hans Schmeets
3. Steekproefontwerp van het Nationaal Kiezersonderzoek, 2006–2012
Kees van Berkel en Hans Schmeets
4. Selectiviteit van de respons in het Nationaal Kiezersonderzoek, 2006–2012
Hans Schmeets en Marion van den Brakel
5. Respons nader bekeken: de gevolgen van de herweging
Hans Schmeets
6. Economische en culturele dreiging in Nederland
Hans Schmeets en Willem Gielen
7. Opvattingen over dubbele nationaliteit
Maarten Vink (Universiteit Maastricht), Willem Gielen en Hans Schmeets
8. De mening van het electoraat over Europese integratie
Kees Aarts (Universiteit Twente), Willem Gielen en Hans Schmeets
9. Politieke participatie en vertrouwen in Europees perspectief
Hans Schmeets
10. Verkiezingen: opkomst en oordeel
Hans Schmeets en Willem Gielen

11. De scheidslijnen tussen de achterbannen van de politieke partijen

Willem Gielen en Hans Schmeets

12. Religieuze scheidslijnen in Nederland

Willem Gielen en Hans Schmeets

Eindredactie

Brigitte Hermans

